

PSIHOLOGIA SOCIALĂ

Buletinul Laboratorului
„Psihologia câmpului social”

Universitatea „Al.I. Cuza” Iași
Nr. 3/1999

POLIROM
1999

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 4
P.O. BOX 266, 6600, Iași, ROMÂNIA
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7;
Copyright © 1999 by POLIROM Co S.A. Iași
ISSN: 1454-5667
Printed in ROMANIA

Sumar

I. STUDII ȘI CERCETĂRI

Piero Amerio Putem să ne ocupăm de libertate, demnitate, dreptate?	7
Septimiu Chelcea, Lucian Radu, Cristian Ciupercă O tehnică psihosociologică de manipulare comportamentală : profeția autorealizatoare implicită	25
Jean-Marie Seca Logica simulacrului	37
Adrian Neculau Memorie colectivă și uitare	49
François Ric Privarea de control și tratarea informației sociale : către o integrare	63
Ana Stoica-Constantin, Ticu Constantin Trei instituții ale statului (Armata, Poliția și SRI) în percepția populației tinere	81

II. METODOLOGIE

Explicație și experiment Interviu cu Serge Moscovici, realizat de Adrian Neculau	97
Mihai Curelaru Reprezentările sociale : metode asociative de culegere a datelor	105
Ovidiu Lungu Proceduri cu timp de reacție în studiul eului (considerații teoretice)	121
Jacques Hamel Reînnoirea metodei focus-grupului. Dezvoltări recente și noi perspective epistemologice	127

III. INTERVIU

„Psihologia socială poate schimba mentalități”	
Interviu cu Willem Doise	139

IV. NOTE

Jacques-Philippe Leyens, Paola Maria Paladino, Stéphanie Demoulin	
Rasiști fără voce	155

V. RECENZII

Serge Moscovici, <i>Cronica anilor risipiți : povestire autobiografică</i>	163
Vincent Yzerbyt, Georges Schadron, <i>Connaître et juger autrui – une introduction a la cognition sociale</i>	168
Gilles Ferréol (ed.), <i>Cetățenie și integrare socială</i>	171
Saadi Lahlou, <i>Penser manger</i>	174
David C. Rubin (ed.), <i>Autobiographical Memory</i>	176
François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, Jean-Claude Kaufmann, <i>Ancheta și metodele ei : chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv</i>	178
Mircea Vulcănescu, <i>Școala sociologică a lui Dimitrie Gusti</i>	181

I. STUDII ȘI CERCETĂRI

Putem să ne ocupăm de libertate, demnitate, dreptate ?

1. Reflexie asupra unui citat

În 1952, în introducerea lucrării sale *Social Psychology*, Solomon Asch scria :

„Credem că psihologia modernă a realizat mai adesea caricatura decât portretul omului. Cei care nu sunt psihologi (și psihologii atunci când nu sunt la catedră) vorbesc de lucruri străine cum ar fi «loialitate», «dreptate» și «nedreptate»; vorbesc, de asemenea, de «dignitate» și de nevoia de «libertate». [...] Și totuși, nu numai că asemenea idei sunt excluse din discuția științifică, dar schemele conceptuale asupra cărora lucrează astăzi psihologia nu le lasă nici un loc. Începem să observăm o parțialitate sistematică a ideilor curente din psihologie. [...] De altfel, există obiceiul de a justifica această unilateralitate în numele științei și al obiectivității, al necesității de a fi realist, de a face apel la realitatea faptelor, de a suspecta disertațiile. [...] Suntem în măsură de a ne întreba dacă nu este vorba de o falsă obiectivitate [...] și dacă linearitatea și faptul de a fi aparent liber de toate prejudecățile nu ascunde în schimb un dogmatism încă mai inflexibil, tocmai pentru că el vorbește în numele științei” (Asch, 1952).

Criticile lui Asch au drept țintă concepția obiectivistă și „faptică” a unei psihologii care, în mare parte, este încă legată de spiritul behaviorist, reduce lumea la un ansamblu de fapte și obiecte, însă fără a recunoaște importanța ideilor elaborate de om în cursul istoriei, idei care contribuie la prelucrarea mediului social în care ființele umane se asociază, cooperează și intră în conflict. Rezultă o viziune pur individualistă și naturalistă care ia în considerare „fapte de istorie și din societate... cultură, idealuri, valori” ca aspecte care „se suprapun doar secundar” condiției umane, considerând „condițiile din mediul social ca date prestabilite, încât devin condiții ale mediului fizic” (*ibidem*). Toate acestea se conjugă, conform lui Asch, cu o concepție reduționistă asupra omului în plan psihologic și mai restrânsă în plan

1. Universitatea din Torino.

moral. Ființa umană este privată de posibilitatea sa de a elabora proiecte și de a realiza unele lucruri. Astfel, în universul său personal și social nu-și găsesc loc aceste idei de libertate, demnitate și dreptate, cu care el s-a confruntat încă de la originile istorice ale vieții asociative.

Natural, ne putem întreba dacă este important să realizăm analiza unor asemenea dimensiuni. Skinner, împingând perspectiva naturalistă și mecanicistă până la consecințele sale extreme, a arătat că psihologia și psihologia socială pot foarte bine să fie depășite, deoarece analiza „științifică” a comportamentului uman (ca și a comportamentului animal) se situează dincolo de libertate și de demnitate (*Beyond freedom and dignity*, 1971).

Este adevărat că libertatea, demnitatea, dreptatea au fost mai adesea violate decât au fost actualizate în practica socială și nimeni nu poate să-și permită să fie prea optimist când se referă la idealurile umane, de când cei trei „stăpâni ai suspiciunii” (Marx, Nietzsche și Freud) au revelat travestismul ideilor, limitele și slăbiciunile unui EU care „nu este nici măcar stăpân în propria sa casă”. Acesta nu pare să fie un motiv suficient pentru necunoașterea rolului pe care astfel de idei l-au jucat sau îl mai joacă încă în mobilizarea mulțimilor umane, în pătrunderea principiilor care guvernează etica modernă și democrațiile contemporane, dar și sensibilitatea individuală și colectivă. Se poate spune că psihologia socială nu are nimic de zis în acest domeniu privilegiat al științelor juridice și socio-politice ?

Unul dintre marii filosofi ai politicilor contemporane, torinezul Norberto Bobbio, a precizat că „morala și politica au în comun domeniul asupra căruia se extind, și anume *domeniul acțiunii* sau al *praxis-ului uman*” (Bobbio, 1983). Ceea ce distinge morala de politică, ne spune Bobbio, este „diferența față de principiul sau criteriul de justificare sau de evaluare al respectivelor lor acțiuni” : un principiu bazat pe datorie și intenții (pentru acțiunea morală), pe rezultate (pentru acțiunea politică). Este adevărat că acțiunile umane se pot distinge la nivelul judecăților de valoare, dar nu este mai puțin adevărat că ele se prezintă ca un proces unitar când le privim în plan psihosocial, deci ca un proces care conduce la actualizarea concretă a instanțelor morale și a deciziilor politice. Acțiunea este mijlocul prin care *subiectul, dorind și cunoscând* (*the thinker și the wisher*) se măsoară cu mediul fizic și social, material și simbolic în care trăiește, dând sens dorințelor, aspirațiilor, proiectelor sale. Nu devine ea astfel domeniul de elecție al psihologiei sociale ?

În realitate lucrurile nu se petrec chiar așa. În anii '60 (după M. Weber, Parsons, după Wittgenstein în *Philosophical Investigations*) noțiunea de acțiune a ocupat un loc foarte important în reflecția filosofică, dar și în științele sociale, lingvistică, pragmatică și științele comunicării : ea este în centrul dezbaterii aprinse care atinge problemele subiectului și socialului, spiritului și cuvântului, intenționalității, cauzalității și consecințelor. Dar psihologia socială absentează de la aceste dezbateri deoarece ea rămâne fidelă și perseverentă, cu doar câteva excepții, *conceptului de comportament* care se opune aproape punct cu punct, atât în plan teoretic, cât și în plan epistemologic, conceptului de acțiune.

2. Tradiția mecanicistă

Conceptul de comportament este, după cum știm, specific: el se poate aplica evenimentelor în care sunt implicate ființele umane, dar și evenimentelor ce se referă la materia neanimată sau la fenomenele naturale. El nu presupune nici o sursă activă la originea sa, nici o modificare finală a situației existente: nici o facere, nici o schimbare sau non-schimbare. Este ceva care se produce și atâta tot: *a se produce* constituie *faptul* care se impune în unica realitate posibilă a realizării sale, ca obiect de analiză a observatorului. Analiza nu poate decât să-l descrie într-o manieră obiectivă, în cadrul modelului cauzal tradițional. Behaviorismul a exagerat acest model: dar în realitate acesta este un mecanism clasic pe care s-a constituit (de la Galilei, la Bacon și Newton) știința modernă.

Acest mecanism a desprins analiza naturii de toate reziduurile magiei și antropomorfismului: natura, spune el, există independent de omul care o observă. De aceea, trebuie să ne plasăm față de materia lumii într-un mod cât mai obiectiv posibil, pentru a putea sesiza legile pe care ea le conține în mod *natural*. Științei îi revine sarcina de a descoperi aceste legi, analizând fenomenele prin intermediul observației și experimentului, mergând, „dinspre compuși spre ingrediente, de la mișcări spre forțele care le produc, și, în general, de la efecte spre cauze” cum spunea Newton (*Optics*, I, II). În acest cadru, optica obiectivă, factuală, naturalistă, care face parte integrantă din mecanism, este ireproșabilă, precum și cauzalismul care susține cercetarea acestui „adevăr cert” (pentru a-l cita din nou pe Newton) conținut într-un univers gândit ca stabil, desăvârșit și imuabil în natura sa.

Prin asemănarea cu acest mecanism, adică prin naturalizarea ființei umane, se naște și psihologia. Dualismul cartesian acordând substanței gânditoare (*res cogitans*) o anume libertate față de substanța materială, realitatea extinsă (*res extensa*) (iar în cazul omului, *corpul*), deschide o cale care se va lărgi destul de rapid.

În realitate, Descartes, concepând lumea naturii (materia inanimată, plante, animale) conform unui punct de vedere riguros mecanicist, menține, referitor la om, o distincție clară între *acțiuni* care sunt transformate prin voință și *afecte* (percepție, emoții, mișcări involuntare), care depind de „forțele mecanice ale corpului”. Cu toate acestea, progresiv, ansamblul acțiunilor umane este conectat cu aceste forțe, aderând astfel cu strictețe la canoanele mecaniciste. Considerate ca expresie a *res extensa* (adică a corpului) acțiunea poate fi descrisă ca o mișcare cauzată de stimuli externi care acționează asupra mecanismelor interne ale mașinii umane.

În optica mecanicistă și naturalistă, ființa umană apare ca ceva ce deține în interiorul său, *prin natura sa*, principiile acțiunii sale, izolate de context și de istorie.

Cum spunea Stuart Mill, „toate fenomenele societății sunt fenomene ale naturii umane... ființele umane din societate nu au altă proprietate decât cea care derivă din legile naturii omului singur...”. Un secol mai târziu, Floyd Allport (1924) scria că „semnificația comportamentului social este identică cu cea a comportamentului

non-social... fondat pe aceleași nevoi fundamentale, ca și reacțiile noastre față de toate obiectele sociale și non-sociale. Analiza psihologică a motivației se angajează în studiul acestor trebuințe fundamentale care rămân dincolo de intenție, de conștiință și de rațiune. Se cunoaște popularitatea pe care motivația interesului egoist (*self-interest*) a avut-o în analiza socială și psihologică. I se cunosc în egală măsură și limitele științifice și ideologice”.

Perspectiva mecanicistă intră în criză în științele fizice o dată cu Maxwell și apoi cu Einstein și Max Plank. Universul se deschide, criteriile de obiectivitate se schimbă. În științele umane, un punct de vedere alternativ aplicat într-un mod radical la principiile mecaniciste și naturaliste este propus de școala neo-kantiană și de istoricism.

Fenomenele psihologice și sociale, afirmă Dilthey (1883), au, prin raportare la fenomenele naturale, o dimensiune trăită (*Erlebnis*) și toate evenimentele care implică omul (și, deci, în egală măsură și evenimentele sociale) sunt fundamental legate de intenții: de aceea, o știință a acestor fenomene trebuie să fie capabilă de a sesiza aceste aspecte, bazându-se nu numai pe *explicația*, ci și pe *înțelegerea* lor (*Verstehen*). Deci trebuie să intre în subiect pentru „a înțelege” ceea ce intră în cadrul existenței individuale și sociale. Tezele lui Dilthey, care conduc mai mult la o *hermeneutică* generală ca teorie a cunoașterii în sens larg decât la o psihologie, au fost criticate pentru subiectivismul lor radical. În cursul dezbaterii care a urmat între susținătorii neo-criticismlui, neo-pozitivismului și fenomenologiști, se profilează un nou mod de abordare a cunoașterii și semnificației, a limbajului, raporturilor obiect-subiect. Psihologia, chiar dacă rămâne la marginea dezbaterii epistemologice, elaborează noi criterii de analiză, la nivel atât experimental, cât și clinic, fie din punct de vedere nomotetic, fie diferențial. Dar optica naturalistă continuă să o domine (și în egală măsură să domine psihologia socială europeană), iar latura practică a activității umane este continuu ignorată.

Numai Watson, cel mai preacademic dintre psihologii epocii, a propus în 1913 ca obiect specific de psihologie „activitatea umană”, „*ceea ce omul face sau poate să facă*”. În contextul dat de pragmatismul lui Peirce și James și de analiza empirică a sociologiei americane a originilor, s-a ivit o mare turnură în psihologie. Dar, din propunerea sa de a constitui psihologia ca o *știință naturală*, Watson ajunge la o concepție prea reduționistă a activității umane. Mai precis, el o închide în această noțiune de *comportament (behavior)* care, neprecizând „nici o linie de demarcație între om și animal”, exclude din analiză nu numai „conștiința, stările mentale, imaginația” și tot ce se referă la un subiect înzestrat cu o activitate mentală și cu o capacitate de a demonstra într-un fel sau altul (de unde și obscuritatea care se întinde asupra *vorbirii* subiectului), ci, în egală măsură, și *acțiunea* care conotează într-o manieră specifică activitatea umană.

3. Acțiune și cogniție socială

Behaviorismul găsea o definiție epistemologică mai concretă grație influenței operaționismului și climatului cultural creat de întâlnirea pozitivismului logic de la Viena cu pragmatismul: exact la Chicago vedea lumina tiparului, în 1938, *International Encyclopedia of Unified Sciences* sub redacția lui Carnap, Neurath și Charles Morris. Cu toate acestea, cadrul *științelor comportamentale* nu s-a modificat în contururile sale esențiale. Kurt Lewin a jucat un mare rol în formarea unei generații de psihologi sociali americani, de la Festinger la Kelley: dar amprenta lecției sale teoretico-metodologice va fi foarte slabă. Raționamentul lewian asupra interdependenței subiect-situație, asupra acțiunii ca element de articulație activă între „dimensiunile obiective și dimensiunile subiective ale câmpului social”, și asupra principiului cauzalității circulare, nu va fi niciodată înțeles.

Se poate spune același lucru despre „psihologia naivă” a lui Heider, ca și despre „analiza naivă a acțiunii”(1958) care reprezintă un fel de versiune psihologică a ideii de *acțiune liberă* (*free-action*) care era în curs de a se dezvolta în filosofie (cf., între alți autori, Melden, 1961, R. Taylor, 1960).

Încă din 1967, manualul lui Jones și Gerard definea psihologia socială ca o „subdisciplină a psihologiei care implica în mod special studiul științific al comportamentului indivizilor ca o funcție a stimulilor sociali”. Pentru partea sa influentă, *Handbook of Social Psychology* va reține, chiar și în edițiile următoare, articolul de deschidere al lui Gordon Allport (1954) în care psihologia socială este definită ca o ramură a psihologiei generale, având același „centru de analiză: natura umană este localizată în persoană”.

Acțiunea oamenilor a rămas, ca și în prezent, marele absent din acest cadru.

Psihologia socială, spun Fiske și Taylor (1991), „a fost mereu cognitivă”, deoarece ea se focalizează „pe reprezentarea cognitivă a stimulilor sociali mai mult decât pe proprietățile lor obiective” (Zajonc, 1968). Nu știu dacă aceasta este întotdeauna adevărat, nici dacă este suficient pentru a califica drept „cognitivă” o astfel de orientare. Dar este sigur că după anii '60 *cogniția socială* a introdus în psihologia socială *gânditori* (*thinker*) nu numai angajați în operațiile *information-processing* (de prelucrare a informației), despre care se pretinde că sunt de asemeni capabili „să ofere sensuri celorlalți și lor înșile” („make sens to other people and themselves”) (Fiske și Taylor, *op. cit.*). De altfel, activitatea practică a acestor ființe intelectual active este ignorată și, corelată cogniției, continuă să fie un simplu behavior.

Gânditorul (*thinker*) din *cogniția socială* apare drept cineva care, consacându-se prelucrării informației care provine din mediul social, nu este neapărat în acord cu datele din mediu, deoarece procesele sale cognitive sunt ghidate de mecanisme, în mare parte automate (Bargh, 1989), de *priming* și de *sallience*, prin stereotipuri, prin scheme prestabilite, prin prescurtări și simplificări. De unde *bias*-urile și

„erorile” care fac ființa umană un *cognitive miser* (avar cognitiv) și un *faulty computer* (computer imperfect): „un ermit social”, „un animal conservator... care încearcă cel mai adesea să salveze capacitățile sale limitate” (Fiske și Taylor, 1991). Dar este oare cu adevărat „mizerabilă” această ființă cognitivă? Când în *procesul de prelucrare* a informațiilor se introduc obiective legate de viața relațională normală, gânditorul nostru se schimbă: el știe să aleagă strategii adaptate, eliberându-se de schemele sale prestabilite, „punând în discuție credințele și valorile de care era atașat” (Shower și Cantor, 1985), ținând cont de datele din context (Fiske și Neuberg, 1990). El devine atunci ceva diferit de un ordinator defectuos: apare ca o ființă suficient de rațională, care poate face erori, dar nu întotdeauna și nu în mod necesar, care este capabil de a se achita de sarcinile care îi sunt date. Astfel, se descoperă că participă la o „*socially shared cognition*” (cogniție împărtășită social) (Resnick, Levine, Teasley, 1991), după toate aparențele produsă de noi toți, că „întreaga noastră activitate mintală... implică reprezentări ale altora sau producții și forme culturale care au o istorie socială” (Levine, Resnick, Higgins, 1993). Poate conceptul de comportament cuprinde toate acestea?

4. Subiectul și acțiunea

Noțiunea de acțiune își găsește formularea sa în științele sociale prin Max Weber (1922). Această noțiune aduce în lumea socială subiectul intențional care dă un sens lucrurilor și evenimentelor, care încearcă să lege scopurile de mijloacele indicate pentru realizarea lor, predispus a se proiecta în domeniul practic individual și social. Acțiunea apare astfel ca un instrument fundamental de gestiune, de dinamizare, de transformare a unei societăți care este în mod esențial concepută ca un produs uman.

În spatele subiectului intențional evocat de Weber, există o lungă tradiție care, de la Descartes la Husserl trecând prin Kant, a marcat întreaga epocă modernă. Descartes, pe care l-am citat, plasează acțiunile sale sub controlul voluntar. Totuși, această integrată în *sujet du cogito* (subiectul care gândește) nu mai este expresia unui principiu metafizic de autodeterminare absolută (liberul arbitru a lui St. Augustin și St. Thomas), ci o facultate a rațiunii capabilă de a se îndoii și de a se corecta. Subiectul lui Descartes, care, așa cum a spus Paul Ricoeur (1966), reunește noțiunile de existență și de identitate, este *subiectul cuvântului* actualizat în discurs (Benveniste, 1951, 1966), este *subiectul acțiunii* recunoscut ca atare de cei care subliniază forța structurilor (precum Althusser, 1973). În sfârșit, în viziunea lui Kant, este *subiectul responsabilității*: care primește dreptul său la dreptate, la demnitate, datorită faptului că el este, în același timp, subiect obligat și subiect al obligației (cf. Heriot, 1993).

Asupra acestui subiect, obiect de cult și de neîncredere, trebuie să întârziem un pic. Kant a afirmat clar că creativitatea cunoașterii și libertatea de alegere a subiectului nu elimină nici existența unei realități obiective („*lucrul în sine*”), nici

limitele care sunt puse în autodeterminarea omului ca „ființă rațională finită”. Din contra, idealismul „absolut” a lui Fichte și Schelling, plasând Eul în centrul lumii în care „lucrul în sine” nu mai există, făcând deci din Eu depozitarul întregii realități posibile, amplifică, într-o manieră infinită, subiectul său, reprezentând în același timp realitatea drept complet subiectivă. Acțiunea nu mai este limitată nici în principiul său de autodeterminare (care devine absolut pentru subiect), nici în finalitatea sa, deoarece ea devine operație a spiritului capabil de a transcende lumea umană.

Acesta este în definitiv acel subiectivism absolut de care gândirea contemporană s-a îndepărtat: expresia unui *super-subiect* despre care epoca noastră (grație de asemenea desacralizării conștiinței operate de Marx, Nietzsche și Freud) a declarat că este „mort”. Michel Foucault (1966, 1969) îi confirmă disoluția în cadrul unei structuri în care el nu reprezintă decât „o destrămare a ordinii lucrurilor”. Dar procedând astfel, gândirea post-modernă va sfârși prin a omorî orice idee de subiect activ în ansamblul său.

Pentru Weber, în revanșă, există un subiect capabil de a-și înscrie proiectul în aparentul determinism al lucrurilor.

Subiectul lui Weber (care este același pe baza căruia Lewin construiește teoria sa asupra motivației) nu este, desigur, atotputernic și nu vizează absolutul, deoarece acțiunea sa îi conferă nu numai prerogativele, dar și limitele care sunt proprii domeniului practic. Numai în domeniul practic (*praxisul* prin raportare la *teorie*) omul poate alege și decide: să fie un *subiect activ*, cu restricțiile pe care practica i le impune.

5. Expunerea acțiunii

Subiectele asupra cărora psihologia socială a originilor se îndreaptă în analiza sa sunt în realitate subiecte ale acțiunii ancorate în practică. Emigranții polonezi ai lui Thomas și Znaniecki, tineri ai micii Italie analizați de White, locuitorii din Middletown, familiile și bisericile din Yankee City, și tot așa mai departe, sunt subiecți care nu numai că elaborează date despre lumea în care trăiesc, dar care de asemenea speră, fac, construiesc și desfac lucruri și relații. *Subiecte întrevăzute dar pierdute rapid de psihologia socială*, din cauza slăbiciunii teoretice a analizei sale empirice.

Căutarea unei teorii „forte” va îndrepta disciplina noastră în direcția behaviorismului din care va păstra naturalismul și mecanicismul. Lecția lui Lewin va rămâne izolată. Sociologia lui Parson și a lui Merton, împinsă către „teoria generală”, vede acțiunea exclusiv ca fenomen structural.

Subiectul și acțiunea vor fi, din contra, în centrul interacționismului simbolic și, în general, al micro-sociologiei interacționiste. Ce fel de subiect? Ce fel de acțiune? Acestea nu reprezintă probleme retorice.

Profesor la Chicago între 1931 și 1950, Blumer s-a proclamat urmașul lui Mead și, cu siguranță, ține de Mead amprenta socio-constructivistă care caracterizează interacționismul. Dar acesta este puternic pătruns de un subiectivism care amintește de idealismul german. Printre sociologii americani, Cooley (1902) pusese deja accentul pe o concepție nu numai interpersonală, ci și mentalistă și subiectivistă asupra societății: „pentru că societatea există, este necesar ca persoanele să fie împreună într-un loc” spune el, și „persoanele sunt împreună numai în măsura în care ideile sunt și în spiritul altor persoane”. Teza sa, conform căreia „un nobil rus (din epoca sa) nu este influențat de supușii (șerbii) săi deoarece în capul său aceștia din urmă nu există decât ca animale, și nu ca oameni” oferă un exemplu asupra acestei perspective. William J. Thomas afirmă mai direct că „dacă oamenii definesc situațiile ca reale, acestea vor fi reale în consecințele lor” (Thomas și Thomas, 1928). *Definirea situației* devine o problemă pe care Blumer (1969) o explica astfel: „oamenii acționează pe baza unei semnificații pe care o au lucrurile pentru ei”; și precizează: „semnificația unui lucru pentru o persoană provine din maniera în care alții acționează față de alte persoane, referitor la acel lucru”, și în sfârșit „utilizarea semnificației din partea actorului se realizează printr-un proces de interpretare”. La baza acțiunilor umane există deci semnificația pe care actorul o atribuie situației, dar această semnificație este în mod esențial determinată, în contextul interacțiunii, prin acțiunea însăși, și deci printr-un fel de interpretare reciprocă și continuă asupra a ceea ce se crede că sunt acțiunile altora.

Optica interacționistă, care privilegiază atât lumea subiectivă a semnificațiilor, cât și caracterul „forte” al interacțiunii, va avea, în perioada de obiectivism și formalism care domină psihologia socială între anii '40 și '60, marele merit de a atrage atenția asupra dimensiunii subiective a evenimentelor sociale, asupra caracterului relațional al numeroaselor fenomene psihologice și asupra necesității de a pătrunde în punctul de vedere al altora.

Pe lângă aceste caracteristici pozitive, interacționismul prezintă și aspecte negative care cuprind în același timp acțiunea, subiectul și socialul. Pe plan sociologic, notează Collins (1988), limita este aceea a unui subiectivism extrem în care „nu mai există nici o realitate obiectivă”, ci numai „realități care nu sunt construcții culturale și subiective, într-o abundență infinită”. În asemenea „realități”, acțiunea pierde în întregime caracterul său de *praxis*, de instrument capabil de a opera în domeniul practic; astfel, *problema puterii*, centrală în evenimentele sociale, se pierde (Giddens, 1976). Acest subiectivism are o limită importantă pe plan psihologic deoarece este *un subiectivism fără subiect* (Amerio, 1995). Actorul nu are consistență psihologică: nu numai propunerile și deciziile sale dispar puțin câte puțin, dar ansamblul însuși al fenomenelor psihologice este văzut ca fiind construit prin situație și nu prin procese psihologice.

Erwin Goffman (1969) a definit clar cadrul meta-teoretic care poate fi valabil pentru toată micro-sociologia interacționistă, subliniind că obiectul său de analiză nu este constituit „de către individ și psihologia sa”, ci de către „relațiile sintactice care

există între actele persoanelor”. Evident, adaugă el, „pentru că sunt actori individuali care furnizează materialul fundamental”, este necesară „presupunerea unei psihologii”, dar „ea trebuie limitată și simplificată”. Acesta este un cadru care subiectivizează societatea și care, în același timp, devalorizează subiectul. Dramaturgia lui Goffman închide acțiunile umane în dimensiunea lor exclusiv expresivă, ca prezentare a unui sine care este un „effect” pur al reprezentării care se derulează pe scenă : deținătorul acestui self nu este decât un „colțisor” în care sinele, care este „produsul unei acțiuni colective”, va fi pentru un timp agățat.

Trebuie să adăugăm totuși că Goffman, vechi elev al genialului antropolog social care a fost Werner și cititor asiduă al lui Durkheim, va reveni în lucrările sale ulterioare, în polemica cu etnometodologii asupra rolului dimensiunii obiective a realității sociale. Pentru a reprezenta jocul teatral, spune el, trebuie un loc unde să așezăm zidurile teatrului. Și, chiar înainte, îi era clar că nu se poate trece ușor peste aspectele dure ale vieții sociale, ale jocului de interese și de putere. Totuși, după el, aceste aspecte trebuie să rămână în culise, în mijlocul *deșeurilor* pe care nu vrem să le arătăm altora. Dar nu este aceasta exact datoria psihologiei sociale, de a arăta mai ales ceea ce nu se observă la o primă vedere ? Și nu este important să cunoaștem „deșeurile” pentru a încerca să ne păstrăm casele curate ?

Optica dramaturgică stă la baza lucrării *Gramatica motivelor (Grammar of Motives)* a lui Kelvin Burke (1945), care nu a fost nici sociolog, nici psiholog, ci scriitor : în bunul spirit al tradiției de teatru, el a propus frumoasa sa schemă în cinci puncte (acțiunea, scena, actorul, instrumentul, intenția) nu pentru a analiza acțiunea în densitatea sa psihologică și sociologică, ci pentru a o *povesti*. Și această expunere sau *dare de seamă* este cea care devine protagonistul, și nu numai. În *etnometodologia* lui Garfinkel (1967) *l'account* devine adevăratul constructor al realității sociale și, în același timp, al fenomenelor psihologice. O expunere care nu are la origine subiecte ce se construiesc social pe parcursul discursului, în care cuvântul contribuie la construirea rolurilor sociale, dar care se produce după regulile *turntaking* care prezidează schimbul convențional (Sacks, Schlegoff, Jefferson, 1974).

Realitatea devine subiectivă ; în revanșă, subiectul, ca purtător de alegeri și decizii, este suprimat. Acțiunea nu este decât seria infinită a micilor acte cotidiene care servesc la perpetuarea lumii în care trăim, în această lume croită astfel pentru că, prin convenție și consens tacit, noi o acceptăm ca atare, în care *cunoașterea și gândirea nu au nici un rol activ*. „Nu există motive”, spune Garfinkel, „să căutăm în interiorul craniilor oamenilor, unde, oricum, nu vom găsi nimic important”.

Psihologul social Rom Harré nu s-a îndepărtat deloc de aceste poziții, în *Ființa socială (Social Being)*, 1992 ; el spune : acțiunea este un *artefact*, „ființele umane însele sunt artefacte... suntem produsele tuturor acestor procese și proceduri menite să constituie persoanele. *Există o activitate discursivă și o activitate fiziologică și absolut nimic altceva*. Nu există nici un mecanism de elaborare a informației ... nu există stări mintale. Există însă schimbări neurochimice și neurofiziologice, discursuri publice și discursuri private...”. În acest socio-constructivism discursiv,

acțiunea, după opinia lui Goffman, este înțeleasă aproape exclusiv în dimensiunea sa expresivă și devalorizată, în dimensiunea sa practică. În societatea noastră, spune Harré, aspectul practic al activității umane, „care servește la câștigarea traiului, la producerea bunurilor, la creșterea bunăstării”, și-a pierdut de acum importanța și se acordă un spațiu mult mai mare și aproape exclusiv „jocului, povestirii, seducerii femeilor altora”.

Oare lucrurile se petrec astfel? Poate pentru câte unii. Dar nu pentru toți: și exact domeniul practic, al acțiunii, ne permite să facem această distincție. Interacționismul are meritul de a ne reaminti că subiectul și acțiunea se constituie permanent într-o rețea de relații, iar indivizii și situațiile sociale la care ne raportăm, fără dimensiunea lor practică, devin un soi de abstracțiuni, fără prea mare legătură cu evenimentele și oamenii care populează existența noastră concretă. Traiectoria subiectului în interiorul acestei optici seamănă surprinzător cu destinul subiectului cartezian și kantian (și, de asemeni, al subiectului lui Machiavelli și Weber), atunci când este desprins de lumea obiectivă în care îi este dat să se nască și să trăiască.

Subiectul își poate împiedica decăderea doar readucând acțiunea în sânul proceselor socio-cognitive a căror expresie este și în sânul activității practice prin care se actualizează. Unde „practic” nu înseamnă doar „a produce bunuri”, ci a se măsura în mod activ cu mediul fizic și social, cu ideile dominante și cu relațiile de putere existente.

6. Acțiunea ca proces psihosocial

Ca proces psihologic și psihosocial, acțiunea presupune la originea sa o ființă capabilă nu numai de a-și reprezenta o situație în condiția ei existentă, ci și de a-și imagina posibila condiție viitoare a acestei situații, survenită ca urmare a intervenției sale. Este vorba despre aspectul *activ* al cunoașterii, opus celui *pasiv*, legat de simpla înregistrare a evenimentelor în curs. Întrucât *lumile posibile* avute în vedere pot fi diverse, acțiunea implică un subiect capabil să aleagă și să decidă: alegerea care privește în mod egal căutarea mijloacelor necesare pentru atingerea scopurilor prevăzute, punerea în aplicare a strategiilor, a legăturilor între sistemele ierarhizate și secvențiale de finalități, suprafinalități și subfinalități, precum și de consecințe.

Prin TOTE al lui Miller, Galanter și Pribram (1960), optica cognitivă ne-a furnizat un model suficient pentru a reprezenta ansamblul secvenței ierarhico-temporale în decursul căreia reprezentările, evaluările, deciziile și alegerile se interconectează, activând și controlând procesul acțiunii. Lucrările care au urmat au permis clarificarea operațiilor de planificare, execuție și control al modalităților de evaluare a rezultatelor, precum și punctele slabe și erorile care pot surveni în fiecare fază a secvenței (Hacker, 1978 ; Gallistel, 1980 ; Leplat, 1985 ; Rasmussen, 1986 ; Hoc, 1987 ; Richard, 1989).

Faptul că numeroase operații mentale pot fi complet automatizate și rutiniere, putând trece de câmpul conștiinței, și faptul că secvențe întregi de acțiune sunt înscrise în scenarii care se activează aproape automat (Schank și Abelson, 1977) nu exclud că *acțiunea activată* (prin gest și vorbă) implică în mod constant punerea în relație a subiectului agent cu sine însuși la nivelul cunoașterii propriilor sale posibilități și condiții de funcționare. Studiile lui Piaget asupra „prizei de conștiință” (1974a, b) și mai ales lucrările asupra *metacogniției*, ca și cunoașterea propriilor condiții mentale (Wellman, 1985) și a propriilor capacități de execuție și de control (Brown, 1987), propun date importante pentru analize în acest sens (Nguyen-Xuan, Richard, Hoc, 1990 ; Amerio, 1995).

Cercetările asupra secvenței acțiunii au pus în lumină interacțiunea constantă și strictă a proceselor *top-down* (descendente) cu procesele *bottom-up* (ascendente). Aceasta arată că acțiunea este controlată în toate fazele sale prin articularea factorilor subiectivi (previziune, percepții, reprezentări, evaluări) cu factori obiectivi legați de situație (cereri, resurse etc.). Această interacțiune furnizează acțiunii caracterul său specific ce o diferențiază de cogniție. Într-adevăr, deși acțiunea este strâns legată de cogniție, nu se asimilează cu aceasta. Acțiunea, contrar cunoașterii, poate modifica situația, dar, în același timp, suferă în mod necesar constrângerile situației. *Subiectul acțiunii* nu este „subiectul normativ epistemic” din cercetarea cognitivă (și socio-cognitivă), ci un individ în situație (Inhelder și Piaget, 1979): deci un *subiect posibil* ale cărui posibilități sunt strict legate de situație (Amerio, 1991).

Considerată ca proces psihosocial, acțiunea concretizează subiectul tradiției carteziene și kantiene, dincolo de orice tentație mai mult sau mai puțin idealistă și de „moartea” sa prea des declarată. Această concretizare ne permite să extragem din speculația filosofică și să analizăm din punct de vedere psihosociologic noțiuni precum *intenție și raționalitate*, pe care psihologia socială le-a privit prea des cu neîncredere.

Tradițional, intenția este considerată expresia unei voințe care își întinde rădăcinile într-o lume interioară aproape neanalizabilă. Însuși Wundt aderă la acest concept fără să-l aprofundeze. Psihologii din Wurzburg analizează actul intențional pe baza aceleiași noțiuni, dând naștere la *Willenpsychologie*. Dintre aceștia, Narziss Ach (1910) face operațional, într-o manieră elegantă, conceptul de voință, considerându-l drept o *tendință determinantă* ce permite realizarea unei acțiuni și numai a acesteia, dincolo de orice situație contextuală. În epoca noastră, noțiunea este reluată în același sens de către Kuhl (1985), care face din ea un mecanism complex de protecție și susținere a acțiunii și care o utilizează pentru a crea o tipologie de indivizi *action-centred* (centrați pe acțiune), opuși indivizilor *state-centred* (centrați pe stare). Această optică interesantă nu clarifică însă intenția și consideră, încă o dată, subiectul drept o ființă sigură pe sine, fără a-l articula cu situația. O cu totul altă optică ne sugerează Lewin care, grație formării sale fenomenologice și aflat pe urmele „psihologiei actului” a lui Brentano, consideră intenția drept expresia unei constante interacțiuni cu lumea.

În a sa *Psihologie din punct de vedere empiric* (1874), Franz Brentano a stabilit că un fenomen psihologic este întotdeauna rezultatul unui act al subiectului care se referă la *ceva diferit de el*, adică la un *obiect* al lumii. El a definit drept *intenționalitate* acest fapt de a se referi la ceva diferit: conceptul a străbătut toată filosofia contemporană pentru a exprima ideea conform căreia subiectul se află întotdeauna în relație cu lumea. Husserl a făcut din el elementul fondator al experienței trăite (*Erlebnis*) și al conștiinței. Heidegger l-a așezat la baza conceptului de *Dasein*. În acest sens, intenția devine în mod esențial o intenționalitate orientată către domeniul practic (Abbagnano, 1984). Ca atare, din punct de vedere psihologic și empiric, ea poate fi analizată ca rezultanta unui proces subiectiv de intervenție asupra lumii exterioare, activat de către *ceva care se află în lume* și nu numai în subiect.

Lewin, ca un adevărat gestaltist, nu-și pune probleme de ordin metateoretic, dar analizează direct experiența comună în care punctul de plecare al unei acțiuni se verifică atunci când spiritul este orientat spre ceva (material sau simbolic) care devine un scop (*goal*). Intenția se definește astfel ca rezultată fie a încărcăturii atractive a unui obiect (un eveniment, un lucru, o idee), fie a stării de tensiune subiectivă provocată de proiecția asupra obiectului. Și întrucât la o ființă rațională (chiar și în sensul kantian, de raționalitate limitată) intențiile de acțiune nu se ivesc doar din imaginație, ci întotdeauna la un anumit „nivel de realitate”, adică dintr-o confruntare mai mult sau mai puțin implicită cu posibilitățile de reușită, Lewin a introdus o variabilă ulterioară, definită drept *distanță față de scop*, ce exprimă exact această posibilitate.

Această formulare a avut o mare valoare euristică, după cum au demonstrat-o lucrările ce au urmat, aparținând lui Atkinson (1957,1964), Miller, Galanter, Pribram (1960), Frishbein și Ajzen (1975, cf. Ajzen, 1985), Heckhausen (1977). Ea își trage forța din punctul de vedere fenomenologic; în această optică își află totodată și limitele, întrucât fenomenologia nu a reușit niciodată să ia în considerație rolul constructiv al activității practice. Lewin a fost totuși pe punctul de a-și lărgi considerațiile în această direcție așa cum o dovedește reluarea cercetărilor asupra *Nivelului de aspirație* (Lewin și al., 1944) și asupra *zonelor de frontieră* (1947) ale câmpului psihologic. Dar moartea l-a oprit.

Lucrările noastre asupra nivelului de aspirație, modificând întrucâtva schema lewiniană, au arătat, între altele, trei puncte care susțin viziunea noastră asupra acțiunii: a) interacțiunea constantă a factorilor personali și a factorilor contextuali, nu numai în planificarea și execuția acțiunii, dar și în stabilizarea intenției și în alegerea între intențiile posibile (*goal setting* – fixarea scopului a lui Lewin); b) forța cuvântului inițial, ce rezistă vicisitudinilor fenomenelor de retroacțiune (*goal striving* al lui Lewin); c) rolul jucat de cogniție și de sentimentele de *putere personală* care se nasc din operațiile continue ale *evaluării de sine* ce se întrepătrund cu evaluările situației (Amerio, 1980, 1988). Toate acestea ne permit să clarificăm anumite aspecte ulterioare.

Psihologia socială, orientată către analiza cogniției în cadrul unui subiect normativ epistemic, oferă imaginea unui individ prea puțin rațional, prea puțin realist și prea puțin capabil să analizeze corect informația care-i parvine. Cu toate acestea noi toți reușim să înfruntăm cu un anumit grad de raționalitate și de realism problemele existenței și, uneori, chiar problemele altora. Toate acestea pentru că, uneori înșelându-ne, nici bărbații (și nici femeile) nu sunt îngeri. Bărbații nu sunt îngeri, spune Elster în *Ulysses and the Sirenes* (1979), dar au capacitatea de a se autocorija mai ales prin limitarea alegerilor și scopurilor lor: „priponindu-se”, așa cum a făcut Ulysse care, ținut de catargul navei, s-a sustras farmecului sirenelor.

Această capacitate de autocorecție pe care o atinge rațiunea (și pe care o demonstrează experiențele asupra nivelului de aspirație), nu este o prerogativă a *subiectului epistemic* închis în elaborarea sa cognitivă, ci a *subiectului acțiunii*. Acțiunea, în mijlocului procesului ascendent de retroacțiune care o controlează, „impune” lumii mentale o reexaminare constantă a cunoștințelor și evaluărilor pe care subiectul le are asupra sa și a lucrurilor, precum și a teoriilor (mai mult sau mai puțin implicite sau tacite) pe care le-a construit despre acestea: în mijlocul acțiunii, deci, cogniția este obligată să-și revizuiască schemele și scopurile. Este vorba de o „impunere” sau aproape o impunere, întrucât greșelile în acțiune nu sunt simple *biases*, ci *erori* ce pot fi plătite scump, fie fizic, fie social.

Acțiunea nu numai concretizează, dar, mai mult, *istoricizează și socializează* cogniția și subiectul. De când Wundt a definit psihologia ca știință a *experienței imediate* a obiectului, opusă științelor naturale, care studiază „experiența mediată”, psihologia socială s-a fixat asupra unui subiect așa-zis nud: cu alte cuvinte cineva care, la început de lume, se așază cu naivitate în fața contextului (lucruri și persoane) și-și trage cunoașterea și conduitele din experiența directă care decurge de aici. Dar experiența imediată este o abstracțiune. Subiectul acțiunii este în raport continuu cu tot felul de instrumente materiale și simbolice produse de științele naturii și de matematică: și toate acestea sunt constant utilizate nu numai pentru a acționa, ci și pentru a raționa, a atribui cauze, a face previziuni. Fie că folosește un ordinator extrem de sofisticat pentru a studia piața, fie că folosește o cazma pentru a sonda un teren, fie că folosește *competența altor oameni*, subiectul acțiunii nu este un *om nud*, ci o ființă a cărei experiență este întotdeauna rezultatul unei medieri prin ceea ce au produs istoria și cultura. Și ce se mai poate spune despre acest extraordinar mediator care este limbajul?

Cunoașterea grefată pe acțiune se intrică cu *relațiile de putere*. Intenția de a face ceva este aproape întotdeauna acompaniată imediat de o evaluare: „pot sau nu pot face” aceasta? Acțiunea este prin excelență procesul prin intermediul căruia *puterea* intră în lumea psihologică: copilul nu primește interdicții pentru *ceea ce gândește*, ci pentru *ceea ce face*. *Reprezentările de sine* care însoțesc acțiunea (deseori expulzate printr-un tacit *knowledge* la marginea conștiinței) sunt de asemenea evaluări ale puterii de care se dispune. De astfel de *reprezentări încărcate de putere* (uneori înșelătoare, alteori activate automat o dată cu *scripts* – scenariile obișnuite

care controlează numeroase acțiuni) suntem în principiu legați cu situațiile specifice : îngrijindu-și grădina, grădinarul are „mai multă putere” decât Prințul. Dar Prințul (pentru a continua cu exemplul lui Machiavelli) are puterea de a-i folosi *pe ceilalți drept instrumente* : iar aceasta îi lărgeste câmpul și-l generalizează. Kant a făcut din maxima „nu privi oamenii ca pe mijloace, ci ca pe scopuri” unul din fundamentele moralei sale. Cu multă modestie, noi dorim să aflăm un câmp de cercetare pentru psihologia socială.

Schemele de putere, asemenea tuturor celorlalte scheme cognitive, se pot generaliza, organiza în supra-scheme, se pot încărca de valori emoționale. Mulți copii între șase și șapte ani spun : „Când voi fi mare, voi construi poduri și diguri” ; câțiva ani mai târziu, fiul profesorului se va înscrie la un institut politehnic, fiul grădinarului își va lua diploma în geometrie, fiul muncitorului va fi ucenic de zidar. Ce rol au jucat în toate acestea nu numai resursele obiective, dar și reprezentările de putere, filtrate prin *schemele de sine* și prin patrimoniul cultural, familial și de grup, care au un rol atât de important în construirea identității și chiar a dispoziției către acțiune ? În ce puncte ale acestor relații circulare între „subiectiv” și „obiectiv” se pot deschide căi prin intermediul cărora să putem lărgi orizonturile umane și sociale care guvernează existența ?

Răspunsul la aceste întrebări este unul din motivele pentru care omenirea a creat noțiunile de libertate, dreptate, demnitate.

7. Concluzii

Aceste noțiuni ne trimit la o concepție despre om și societate pe care nici viziunea mecanicistă, nici cea naturalistă nu o pot susține, întrucât se referă la forța pe care *ideile* o au în mobilizarea activității umane și în construcția lumii sociale. Am amintit deja de *subiectul gânditor* care (de la Descartes la Kant și la Husserl) a caracterizat lumea modernă ca subiect al cunoașterii, al cuvântului, al responsabilității. Cu toate acestea, doar în domeniul practic se poate verifica atât forța, cât și slăbiciunea ideilor, subiectul nostru apărând fragil atâta timp cât rămâne închis în interiorul gândirii sale. Noi l-am dotat cu această competență a acțiunii, prerogativă specifică speciei umane și nu doar atribut auxiliar : dotat cu un echipament instinctual redus, omul este „constrâns” să-și grefeze activitățile pe foarte puține reacții bazale de orientare, prin intermediul unui evantai, de obicei foarte larg, de alegeri și decizii.

Acțiunea nu este doar o facere, așa cum a denumit-o Hannah Arendt (1958) într-un eseu fascinant, ci constă într-o facere care se actualizează. Iar această săvârșire aruncă în joc limitele de alegere (și deci competențele active) care înrobesc nu numai *omul* ca ființă normativă, ci *oamenii* (grupurile, națiunile) considerați individual în situațiile lor de viață. Poate că noțiunile de libertate și dreptate sunt înrădăcinate undeva în *Lebenswelt*-ul precategorial al conștiinței ; cum spunea Husserl (*Krisis...*, 1951), sau în gândire, dacă e să-l credem pe Wertheimer (1935, 1937) : dar ele capătă greutate doar în interstițiile inegalității (produsă prin facere).

Punctul de vedere schițat aici este astfel departe de orice formă de subiectivism social și, în egală măsură, de materialismul mai mult sau mai puțin istoric. Noțiunea de acțiune recuperează într-o anumită măsură ideea unui *subiect puternic*, capabil, cum spunea Adorno (1966) „să se ridice dincolo de individualitatea și societatea existentă” : dar acest subiect este capabil, de asemenea, să distrugă și să violeze. Nu există *zei prăbușiți* în structurile și, cu atât mai puțin, în bagajul psihologic al speciei. Știința bio-psiho-socială a conservat în fondul său teza unui principiu de adaptare adresat supraviețuirii speciei. Dar noțiunea de acțiune nu implică această ipoteză, deoarece o ființă constrânsă să-și bazeze conduita pe alegeri și decizii se poate înșela dezastruos.

Trăim într-o lume în care acțiunea unora poate ține în frâu colectivități întregi prin incertitudinea terorii : în care grație tehnologiilor de care dispunem, alegerea și decizia *unui singur* pot aduce sfârșitul *tuturor*. Psihologia socială a studiat pe larg agresiunea, violența și conflictul. A orienta pozitiv acțiunea (spre *a da naștere*, cum spunea Arendt) poate fi o sarcină mai puțin obișnuită care să contribuie la speranța bazată pe această posibilitate de autocorecție, în care cercetarea este unul dintre cele mai puternice instrumente, și nicidecum pe iluzii.

Traducere de Camelia Puzdriac

Bibliografie

- Abbaunano N., 1964, „Azione e Etica”, in *Dizionario di filosofia*, Torino : Utet.
- Ach N., 1910, *Über die Willenstätigkeit und das Denken*, Leipzig : Quelle-Meyer.
- Adorno T.W., 1966, *Negative Dialektik*, Frankfurt : Suhrkamp.
- Ajzen I., 1985, „From intention to actions : a theory of planned behavior”, in J. Kuhl and J. Beckmann (eds.), *Action control : from cognition to behavior*, Berlin : Sprinige-Verlag.
- Allport F.H., 1924, *Social psychology*, Boston : Houghton Mifflin.
- Allport G.H., 1954, „The historical background of modern social psychology”, in G. Lindzey and E. Aronson, *Handbook of social psychology*.
- Althusser L., 1973, *Réponse à John Lewis*, Paris : Maspero.
- Amerio P., 1980, „Alcuni aspetti di articolazione tra lo psichico ed il sociale : motivazione, decisione, azione”, in P. Amirio e G.P. Quaglino (a cura di), *Mente e societa nella ricerca psicologica*, Torino : BookStore.
- Amerio P., 1988, „Soggetto, conoscenza, azione tra «Gestalttheorie» e psicologia sociale”, in G. Kanizsa e N. Caramelli (a cura di), *L'eredita della psicologia della Gestalt*, Bologna : Il Mulino.
- Amerio P., 1991, „Idées, sujets et conditions sociales d'existence”, in V. Aebischer, J.F. Decouchy e M. Lipiansky (a cura di), *Idéologies et représentations sociales*, Cousset (Fribourg) : DelVal.

- Amerio P., 1995, *Fondamenti teorici di psicologia sociale*, Bologna : Il Mulino.
- Arendt H., 1958, *The human condition*, Chicago : University of Chicago Press.
- Asch S.E., 1952, *Social psychology*, New York : Prentice-Hall.
- Atkinson J.W., 1957, „Motivational determinants of risk-taking behavior”, in *Psychological Review*, 64, pp. 359-372.
- Atkinson J.W., 1964, *An introduction to motivation*, New York : Van Nostrand Reinhold.
- Austin J.L., 1962, *How to do things with words*, Oxford, Clarendon Press.
- Bargh J.A., 1989, „Conditional automaticity : varieties of automatic influence in social perception and cognition”, in J.S. Uleman e J.A. Bargh (eds.), *Unintended thought*, New York : Guilford Press, pp. 3-51.
- Benveniste E., 1966, *Problèmes de linguistique générale*, Tome I, Paris : Gallimard.
- Blumer H., 1969, *Symbolic interactionism*, Englewood Cliffs : Prentice Hall.
- Bobbio N., 1983, „Politica”, in *Dizionario di Politica*, Torino : UTET.
- Brown A., 1987, „Metacognition, executive control, self-regulation and other more mysterious mechanisms”, in R.H. Kluwe e F.E. Weinert (eds.), *Metacognition, motivation and understanding*, Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum.
- Burke K., 1945, *A grammar of motives*, Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall.
- Collins R.L., 1988, *Theoretical sociology*, Orlando, Harcourt Brace Jovanovich.
- Cooley C.H., 1902, *Human nature and the social order*, New York : Scribner's.
- Dilthey W., 1883, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Leipzig : Dunker & Humblot.
- Durkheim E., 1895, *Les règles de la méthode sociologique*, Paris : Alcan.
- Durkheim E., 1898, „L'individualisme et les intellectuels”, *Revue Blue*, X.
- Elster J., 1979, *Ulysses and the Sirens*, Cambridge, UK : Cambridge University Press.
- Fishbein M.A., Ajzen I., 1975, „Belief, attitude, intention and behavior”, Reading : Addison-Wesley.
- Fiske S.T., Neuberg, S.L., 1990, „A continuum of impression formation, from category-based to individual processes : influences of information and motivation on attention and interpretation”, in M. P. Zanna (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 23, New York : Academic Press.
- Fiske S.E., Taylor S.T., 1991, *Social cognition*, New York : Random House.
- Foucault M., 1966, *Les mots et les choses*, Paris : Gallimard.
- Foucault M., 1969, *Archéologie du savoir*, Paris : Gallimard.
- Gallistel C.R., 1980, *The organization of action : a new synthesis*, Hillsdale Erlbaum Ass.
- Garfinkel H., 1967, *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall.
- Giddens A., 1976, *New rules of sociological method*, London : Hutchinson.
- Goffman E., 1969, *Strategic Interaction*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press.
- Hacker. W., 1978, *Allgemeine Arbeits und Ingenieurspsychologie*, Berlin : VEB.
- Harré R., 1992, *Social being*, II Ed. Oxford : Blackwell.
- Heckhausen, H., 1977, „Achievement motivation and its constructs : a cognitive model”, in *Motivation and Emotion*, 1, pp. 283-329.
- Henriot J., 1993, „Sujet”, in *Encyclopédie philosophique Universelle*, Paris : PUF.
- Hoc J.M., 1987, *Psychologie cognitive de la planification*, Grenoble : Presses Universitaires de Grenoble.

- Inhelder B., Piaget J., 1979, „Procédures et structures”, in *Archives de Psychologie*, XLVII, 181, pp. 165-176.
- Kuhl, J., 1985, „Volitional mediators of cognition-behavior consistency : self-regulatory processes and action versus state orientation”, in J.Kuhl e J. Beckmann (eds), *Action control : from cognition to behavior*, New York : Springer.
- Leplat J., 1985, *Erreur humaine, fiabilité humaine dans le travail*, Paris : Collin.
- Levine J.M., Resnick L.B., Higgins E.T., 1993, „Social foundation of cognition”, in *Annual Review of Psychology*, 44, pp. 582-612.
- Lewin K., 1926, Vorsatz, „Wille und Bedürfnis, mit Vorbemerkungen über die psychischen Kräfte und Energien und die Struktur der Seele”, in *Psychologische Forschung*, 7.
- Lewin K., 1947, in 1951, *Field theory in social science*, New York : Harper & Row.
- Lewin K., Dembo T., Festinger L., Sears P.S., 1944, „Level of Aspiration”, in J. Mc. V. Hunt (eds), *Personality and the behavior disorders*, New York : Ronald Press.
- Lynd R., Lynd H., 1929, *Middletown*, New York : Harvest Book.
- Miller G.A., Galanter E., Pribram K.H., 1960, *Plans and structures of behavior*, New York : Holt Rinehart of Winson.
- Nguyen-Xuan A., Richard J.F., Hoe J.M., 1990, „Le controle de l'activité”, in R. Ghiglione, C. Bonnet, J.F. Richard et al. (eds.), *Traité de psychologie cognitive : cognition, représentation, communication*, vol. 2, Paris : Dunod.
- Piaget J., 1974, a, *Réussir et comprendre*, Paris : PUF.
- Piaget J., 1974, b, *La prise de conscience*, Paris : PUF
- Rasmussen J., 1986, *Information processing and human machine interaction*, Amsterdam : North-Holland.
- Resnick L.B., Levine J.M., Teasley S.D., 1991 (eds.). *Perspectives on socially shared cognition*, Washington : American Psychological Associated.
- Sacks H., Schegloff E.A., Jefferson G., 1974, A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation, *Language*, 50, pp. 696-735.
- Sartre J.P., 1940, *L'imaginaire, psychologie phénoménologique de l'imagination*, Paris : PUF.
- Schank R.C., Abelson R.P., 1977, *Scripts, plans, goals and understanding*, Hillsdale, New York : Erlbaum.
- Showers C., Cantor N., 1985, „Social cognition : a look on motivated strategies”, in *Annual Review of Psychology*, 36, pp. 275-305.
- Skinner B.F., 1971, *Beyond freedom and dignity*, New York : Appleton-Century-Crofts.
- Thomas D.S., Thomas W.I., 1928, *The child in America*, New York : Knopf.
- Thomas W.I., Znaniencki F., 1918-20, *The polish peasant in Europe and America*, Cicago : University of Chicago Press.
- Warner W.L., Lundt. P., 1941, *The social life of modern community*, New Haven : Yale University Press.
- Weber M., 1922, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen : Mohr.
- Wertheimer M., 1935, „Some problems in the theory of ethics”, in *Social Research*, 2, pp. 353-367.

- Wertheimer M., 1937, „On the concept of democracy”, in M. Ascoli e F. Lehmann, *Political and economy democracy*, New York : Norton.
- Wellman H.M, 1985, „The origins of metacognition”, in D.L. Forrest-Pressley, G.E. Mackinnon, T.G. Waller (eds.), *Metacognition, cognition, and human performance*, New York : Academic Press.
- Whyte W. F., 1943, *Street corner society*, Chicago : University of Chicago Press.
- Wundt W., 1873-74, *Grundzüge der Physiologischen Psychologie*, Leipzig : Engelmann.
- Zajonc R.B., 1968, „Cognitive theories in social psychology”, in G. Lindzey e F. Aronson (eds.), *Handbook of social psychology*, vol. 1, Reading : Addison Wesley.

O tehnică psihosociologică de manipulare comportamentală : profeția autorealizatoare implicită

Rezumat. După o jumătate de secol de la conceptualizare (R.K. Merton, 1948), fenomenul *profeției autorealizatoare* continuă să fie cercetat din perspectiva diferitelor științe socioumane.

Noi am abordat acest fenomen din punctul de vedere al psihosociologiei și am realizat un studiu experimental (februarie 1999) prin intermediul căruia am demonstrat că *profeția autorealizatoare* poate fi utilizată ca o tehnică psihosociologică de manipulare comportamentală. Am denumit această tehnică *profeția autorealizatoare implicită* și am elaborat un model teoretic al acesteia, ca proces cu patru etape. Studiul nostru experimental a pus în evidență importanța dorinței (aspirației) persoanelor-țintă ca variabilă intermediară în manipularea comportamentală prin apelul la profeția autorealizatoare implicită.

Abstract. After half a century since it has been conceptualized (R.K. Merton, 1948), there is still research in different social sciences carried out about the phenomenon of self-fulfilling prophecy. In the case below, this phenomenon has been approached through an experiment (feb. 1999) from the perspective of psychosociology. It has been proven that self-fulfilling prophecy can be used as a technique of behavioral manipulation. The technique, labeled „the implicit self-fulfilling prophecy”, is described as a four stage process. The experiment has highlighted the importance of drive toward achievement of the target persons as an intermediary variable in the behavioral manipulation through the implicit self-fulfilling prophecy.

Résumé. Un siècle après sa conceptualisation (R.K. Merton, 1948), le phénomène de la *prophétie autoréalisatrice* continue d’être étudié de la perspective des différentes sciences sociohumaines.

Nous avons abordé cet phénomène du point de vue de la psychosociologie et nous avons réalisé une étude expérimentale (février 1999), par l’intermédiaire de laquelle nous avons démontré que la *prophétie autoréalisatrice* peut-être utilisée comme technique psychosociologique de manipulation comportementale. Nous avons nommé cette

1. Universitatea din București.

2,3. Institutul Național de Informații.

technique „*la prophétie autoréalisatrice implicite*” et nous en avons élaboré un modèle théorique, en tant que processus à quatre étapes. Notre étude expérimentale a mis en évidence l'importance du désir (de l'aspiration) des personnes – cible comme variable intermédiaire dans la manipulation comportementale par l'appel à la prophétie autoréalisatrice implicite.

Profeția autorealizatoare : scurt istoric

Robert K. Merton, cel care în 1948 a propus termenul în vocabularul sociologiei (Merton, 1948), menționează că fenomenul a fost observat și semnalat, cu mult mai mult timp înainte de către : episcopul Bossuet (sec. al XVII-lea), Mandeville (sec. al XVIII-lea) și, mai aproape de zilele noastre, de K. Marx, William Graham Sumner, William I. Thomas (Merton, 1968, p. 475).

În mod deosebit, sociologul american se referă la *teorema lui Thomas* : „Dacă o persoană definește situațiile ca reale, atunci ele sunt reale în consecințele lor”. William I. Thomas, unul din cei mai de seamă reprezentanți ai școlii de la Chicago, înțelege prin *definirea situației* nu operația logică a definiției, ci „prescripțiile pentru contextul situațional” (Thomas, 1937, p. 8). Această semnificație se păstrează și la R.K. Merton. Prima parte a *teoremei lui Thomas* – așa cum remarcă R.K. Merton (1968, p. 476) – arată că oamenii nu răspund prin comportamentele lor doar la faptele obiective, ci și la imaginea din mintea lor despre aceste fapte. Cea de a doua parte se referă la dobândirea calității de a fi reale de către prescripțiile impuse de contextul situațional, prescripții pe care actorii sociali le învață în procesul socializării. Pornind de la *teorema lui Thomas*, R.K. Merton (1968, p. 477) consideră *profeția autorealizatoare* ca pe „o definire falsă a situației care devine adevărată”, fapt ce duce la perpetuarea erorii. „Perversitatea logicii sociale” – apreciază R.K. Merton (1968, p. 477) – constă în aceea că „actualul curs al situației constituie o probă a adevărului celor spuse inițial”. Cu alte cuvinte, din premise false se formulează concluzii adevărate. În acest sens, Petru Iluț (1993, p. 457) consideră profețiile care se autorealizează „predicții care ajung să se realizeze în principal datorită faptului că au fost emise”. *Profeția autorealizatoare* operează numai în viața socială, nu și în natură : predicția reîntoarcerii cometei Halley nu îi schimbă traiectoria, anunțarea prealabilă a datei de 11 august 1999, când se va produce eclipsa totală de Soare, nu va anula producerea fenomenului.

Cu totul altfel se întâmplă în viața socială unde cunoașterea de către actorii sociali (falsă sau adevărată) influențează acțiunea oamenilor. *Profeția autorealizatoare*, ca și *profeția sinucigașă* – de care însă nu ne vom ocupa aici –, constituie doar un caz al prezumției anterior formulate. Pentru a convinge de acest lucru, R.K. Merton recurge la o „parabolă sociologică”. Suntem în timpul depresiunii economice mondiale din anii '30. Last National Bank este o instituție financiară foarte solidă. Președintele ei, Cartwright Millingville, este foarte mulțumit de afacerile băncii și are, pe drept cuvânt, de ce să fie mândru. Totuși, se răspândește

zvonul că banca ar fi în pericol de a da faliment. Acționarii băncii, anxioși, s-au grăbit să-și retragă depunerile. Alții i-au imitat. Banca a fost luată cu asalt de solicitări de lichidități și, în cele din urmă, a dat faliment, fapt ce a confirmat adevărul zvonului. În situația domnului Carwright Millingville s-au aflat în anii '30 mulți președinți de bănci. Falimentul băncilor lor a dat naștere unei probleme sociale. R.K. Merton a atras primul atenția asupra rolului *profeției autorealizatoare* în generarea problemelor sociale, nu numai economice, ci și de altă natură, cum ar fi conflictele etnice și rasiale. La începutul secolului nostru negrii (afro-americanii) nu erau acceptați în uniunile de muncă din S.U.A., motivându-se că sunt „trădători ai clasei muncitoare”, spărgători de grevă etc. Acest mod de a-i vedea, ca și nivelul lor de viață și de școlaritate scăzut i-au determinat pe afro-americieni să ocupe locurile de muncă ale albilor aflați în grevă, când porțile fabricilor au fost deschise de patroni și pentru ei. S-a confirmat profeția: au devenit spărgători de grevă, așa cum inițial, în mod fals, se considera. În concluzie, arată R.K. Merton, definirea situației (profeția sau predicția) face parte integrantă din situație și prin aceasta afectează subsecvent consecințele (Merton, 1968, p. 477).

În ciuda faptului că fenomenul *profeției autorealizatoare* a fost analizat pentru prima dată din perspectivă sociologică, cercetările sociologice concrete pe această temă nu sunt deloc numeroase. Lee Jussim și Christopher Fleming fac un minuțios tur de orizont asupra studiilor teoretice și experimentale privind *profeția autorealizatoare* în introducerea în studiul lor referitor la rolul credințelor false în menținerea stereotipurilor sociale. În continuare ne vom referi frecvent, explicit și implicit, la acest studiu (Jussim și Fleming, 1996, pp. 161-191).

În ceea ce ne privește, apreciem că până acum paradigma *profeției autorealizatoare* a fost folosită în sociologie mai mult speculativ și, mai ales, ilustrativ, decât ca *design* experimental demonstrativ. Astfel, chiar R.K. Merton recurge la o „povestire cu tâlc”, la o parabolă, nu la o cercetare concretă. Sigur, exemplele aduse în discuție sunt grăitoare, dar, ca orice exemple, ele doar ilustrează, nu demonstrează existența unei relații cauzale. Același lucru se poate spune și despre exemplele, la fel de elocvente, pe care le propun Lee Jussim și Christopher Fleming: situația sclavilor din America, în sec. al XIX-lea, catalogați ca leneși, proști și superstițioși, sau a evreilor în Europa evului mediu, când acestora le erau interzise tranzacțiile comerciale cu creștinii. Nu este de mirare că afro-americanii, lipsiți de instrucție școlară și de locuri de muncă, ajungeau să confirme prejudecata. La fel, evreii, siliți să facă tranzacții comerciale în afara legii, doreau să-și recupereze rapid banii, oferind astfel proba caracterului lor hrăpăreț. Noi considerăm că în astfel de situații și, mai general, în cazul *profeției autorealizatoare* legătura cauzală este inversă, ca în demografie (Pressat, 1974, p. 27).

În aceeași manieră teoretico-speculativă Lee Jussim și Christopher Fleming (1996, pp. 181 și urm.) aduc în discuție efectele desegregării și comportamentul colectiv violent din 3 aprilie 1992 din Los Angeles, generat de molestarea unui afro-american de către o patrulă de poliție. Sunt invocate, însă, și cercetări

experimentale, precum cele realizate de D.P. Peters și S.J. Ceci (1982) sau de R.C. Rodgers și C.L. Maranto (1988). Experimentale, au fost selecționate 12 articole științifice publicate de instituții academice prestigioase. S-au făcut mici modificări pe text, s-au schimbat numele autorilor și al instituțiilor, fiind înlocuite cu nume fictive pentru autori și cu denumirile unor universități cu reputație mai scăzută. Articolele au fost evaluate în vederea publicării. Rezultatul : 16 din cei 18 referenți le-au considerat nepublicabile (Peters și Ceci, 1982).

În psihosociologie s-au realizat, însă, numeroase experimente pentru verificarea efectelor *profeției autorealizatoare*. Robert Rosenthal este considerat pionierul cercetării experimentale a fenomenului. În 1964, împreună cu R. Lawsson, realizează un prim și foarte concludent experiment : un grup de studenți urma să cerceteze experimental învățarea unui labirint de către șoareci. Jumătate din studenți au fost informați că au de-a face cu șoareci de experiment „foarte inteligenți” ; celorlalți li s-a spus că au pentru experiment șoareci „deosebit de proști”. În realitate, nu exista nici o diferență între șoareci, ei fiind repartizați unui grup sau altuia în mod aleatoriu. Rezultatul a fost conform *profeției autorealizatoare* : studenții din primul subgrup experimental au raportat că șoarecii „inteligenți” au învățat mai repede labirintul, comparativ cu șoarecii „proști” repartizați în experiment celui de-al doilea subgrup de studenți (Rosenthal și Lawson, 1964).

Într-un alt experiment desfășurat în mai multe școli din San Francisco, Robert Rosenthal și Leonore Jacobson (1968) au pus în evidență „*efectul Pygmalion*” (efectul de ecou sau efectul de oglindă) în clasa școlară. Pygmalion, în mitologia greacă, sculptor și rege al Ciprului, s-a îndrăgostit de propria lui creație : o statuie din fildeș. Zeița Afrodita, înduplecată de ruga fierbinte a lui Pygmalion, a dat viață statuii... De multe ori în viață, ca în mitologie, obținem de la ceilalți exact ceea ce ne așteptăm de la ei. Cei doi psihosociologi i-au convins pe profesorii din clasele cuprinse în experiment că li s-au repartizat, pe baza testelor de inteligență, fie elevi foarte inteligenți, fie elevi cu nivel de inteligență scăzut. La sfârșitul anului școlar coeficientul de inteligență al elevilor, despre care s-a spus în mod eronat că ar fi foarte inteligenți, era semnificativ mai ridicat decât IQ-ul elevilor din grupele de control : 78% din așa-ziii elevi foarte inteligenți își sporiseră IQ-ul cu 10 puncte, comparativ cu doar 48% din elevii etichetați ca având o inteligență redusă. O apreciere la început eronată a avut drept consecință o diferență în progresul școlar care a confirmat predicția. De ce ? Pentru că profesorii, involuntar, au acordat mai multă atenție elevilor „inteligenți”, i-au încurajat mai mult, le-au oferit explicații în plus și un feed-back pozitiv mai puternic (Rosenthal și Jacobson, 1968).

Predicția autorealizatoare intervine și în relațiile interetnice, reproducând sau accentuând inegalități sociale. C.D. Word, M.P. Zanna și J. Cooper (1974) au realizat o serie de experimente foarte concludente. S-a folosit „tehnica complicitilor”. Variabila dependentă era comportamentul nonverbal al persoanelor albe care aveau sarcina să realizeze interviuri pentru angajarea într-o întreprindere fie a unor albi, fie a unor negri (afro-americani). Persoanele care solicitau un loc de muncă, în

realitate complicită experimentatorului, erau instruite să dea aceleași răspunsuri și să se prezinte cât mai asemănător. Variabila independentă a constituit-o în acest experiment *profeția autorealizatoare*, predicția intervievatorilor privind competența profesională mai scăzută a afro-americanilor. S-a constatat că subiecții de experiment (albii care făceau interviurile) aveau un comportament „mai rece” față de afro-americieni, decât față de persoanele albe. Într-un alt experiment psihosociologiei anterior menționat au pus în evidență că stilul comportamental „rece” al intervievatorilor a influențat negativ performanța afro-americanilor.

În viața socială efectele *profeției autorealizatoare* prejudiciază grupurile minoritare. Teoria cumulării – după Richard T. Schaefer (1983, p. 220) – explică inegalitățile sociale în relațiile dintre minoritari și majoritari, făcând trimitere la cercetările lui Roger Daniels și Harry H.L. Kitano (1970), privind rolul autovalidării efectelor definerii situației de către majoritari. Cercul vicios include veniturile financiare mai scăzute ale indivizilor din grupurile minoritare, cu consecințele imediate (sănătate precară, achiziția de bunuri și de servicii mai redusă și de o calitate mai slabă etc.) și îndepărtate (mai puține oportunități de muncă), ceea ce conduce la venituri financiare mai scăzute ș.a.m.d.

Chiar dacă rezultatele unor cercetări asupra *profeției autorealizatoare* au fost puse sub semnul întrebării, fenomenul însuși fiind contestat (Harris, 1989), majoritatea psihosociologilor (J. Brophy și T. Good, 1974; J. Darley și R.H. Fazio, 1980; L. Jussim, 1986 ș.a.) susțin că *profeția autorealizatoare* este prezentă în viața socială și că, pentru realizarea ei, sunt necesare trei condiții:

- Persoanele care percep situația să dezvolte expectații eronate.
- Expectațiile lor influențează modul în care sunt tratate persoanele-țintă.
- Persoanele-țintă reacționează la acest tratament prin comportamente care confirmă expectațiile (Jussim, 1986).

Metaanaliza studiilor privind *profeția autorealizatoare* (Rosenthal și Rubin, 1978), ca și cercetările de teren având o bază empirică suficient de largă, de peste 4300 de elevi în Marea Britanie (Crano și Mellon, 1978) și de mai multe mii de elevi și studenți în S.U.A. (Hart, 1978), ne conduc la concluzia că „*patternul profeției autorealizatoare* este atât de comun, încât fiecare poate găsi în viața de zi cu zi numeroase exemple” (Merton, 1968, p. 477). Robert Rosenthal (1985) estimează, pe baza unui număr de 400 de studii experimentale, că 36 la sută din performanțele academice ale studenților se datorează influenței expectațiilor profesorilor lor (cf. Brehm și Kasin, 1990, p. 134).

Modelul teoretic al profeției autorealizatoare

În ciuda numărului impresionant de studii care atestă fenomenul și importanța lui, explicația teoretică a profeției autorealizatoare nu este încă suficient de consistentă. Mark Snyder și W.B. Swan jr. (1978) au pus în evidență caracterul circular al fenomenului. Se acceptă cvasiunanim modelul teoretic al *profeției autorealizatoare* ca un proces cu trei etape (Brehm și Kassin, 1990, p. 135). Prima etapă a procesului se consumă ca relație între persoana care „definește situația” (*percerver*) și persoanele-țintă (*target*). Lee Jussim și Christopher Fleming (1987, p. 165) apreciază că până acum psihologia socială s-a ocupat aproape exclusiv de *profeția autorealizatoare* ca relație interpersonală diadică, relevând rolul stereotipurilor în relațiile interetnice, dintre clasele sociale, în ceea ce privește apartenența la gen (masculin/feminin), atractivitatea fizică și hiperactivitatea copiilor. Fără îndoială, cunoașterea structurii stereotipurilor și a procesului de stereotipizare contribuie la explicarea *profeției autorealizatoare*. Ne-am referit într-o altă lucrare la psihosociologia stereotipurilor (Chelcea, 1994, p. 242), iar cei interesați pot consulta cu real beneficiu lucrarea *Stereotypes and Stereotyping* editată de C. Neil Macrae, Charles Stanger și Miles Hewstone (1996), menționată anterior. Nu intenționăm să rezumăm conținutul acestei lucrări – ar fi și foarte dificil și foarte riscant pentru comunicarea noastră –, dar atragem atenția asupra rolului *schemelor cognitive* în formarea expectațiilor celor care evaluează persoanele-țintă. *Schemele* (schema sau schemata), înțelese ca structuri cognitive despre un concept sau despre un tip de stimuli pot fi activate prin apariția unor informații relevante. Așa cum arată E. Smith (1998, p. 402), schemele au diferite niveluri de accesibilitate în funcție de utilizarea lor recentă sau frecventă, iar activarea unei scheme, după principiul „tot sau nimic”, nu implică și activarea altor scheme. Ele sunt unități semnificante independente care au mai multe funcții: interpretativă a informațiilor noi, mai ales ambigue; de direcționare a atenției spre stimulii de același tip; de reconstrucție a memoriei și judecăților, la nivel preconștient. De acord cu David J. Schneider (1996, p. 419), credem că studiul științific al stereotipurilor constituie o problemă încă neîncheiată. De rezolvarea ei depinde în mare măsură și explicarea *profeției autorealizatoare*.

Până în prezent s-a demonstrat că – în perspectivă interpersonală diadică – *profeția autorealizatoare* depinde de o serie de caracteristici atât ale celor care fac evaluarea (existența prejudecăților, rigiditate cognitivă, certitudinea credințelor etc.), cât și ale persoanelor-țintă (percepție de sine neclară, existența unor scopuri în acord cu predicția făcută, dorința de afirmare a identității sau de facilitare a interacțiunii cu cei care îi evaluează ș.a.).

Utilizarea profeției autorealizatoare implicite în manipularea comportamentală : o abordare experimentală

Problema de studiu

În experimentele la care anterior am făcut trimitere, ca și în multe altele, persoana care definea situația se înșela cu *bună-credință*. Ce se întâmplă, însă, când aceasta, cu *bună-știință*, evaluează eronat persoanele-țintă? Noi considerăm că se ajunge la manipulare comportamentală, dacă scopurile îndepărtate ale persoanelor-țintă sunt discrepante în raport cu scopurile celor ce fac evaluarea și dacă persoanele-țintă nu conștientizează această discrepanță cu consecințe negative în plan moral (Chelcea, 1994, p. 136).

De asemenea, în majoritatea studiilor experimentale invocate, persoanele-țintă nu cunoșteau ceea ce s-a prezis. Ele deduceau predicția din comportamentele evaluatorilor. Pentru a spori efectele influenței sociale, am făcut apel la *profeția autorealizatoare implicită*, adică am comunicat persoanelor-țintă evaluarea de ansamblu, firește eronată. Comportamentul vizat decurgea implicit din evaluarea situației.

Prin experimentul natural realizat am vrut să testăm relația dintre acest tip de profeție și comportamentul care validează predicția inițial eronată.

Metoda

Experimentul s-a desfășurat în cadrul obișnuit al orelor de seminar, în perioada 12-16 februarie 1999, la una din facultățile cu profil socioumanist din București.

Experimentul 1

Subiecții de experiment (30 de studenți) nu au fost informați că participă la un studiu-experiment, fiind convinși că seminarul are doar un caracter aplicativ.

Grupul experimental (G1) a fost alcătuit din 14 studenți, din anul al III-lea, iar grupul de control (G2) din 16 studenți, din același an de studiu.

Procedura

În primele 10 minute ale seminarului s-a prezentat tema curentă de psihosociologie : comportamentul colectiv. Apoi, timp de circa 30 de minute, au fost comentate lucrările *Principiile* de Niccolo Machiavelli și *Spionul* de A. Dewerpe, subliniindu-se importanța machiavelismului în societate. În ultimele 15 minute ale primei ore de seminar, studenții au fost rugați să completeze *Scala Mach IV*, tradusă și adaptată de Septimiu Chelcea (1992, p. 2). După pauza prevăzută în orarul facultății, subiecților de experiment li s-au comunicat rezultatele, trecute și plasate în zona superioară a

scalei (între +25 și +30 de puncte). S-a folosit, deci, tehnica raportului fals. Conducătorul seminarului i-a felicitat pe studenți pentru că au o personalitate machiavelică atât de bine conturată. Li s-a propus o probă de verificare constând din alcătuirea unei liste cuprinzând cât mai multe argumente reale sau fictive, dar plauzibile, pe care le-ar folosi pentru a convinge absolvenții de liceu să se înscrie la concursul de admitere în facultatea lor. Pentru această nouă sarcină s-au rezervat 15 minute. Recapitulând, vom spune că, în experimentul 1, variabila independentă a constituit-o profeția autorealizatoare implicită făcută de profesorul care conducea seminarul, iar variabila dependentă a fost comportamentul studenților (întocmirea listei).

La grupul de control desfășurarea orei de seminar a fost aceeași: s-a arătat importanța machiavelismului în viața socială, s-a aplicat aceeași scală. După pauza din orar s-a adresat studenților aceeași rugămintă de alcătuire a listei cu argumente reale sau plauzibile. Nu s-au comunicat nici rezultatele obținute la *Scala Mach IV*, nici performanțele în găsirea argumentelor menite să-i convingă pe alții să se înscrie la concursul de admitere. Conducătorul seminarului (experimentatorul) a anunțat că rezultatele vor fi comunicate într-unul din seminariile viitoare.

Rezultatele

Subiecții din grupul experimental (G1) au inclus pe listele lor 286 de argumente. În medie, fiecare subiect a trecut pe listă 20,4 argumente, între 9 și 30 de argumente. La grupul de control s-au înregistrat 206 argumente, ceea ce înseamnă, în medie, 12,9 argumente pentru fiecare subiect de experiment, cu o variație a numărului de argumente cuprinsă între 6 și 25. Diferența dintre mediile/student ale celor două grupuri este statistic semnificativă ($p < 0,001$). După analiza cantitativă a rezultatelor, s-a trecut la o analiză calitativă a lor.

S-a elaborat o *schemă de categorii* cu trei dimensiuni: A) argumente favorabile modului și condițiilor de formare; B) de practicare a profesiei și C) argumente pozitive privind calitățile psihomorale înnăscute ale profesioniștilor din domeniu. La rândul lor dimensiunile cuprind clase, care au fost notate de la 1 la 10.

Se constată că rangurile categoriilor sunt diferite la grupul experimental și la grupul de control, cu excepția categoriilor A2, A7 și C1. *Coeficientul de corelație* a rangurilor (*Spearman*) are valoarea +0,79, ceea ce arată o corelație semnificativă statistic.

Analiza din punctul de vedere al tipului argumentelor propuse (reale sau imaginare) evidențiază faptul că există o diferență înalt semnificativă statistic ($p < 001$) între G1 și G2 în ceea ce privește argumentele imaginare. Astfel, subiecții din grupul experimental găsesc mult mai multe elemente fictive drept argumente, acest lucru putând constitui un indicator al faptului că imaginea de sine a acestora a suferit modificări în sensul dorit de experimentator.

Experimentul 2

Procedura

Și de această dată s-a procedat la un experiment natural, subiecții de experiment fiind studenți din anul al II-lea ai aceleiași facultăți, fără ca aceștia să fie informați că sunt incluși într-un experiment. *Grupul experimental* (G3) a fost format din 19 studenți. S-a procedat în aceeași manieră ca la experimentul 1, deosebirea a constat în faptul că scorurile (false) la *Scala Mach IV* s-au plasat în intervalul -25 până la -30, indicând lipsa tendinței spre machiavelism. Acest lucru a fost comunicat studenților (predicție autorealizatoare implicită). La *grupul de control* (G4), format tot din 19 studenți, s-a cerut doar alcătuirea listei cu argumente în favoarea înscrierii la concursul de admitere în facultatea respectivă. Nu s-a aplicat scala și nu s-a comentat importanța socială a machiavelismului.

Nu există diferențe între cele două grupuri (G3 și G4) în ceea ce privește numărul total de argumente aduse în favoarea înscrierii la concursul de admitere. Rangurile categoriilor coincid în trei cazuri, cele mai multe argumente fiind incluse în categoria referitoare la procesul de învățământ (A2). *Coefficientul Spearman* ($\rho = +0,89$) arată o corelație semnificativă statistic.

De asemenea, se observă că, deși cele două grupuri au propus un număr egal de argumente, cele imaginare sunt mai numeroase la grupul experimental comparativ cu cel de control, între ele existând o diferență semnificativă statistic ($p < 002$). Considerăm că situația se datorează fenomenului profeției sinucigașe – primind din partea experimentatorului o apreciere contrară dorințelor și aspirațiilor lor, subiecții, mai mult sau mai puțin conștient, au încercat să elaboreze cât mai multe argumente, nu numai reale, ci și imaginare, pentru a contrazice pe cât posibil noua imagine și a o susține pe cea veche.

Discutarea rezultatelor

În experimentul 1, *profeția implicită* s-a autorealizat, subiecții fiind, astfel, manipulați. În cel de-al doilea experiment avem de-a face cu o *profeție implicită sinucigașă*. În această situație trebuie să răspundem cel puțin la două întrebări. Mai întâi, ce a făcut ca o dată profeția să se autorealizeze și a doua oară să se sinucidă? Și apoi, cum explicăm teoretic acțiunea profeției implicite?

Noi considerăm că ceea ce diferă în experimentul 1 față de experimentul 2 este aspirația subiecților de experiment. Ni se pare justificat să presupunem că subiecții de experiment doreau să obțină performanțe în sarcina de găsire și de inventare a argumentelor, ceea ce ar fi în acord cu imaginea de sine ca viitori profesioniști. Concordanța dintre profeția implicită și *aspirația* subiecților condiționează, după opinia noastră, manipularea comportamentală (experimentul 1). Când există o discrepanță între predicția implicită și aspirația subiecților este foarte probabil ca

profeția implicită să nu se realizeze (experimentul 2). Așadar, *aspirația persoanelor-țintă are rol de variabilă intermediară în manipularea comportamentală prin apelul la profeția autorealizatoare implicită*.

Dar cum acționează *profeția implicită*? Experimentele noastre au modelat nu o relație interpersonală diadică, ci o situație de grup: comunicarea profeției se face în prezența tuturor membrilor grupului, comentarea rezultatelor este colectivă și realizarea sarcinii, deși individuală, se rezolvă în prezența celorlalți subiecți care au de îndeplinit aceeași sarcină. Intervin, deci, trebuințele de *coerență* și de *validare socială* ale persoanelor. După Robert R. Cialdini (1993, p. 57), trebuința de coerență constituie un prim factor motivator al comportamentelor umane. Oamenii doresc să fie consistenti: între imaginea de sine și comportamentul lor să existe o concordanță, dacă se poate, deplină. Prin *profeția autorealizatoare implicită* li se oferă elemente pentru construirea unei imagini de sine noi, pozitive sau foarte pozitive. În această situație ei vor face efortul de a-și pune comportamentul în concordanță cu noua imagine. În acest sens, Zig Ziglar și Jim Savage (1998, p. 70) conchid: „Imaginea de sine este cheia comportamentului uman. Schimbă această imagine și vei schimba comportamentul”. Ca și trebuința de coerență, nevoia de validare socială ghidează comportamentele noastre. Ceilalți, conform *profeției autorealizatoare implicite*, au o puternică tendință spre machiavelism: și noi trebuie să fim ca ei! Acest lucru – credem noi – a sporit motivația subiecților de experiment pentru performanță în întocmirea listei cu argumente – așa cum s-a cerut de către experimentator.

Concluzii

Rezultatele experimentelor prezentate conduc la concluzia că *profeția autorealizatoare implicită* poate fi utilizată ca tehnică de manipulare comportamentală, în condițiile în care ceea ce se prevede se află în concordanță cu aspirațiile persoanelor-țintă.

Pentru autorealizarea profeției acționează trebuințele de coerență și de validare socială ale persoanelor-țintă.

Modelul teoretic al profeției autorealizatoare implicite – ca tehnică de manipulare comportamentală – se deosebește de cel al profeției autorealizatoare ca proces cu trei trepte prin aceea că evaluatorii, cu bună știință, fac o predicție eronată pe care o comunică persoanelor aflate în grup. Nu mai avem de-a face cu o relație interpersonală diadică, ci cu o relație individ-grup în cadrul căreia, la nivelul persoanelor-țintă acționează trebuințele de coerență și de validare socială care se potentează reciproc determinând un comportament de validare a predicției.

Pentru ca predicția autorealizatoare implicită să acționeze ca o tehnică de manipulare comportamentală trebuie reunite mai multe condiții:

- Persoanele care evaluează să facă în mod conștient predicții eronate.
- Persoanele-țintă să decodifice conținutul latent al profeției.
- Conținutul latent al profeției să fie în acord cu aspirațiile persoanelor-țintă.
- Persoanele-țintă să își construiască o nouă imagine de sine bazată pe profeția făcută.

- Persoanele-țintă să valorizeze pozitiv consistența (coerența) imagine de sine-comportament.
- Grupul să ofere validare socială persoanelor-țintă.

Manipularea comportamentală prin utilizarea profetiei autorealizatoare implicite este condiționată de contextul psihosocial concret: în instituțiile cu grad ridicat de structurare a autorității (școală, armată etc.) efectele predicției sunt mai probabile.

Bibliografie

- Brehm, Sharon S. și Kassin, S.M., 1990, *Social Psychology*, Boston : Houghton Mifflin Company.
- Chelcea, Septimiu, 1994, *Personalitate și societate în tranziție*, București : Editura Știință și Tehnică S.A.
- Chelcea, Septimiu, 1992, „Sunteți o persoană machiavelică ?” in *Psihologia*, nr.1, p. 2.
- Cialdini, Robert, 1993, *Influence. The Psychology of Persuasion* (1984), ediția a-II-a, New York : Quill William Morrow.
- Crano, W.D. și Mellon, P.M., 1978, „Causal Influence of Teachers Expectations on Children’s Academic Performance : A cross-legg panel analysis”, in *Journal of Educational Psychology*, 70, pp. 39-49.
- Daniels, Roger și Kitano, Harry H.L., 1970, *American Racism : Exploration of the Nature of Prejudice*, New Jersey : Prentice-Hall.
- Harris, M.J., 1989, „Personality Moderators of Expectancy Effects : The first 345 studies”, in *Behavioral and Brain Sciences*, 3, pp. 377-386.
- Hart, R.J., 1978, „Crime and punishment in the Army” in *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, pp. 1456-1471.
- Iluț, Petru, 1993, „Profetii care se autorealizează”, in *Dicționar de sociologie*, C. Zamfir și L. Vlăsceanu (coord.), București : Editura Babel.
- Jussim, Lee și Fleming, Christopher (1996), „Self-Fulfilling Prophecies and the Maintenance of Social Stereotypes : The Role of Diadic Interactions and Social Forces”, in *Stereotypes and Stereotyping*, C. Neil Macrae, Charles Stangor și Miles Hewstone (eds.), New York : The Guilford Press.
- Jussim, Lee, 1986, „Self-Fulfilling Prophecies. A Theoretical and Integrative Review”, in *Psychological Review*, 93, pp. 429-445.
- Merton, Robert K., 1968, „The Self-Fulfilling Prophecy”, in *Social Theory and Social Structure* (1949), ediția a III-a, New York : The Free Press.
- Merton, Robert K., 1948, „The Self-Fulfilling Prophecy”, in *Antioch Review*, 8, pp. 193-200.
- Peters, D.P. și Ceci, S.J., 1982, „Peer Review Practices of Psychological Journals : The Fate of Published Articles, Submitted Aagains”, in *Behavioral and Brain*, 5, pp. 187-255.
- Presat, Roland, 1974, *Analiza demografică* (1969), București : Editura Științifică.

- Rosenthal, Robert și Jacobson, Leonore, 1968, *Pygmalion in the Classroom. Teacher Expectations and Student Intellectual Development*, New York : Holt, Rinehart & Winston.
- Rosenthal, Robert și Lawson, R., 1964, „A Longitudinal Study of the Effects of Experimenter Bias on the Operant Conditioning of Laboratory Rats”, in *Journal of Psychiatric Research*, 2, pp. 61-72.
- Rosenthal, Robert și Rubin, D.B., 1978, „Interpersonal Expectancy Effects : The first 345 studies”, in *Behavioral and Brain Sciences*, 2, pp. 377-415.
- Schaefer, Richard T., 1983, *Sociology*, New York, McGraw-Hill Book Company.
- Smith, E., 1998, „Schemas”, in *The Handbook of Social Psychology*, Gilbert, D., Fiske, S., și Lindzey, G. (eds.), vol. 1, ediția a IV-a, New York : McGraw-Hill Company.
- Snyder, Mark și Swann, W.B., Jr., 1978, „Behavioral Confirmation in Social Interaction : From Social Perception to Social Reality”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, pp. 1202-1212.
- Thomas, William I., 1937, *Primitive Behavior*, New York : McGraw-Hill.
- Word, C.D., Zanna, M.P. și Cooper, J., 1974, „The Nonverbal Mediation of Self-Fulfilling Prophecies in Interracial Interaction”, in *Journal of Experimental Social Psychology*, 10, pp. 109-120.
- Ziglar, Zig și Savage, Jim, 1998, *Motivația. O cale spre performanțe deosebite*, București : Business Tech International Press S.R.L.

Logica simulacrului

Acest text trebuie citit ca o pledoarie pentru o deschidere intelectuală care nu neagă principiul rigorii metodologice. Textul nu este o critică fundamentală a experimentării, pe care trebuie să o considerăm cu toții în profesiunea noastră o metodă fundamentală și un scop necesar în procesul de construcție a cunoștințelor. Știm că, prin definiție, trecerea la știință implică o reducere, „o sărăcire semantică, compensată (și provocată de) o clarificare teoretică” (Rouquette și Rateau, 1998). De aceea, este inutil să criticăm teorii constituite ca urmare a unor demersuri experimentale, imputându-le inadecvarea datorată lipsei de validitate ecologică (Abdi, 1987).

Nu avem intenția de a intra într-una din numeroasele polemici false din științele sociale. Ne vom îndrepta atenția, în consecință, asupra logicii ce stă la baza construirii cunoștințelor aplicate și fundamentale. De altminteri, este această separare dintre cele două domenii întotdeauna pertinentă? Purismul cercetătorilor fundamentalisti, cocoțat pe un pisc abrupt, respingând lucrările non-conforme paradigmei care le structurează, izvorăște dintr-o logică a simulacrului : vom încerca să descriem câteva aspecte ale acesteia.

Dimpotrivă, trebuie subliniat că poziția cercetătorilor partizani ai tradiției comprehensive este de a încuraja copia și fidelitatea figurativă, poziție apropiată de jurnalismul de investigare și de avatarurile lui puțin recomandabile. Ea implică un cost important ca timp al prezenței pe teren, ceea ce accentuează asemănarea acestor cercetători cu asistenții sociali și cu cei ce intervin în organizații, supuși urgenței comenzii și presiunilor etice din câmpul în care evoluează. Când această exigență descriptivă nu este scopul prim al acestui tip de cercetare, atunci riscăm să vedem apărând texte foarte abstracte și foarte lungi. Mulțimea copleșitoare, dar inutilă, a conceptelor și interpretărilor teoretice reprezintă o derivă apropiată de aceea a simulacrului despre care vom vorbi mai târziu.

1. Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines.

În rândurile care urmează, vom da o definiție a observației (I), punând-o în legătură cu problema construcției teoretice (II). Vom continua printr-o reflecție asupra logicii simulacrului (III) care amenință orice abordare prea formalizată a unui obiect de studiu și vom propune câteva soluții pentru a evita derivatele (IV și V).

I. Observația : un demers de elaborare a cunoștințelor clinice și experimentale

Observația trebuie considerată o activitate prezentă în toate stadiile unui demers științific. Finalitatea sa este fie o descriere, fie o verificare a ipotezelor prin culegerea datelor înăuntrul unui dispozitiv experimental, fie construirea unei teorii asupra funcționării unui fenomen social sau psihic. Ea este, deci, un proces de construcție a datelor strâns asociat modului de gândire al cercetătorului. Într-o astfel de metodă se amestecă rezultate ale investigației și categorii prealabile de analiză, obiective de cercetare și viziuni inițiale asupra obiectelor.

Jean Massonat susține același lucru atunci când definește observația ca „demers de elaborare a cunoștințelor” (Massonat, 1987, p. 20). De aceea, putem afirma că observația este prezentă într-o asemenea măsură la toate nivelurile demersului științific, încât ea se confundă cu acesta.

Exemplele cu acceleratoare de particule sau de telescoape spațiale (Hubble) arată că observația și demersul de construire a datelor se împletesc. Un alt exemplu este cel al psihanalizei. Cercetând opera lui Freud, Paul Laurent Assoun ne amintește că psihanaliza este în mod simultan numele¹ :

- „1. unui procedeu de investigare a proceselor mentale, aproape inaccesibile altfel ;
2. unei metode pentru tratamentul dezordinilor nevrotice fondate pe această investigare ;
3. unei serii de concepții psihologice care au format progresiv o nouă disciplină științifică.

Psihanaliza se prezintă mai întâi ca o investigare a proceselor inconștiente ; ca un tip specific de terapie, centrată pe nevroze ; în sfârșit, ca și cum am urca de la particular la general, ea se revendică ca teorie științifică a psihicului” (Assoun, 1982, p. 167).

Observația trebuie concepută ca o procedură elementară și progresivă de construcție a cunoștințelor științifice. Trebuie să subliniem, totuși, un paradox al acestei metode. Ea trimite la un ansamblu de date perceptuale dirijate către un obiectiv. Ea este susținută de o grilă și de ipoteze ce nu sunt întotdeauna explicite. Paralel, pre-există o viziune a obiectului, chiar înaintea actului de percepție. Paradoxul constă în faptul că viziunea obiectului, prealabilă actului de observare, se opune

1. Această definiție a fost utilizată prima dată în 1996 în *L'Hérité et l'étiologie des névroses*.

specificității observației însăși, căci prin observație căutăm ceva ce nu cunoaștem încă. Totuși, această metodă se elaborează în definirea obiectivelor și are, în mod natural, scopuri exploratorii.

Să adăugăm la acest paradox faptul că orice observație implică o auto-analiză a cercetătorului, adică un travaliu fenomenologic de „reducție”, de punere între paranteze a atitudinii naturale pe care o avem față de lume¹.

Din acest punct de vedere, observația trebuie înțeleasă ca un proces cognitiv de reexaminare a propriului eu și a lumii pentru a constitui cunoștințe obiectivate. Ea este prezentă în actele noastre cotidiene. Și această rupere de atitudinea noastră naturală, de „câmpul doxologic” (De Bruyne et al., 1974, p. 32), de prenoțiuni, este lucrul cel mai periculos și mai dificil de realizat. În fond, viziunea noastră asupra vieții cotidiene este structurată de reprezentările sociale (Jodelet, 1989), de ideologii, de capacitățile cognitive și de implicarea afectivă pe care o avem față de obiecte (Moscovici și Hewstone, 1984 ; Leyens, 1983).

II. Despre sensul construcției teoretice

În plus față de ceea ce am enunțat până acum, se cuvine să insistăm asupra unui element care trebuie înscris în centrul oricărui demers de observație : teoria. Potrivit lui Ruth Canter Kuhn și lui Pierre Negre, cuvântul teorie „derivă din *theoros*, personaj din cetatea grecească însărcinat să observe evenimentele publice importante, care făcea un raport din punctul său de vedere asupra a ceea ce percepușe” (Kohn

1. Fenomenologii numesc această metodă *epoché*. Ea permite accesul la un eu pur, care este partea cea mai puțin mundană a eului. „Aceasta este adevărata semnificație a punerii între paranteze : ea întoarce privirea conștiinței către sine însăși și ridică, suspendând lumea, voalul care maschează pentru eu propriul adevăr. *Epoché* nu este o operație logică cerută de o problemă teoretică, ea este demersul care dă cale liberă spre o lume nouă a existenței : existența transcendentă ca existență absolută” (Lyotard, 1992, p. 25).

Potrivit lui Lyotard, „reducerea îi relevă subiectului natura sa de creator de transcendențe, implicită în atitudinea alienată care este atitudinea naturală” (*ibid.*, p. 28). Pentru fenomenologi, conștiința sinelui este o vizare, o intenționalitate în raport cu obiectul. Atribuirea unui sens vine din această conștiință de sine care este în mișcare dialectică spre adevăr. „Așadar, pentru a răspunde corect la întrebarea asupra adevărului, pentru a descrie corect experiența adevărului, trebuie să insistăm îndelung asupra devenirii genetice a ego-ului : adevărul nu este un obiect, este o mișcare, el nu există decât dacă această mișcare este efectiv făcută de eu” (*ibid.*, p. 39). Această reducere fenomenologică ar permite activităților științifice care aparțin domeniului activității logice și formale să aibă mai multă forță și un caracter structurat. Ar exista atunci o reconciliere între obiectivismul științific și subiectivismul filosofic, primul căutând în al doilea fundamentul rațiunii (diferența dintre *Grund* și *Erklärung* în limba germană). Acest travaliu fenomenologic nu ajunge pentru a legitima procesul de observare, căci cel din urmă este el însuși un instrument făurit ca urmare a unor ipoteze teoretice care structurează organizarea dispozitivului de strângere a datelor. Paradoxul observației rămâne, căci orice tentativă de investigare științifică trebuie de asemenea să pună între paranteze această atitudine de autoanaliză pentru a nu cădea într-o formă obsedantă de auto-observare.

și Negre, 1991, p. 19). Cei doi autori comentează: „Teoria nu este pură abstracție, ci expresia unui sistem care-și găsește coerența în explicitarea perspectivei particulare alese de către observator. Astfel situat, observatorul observă potrivit modului de observare obișnuit: el funcționează în imediatitatea cerută de cotidian. O face, totuși, de pe o poziție ce-i permite o anumită distanță. Și chiar o anumită teorie” (*ibid.*, p. 19).

Teoria favorizează, așadar, realizarea observației și se formează în mod dialectic, printr-un proces de transformare progresivă a propozițiilor și a implicațiilor lor. A descrie înseamnă și a găsi cea mai bună perspectivă (sinonimă cu teoria). În observație, ca și în metoda convorbirii, progresivitatea și interpenetrarea teoretico-practică reprezintă procese esențiale.

Dacă ne raportăm la definițiile trecute sau prezente ale observației (secolul al XVI-lea, „acțiune de a considera cu atenție natura, omul, societatea, spre a le cunoaște mai bine” (Le Robert) sau definiția de mai sus), remarcăm faptul că obiectivul elaborării unei cunoștințe tinde să distribuie metoda observației după două axe: temporală și spațială.

Axa spațială implică o distincție clară între observator, subiect autonom, auto-analist, dispunând de o lege proprie, și observat, orice ar fi acesta, așezat la o anumită distanță prin actul însuși al elaborării cunoștințelor, care încremenește în categorii ceea ce este în mișcare și în acțiune.

Observația științifică este, de asemenea, organizată după o axă a timpului pe care există un „înainte”, un „în timpul” și un „după”. Vizăm, în fond, descoperirea noului, o modificare a imaginilor pe care le aveam „înainte” asupra obiectului observat. Și aici există necesitatea de a menține o distanță față de referentul observat, căci este vorba de a-l reconcepe după un punct de vedere care este acela al observatorului științific. Observația efectuată „după” presupune o distanțare față de obiect atunci când implicarea față de obiect este maximă.

Observația științifică vizează, așadar, o anumită stăpânire a operațiilor care conduc la producerea de date. De aceea ea trebuie să-și propună să circumscrie o situație sau un context care permite să se traducă o întrebare generală în strategie de cercetare. „Observația este un mod de elaborare a cunoștințelor plecând de la probleme observabile sau nu în mod direct, în scopuri legate de cultură, de formarea profesională sau de cercetare. Observația sistematică se face pe baza unui contact direct sau filmat cu situațiile care permit studiul problemelor explicate în prealabil. Observatorul construiește singur sau în grup semnificații tot mai elaborate, selectând informațiile vizuale și sonore. Diferitele operații de selecție și de tratament desfășurate în timpul observației sunt marcate de gradul de precizie a problemei studiate: aceste operații sunt solicitate de cadrele de analiză anterioare ale observatorului, ca și de dispozitivul construit pentru a produce date. Toată această muncă se concretizează într-o descriere, cu ambiții explicative sau comprehensive, comunicată interlocutorilor în forme care țin în parte de relația contractuală care-i leagă de observator” (Massonat, *op. cit.*, p. 26).

Putem astfel distinge un anumit număr de opțiuni metodologice care implică o funcție specifică a observației. Se profilează, din acest punct de vedere, două mari tipuri în funcție de obiectivul rațional și distanțat sau de implicarea și voința de adaptare la problemele sociale ale grupurilor și instituțiilor observate. Obiectivul va consta fie în a verifica un model de comprehensiune a realului, fie de a reforma, îngriji sau interveni asupra unui grup sau asupra unui individ.

Poziția observatorului este, în fiecare caz, asociată scopurilor metodei. În cazul obiectivului de verificare a unei teorii, cercetătorul poartă conversații cu alți cercetători sau interlocutori pentru a-și satisface interese din cele mai diverse. El este situat în afară, distanțat de observați. „Participarea este rezervată observaților, și numai lor, remarcă Kohn și Negre. Căci observatorul este ghidat de o altă finalitate, de o altă logică temporară. În câmpul cercetării sale, el își datorează loialitatea în întregime lumii științifice. Numai prin afirmarea acestui rol și a acestei apartenențe statutare el fondează o bipartiție a locurilor. În momentul în care el observă, se plasează într-un loc determinat pe traiectoria acțiunii, traiectorie ce intersectează pe aceea a observaților” (Kohn și Negre, *op. cit.*, p. 47).

Această logică este aceea a științelor experimentale, în care observația este provocată sau premeditată prin raționament și prin abordarea teoretică a cercetătorului. Există aici un primat al planului rațional. Se observă în manieră provocată sau neprovocată și într-un raport de exterioritate față de obiect, care este separat de conștiința observatorului rațional.

Această relație cu obiectul nu este cauza principală a efectului de depărtare a rezultatelor experimentale față de viața cotidiană a subiecților observați. Trebuie să ne îndreptăm mai curând atenția spre logica cumulativă a acestor cunoștințe care, prin așezarea lor coerentă, din punctul de vedere al logicii epistemologice prevalează în comunitatea științifică, devin ficțiuni elegante, surse de fascinații virtuale.

Care este logica acestor fascinații ?

III. Logica simulacrului și logica copiei

Două mari modalități orientează culegerea datelor în științele sociale din punct de vedere epistemologic, dar și din punct de vedere tehnic. Prima este aceea a copiei, a doua cea a simulacrului. Ele sunt, de fapt, modalități de organizare a ceea ce numim obiectivare¹.

Scopul observației în modalitatea copie este de a da seama, cât de fidel posibil, de realitatea observată. Particularitatea sa este implicarea observatorului și intenția de exhaustivitate a actelor tehnice de strângere a informației. Ea este implicată de abordarea comprehensivă, deci de restituirea sensului unei situații pentru un actor social. Ea vizează esența lucrurilor și fidelitatea descriptivă în tradiția fenomenologică.

1. A observa înseamnă a obiectiva realul, a extrage din el un anume sens adaptat obiectivelor unei cercetări.

Modalitatea simulacrlui este mai curând asociată unei delimitări a teoriei. Raționamentul experimental este un bun exemplu de observare-simulacru. Numai informațiile care verifică sau contrazic ipotezele definite în mod formal la începutul demersului de cercetare sunt luate în considerare. Ipotezele care permit structurarea unui chestionar sau a unui experiment sunt, ele însele, rezultatul unui raționament axiomatic ce constituie teoria pe care vom încerca să o probăm. În modalitatea simulacru, ne propunem să dezvoltăm un limbaj care organizează formal spațiul de cauzalitate și permite, plecând de la reguli implicite de funcționare logică, să se producă date printr-un du-te-vino între teorie și experiment. Observația-simulacru se situează mai curând de partea abordării formale și nu vizează fidelitatea față de un real conceput ca trebuind a fi reprodus, ci coerența internă a teoriei care se construiește în funcție de o logică cvasi-matematică (logică axiomatică). Înțelegem astfel că obiectul de cercetare este rezultatul unei construcții logice prealabile pe care încercăm să o evaluăm în pertinenta sa și în adecvarea sa selectivă la real. Se va face, de fapt, o selecție a anumitor informații conținute în acest real, concepute ca pertinente în raport cu obiectivele cercetării.

Această opoziție (copie/simulacru) este analoagă celei dintre pictura figurativă și pictura abstractă. „Copia este reprezentarea obiectului de cercetare conceput ca explorare detaliată, transcriere fidelă, expresie adecvată. Simulacru este construcție, autoproducere a obiectului științific care se «inventează» el însuși. Copia se vrea fidelă pentru o «realitate» semnificativă, ea este expresia științifică a unei metafore, ea caută un adevăr, o adecvare a modelelor. Dimpotrivă, simulacru tulbură un domeniu problematic încercând să producă un sens nou, el este instrumental, el conține potențialități fecunde de producție originală a sensului, căci conține propriile reguli de construcție ; el se autoreglează. Copia reprezintă producerea de «modele-icone», de imagini asemănătoare ale realității, iar simulacru este producerea de «modele fantasmе», de imagini în mod funciar neasemănătoare realității așa cum este percepută la început ; el nu este o copie degradată, ci ascunde o putere pozitivă care neagă originalul și copia sa, modelul și reproducerea sa” (De Bruyne et al., *op. cit.*, p. 162).

Aceste două modalități sau logici sunt forme pe care le iau obiectivarea și observația. Modalitatea *copie* domină în demersul clinic și comprehensiv. Modalitatea *simulacru* structurează metoda ipotetico-deductivă și experimentală. Avantajul celei de-a doua modalități este că autorizează o diferențiere între cunoștințele rezultate din observația cotidiană și cele rezultate în urma demersului științific. Prima modalitate se înrudește cu simțul comun și cu reprezentările sociale care constituie prenoțiunile și câmpul doxologic. Observația clinică și etnografică cere, deci, mai multe eforturi de construcție teoretică și de reflexie din partea cercetătorului.

IV. A fi științific corect ?

Am scris, acum zece ani, chiar înainte de dezvoltarea accelerată a curentului cognitivist în Franța, o lucrare monografică asupra mediilor de muzică emergentă la Paris (Seca, 1988). Titlul cărții, *Vocations rock*, era îmbietor, ca urmare a dorinței editorilor de a avea un produs vandabil. Împărțit între o scriitură formulată corect științific și exigențele de accesibilitate a lucrării pentru un public larg, am alcătuit un text intermediar, înțesat cu analogii și metafore, cu efecte de stil și exemple. Modelul teoretic pe care l-am expus în acea lucrare rămâne valabil, sugestiv. N-am încetat, de atunci, să-l aplic și să-l descriu (Seca, 1994, 1998a, 1998b, 1998c).

Această lucrare a fost evaluată cu severitate de anumiți reprezentanți ortodocși ai științei normale psihosociale. De altminteri, nu le reproșez nimic ; nu și-au făcut decât datoria. Critica principală viza caracterul monografic al cărții, abuzul de metafore și de concepte percepute ca vagi, evocarea unei serii de conținuturi fără legătură cu o logică structurală și experimentală.

La vremea aceea se elaborau criteriile de apartenență la domeniile purului și ale impurului. Făceau parte din primul domeniu lucrările experimentale, fondate pe o integrare a unei serii de cercetări anterioare, aducând un „plus” în termeni de construcție a acestor cunoștințe cumulate și înalt axiomatizate ; în al doilea domeniu, mai puțin valorizat, erau incluse abordările „monografice”, centrate pe „conținuturi”, vegetând într-un fel de imanență, caracterizate prin aderență la fenomenele studiate, marcate de un „mimetism îndoielnic”. Analogia și metafora sunt văzute ca forme de analiză și de scriitură, surse ale unor contagioase obscurități semantice și analitice. Pe scurt, exista o știință bună și una mai puțin bună, o psihologie socială adevărată și una falsă.

Cât despre mine, în timpul redactării cărții avusesem intenția să urmez pe primii psihologi ai mulțimilor (Le Bon, *Tarde* etc.) și autori precum Elias Canetti. Eram convins că psihologia socială trebuie să studieze chestiunile sociale fierbinți¹ ; ascultam astfel îndemnul lui Moscovici dintr-un text din 1989, în care pledează pentru întoarcerea la izvoarele disciplinei. „My epistemological choices revert in many respects to every exciting period of our history, to a time that was critical for the evolution of European social psychology. If I had to formulate succinctly the ideal guiding these choices, it would be : creating a science capable of linking and

1. Decizia de a studia într-o teză de doctorat, între anii 1982-1986, grupurile muzicale de amatori a reprezentat un risc, cu atât mai mult cu cât condițiile de strângere a datelor nu sunt deloc identice într-un al patrulea subsol de parking unde evoluau astfel de muzicieni și într-un laborator în care studenții-subiecți ascultă cumiți instrucțiunile experimentatorului. Este facil și întrucâtva sadic să reproșezi unei astfel de monografii că nu aparține câmpului epistemic experimental. Frustrarea este cu atât mai mare cu cât o etnografie este prea costisitoare ca energie mentală ca să poți rămâne deschis la obiectele și la subiecții observați în timpul lucrului pe teren ca și în timpul analizei datelor.

sticking together its components hitherto scattered among the social sciences. I have in mind the psychology of economics, the psychology of politics, mass psychology, ethnomethodology, as well as interactionist symbolism, which belongs to its sphere even today (...) Not to be omitted are certain aspects of the psychology of language (...) and child psychology, both of which are closely related to social psychology” (Moscovici, 1989, p. 409.). Și autorul adaugă că psihologia socială nu trebuie să fie un apendice al psihologiei, ci o punte între diferitele ramuri de cunoaștere, o știință a comparației între culturi, nu numai a societății noastre. „A science therefore, capable of providing an explanation of social thought, language, religions, collective behaviour, group formation and communication. A science, to put it in a nutshell, establishing the continuity between individual and collective phenomena” (*ibid.*, p. 409). O disciplină care nu se îndepărtează de fenomenele sociale și care nu-și taie creanga de sub picioare, insistă el.

Tenacitatea cu care au fost îndepărtate din câmpul științific lucrările care aparțin acestui curent și acestei tradiții în Franța izvorăște din ideea de a considera științele fizice și experimentarea ca unice etaloane de evaluare a cercetării. Ea dăunează, după părerea noastră, formării cercetătorilor, despre care se presupune că trebuie să devină mai întâi buni tehnicieni-metodologi și, mai apoi, eventual, intelectuali și gânditori ai fenomenelor sociale.

Această tendință i-a făcut pe unii să repună în cauză, în numele rigurozității, o orientare care ar putea face din psihologia socială o știință implicată și importantă, în rând cu știința politică, sociologia, economia și istoria. În ciuda ideilor obsedante ale experimentalistilor exclusiviști, rigoarea în sine nu interesează actorii sociali și nici pe cei ce au putere de decizie în organizații. Este necesar ca psihologii sociali să-și asume riscuri, să dialogheze cu reprezentanții altor discipline și ai altor domenii culturale și politice. Această deschidere i-ar face să capete mai mult decât o recunoaștere intradisciplinară. „Numai cei ce acționează greșesc”, mi s-ar putea replica. Dar maturitatea nu se poate atinge decât cu prețul câtorva eșecuri. Numai așa psihologii sociali s-ar putea face ascultați, parteneri ai instituțiilor importante, agenți ai schimbării, analiști ai actualității.

Merită să medităm la lucrurile acestea, căci vitalitatea creativă a psihologiei sociale în țări precum România ar putea avea de suferit din pricina acestei exigențe de corectitudine științifică. Nu cumva a fi științific corect înseamnă, până la urmă, a fi recunoscut de câteva reviste care conferă legitimitate în această disciplină? Atribuirea de legitimitate de către anumite publicații periodice este un lucru firesc în știință în general, dar în științele sociale astfel de publicații pot avea pretenții nejustificate de obiectivitate, iar legitimitatea conferită de ele poate hrăni orgoliul unor cercetători. Ceea ce este nu numai pueril, dar și periculos.

În Franța, șomajul a atins cote îngrijorătoare în rândul psihologilor, ceea ce ar trebui să dea de gândit celor ce practică logica simulacrului. Trebuie să ieșim din laborator măcar din când în când, măcar pentru a intra în contact cu managerii ce-i vor angaja pe studenții noștri care și-au făcut datoria de subiecți experimentali și și-au luat examenele, dar care vor îndura dușurile reci ale pieții locurilor de muncă.

În plus, în disciplina noastră dialogul științific se concentrează prea mult asupra performanțelor metodologice și insuficient asupra modelelor explicative și a fenomenelor studiate¹.

Științificitatea științelor sociale a constituit întotdeauna o problemă insolubilă. Științele naturii au reprezentat un model pentru științele sociale și economice. Totuși, puține dintre acestea din urmă pot pretinde astăzi că ar corespunde acestui model.

V. Fertilitate și rigoare : două domenii ireconciliabile ?

O cunoaștere nu este științifică decât dacă ea a fost elaborată după regulile metodologiei științifice. Practica metodologică este aceea care conferă specificitate unei științe. Numai printr-o practică metodologică adecvată o știință devine demnă de acest nume. Dar ce este metodologia ?

Metodologia se constituie ca studiul procedurilor de validare și analiză a criteriilor epistemologice de definire a științelor.

Ea este, deci, o logică a procedurilor, a genezei și dezvoltării unei științe. Din acest punct de vedere, ea nu se reduce la o serie de rețete sau la o tehnologie socială. Ea rămâne o metodă a metodei, o modalitate de organizare a cercetării.

Un aspect al metodologiei trimite la o logică a probei și, deci, a controlului modalităților de elaborare a rezultatelor științifice și a validității lor în raport cu ceea ce comunitatea de referință admite ca atare. O reflexie metodologică trebuie, de asemenea, să satisfacă exigența de fecunditate a cercetărilor întreprinse. A reflecta asupra unei științe înseamnă, de asemenea, a acorda importanța cuvenită rezultatelor sale. Acest aspect corespunde la ceea ce numim logica descoperirii. Cele două logici menționate corespund dublei figuri a cercetătorului, pe care Moscovici îl descrie ca pe o figură curioasă, jumătate vulpe, jumătate arici.

„Vulpea știe multe lucruri, iar ariciul știe unul și bun” (Archiloc). Cercetătorul-vulpe caută, descrie, presupune, analizează, acumulează fapte și rezultate. „Pe măsură ce descrie, îl vedem urmând, scrutător și agresiv ca o vulpe, piste numeroase ale geografiei sociale. El combină fapte și noțiuni disparate, jonglează cu metodele abil și fără reticențe. Nimic nu-i stă în cale dacă cercetările sale îi permit să avanseze. Singurele care contează sunt flerul și succesul. Ca și în cazul artistului, calitățile operei sunt mai importante decât respectarea regulilor artei. Cercetătorul-arici intră în acțiune când e vorba de a explica rezultatele obținute. Ca arici, el se strânge, amenință cu țepii „refuză tot ceea ce neagă ori contrazice propria viziune. El examinează aceste rezultate în interiorul unei discipline și plecând de la o cauză unică, cheia tuturor enigmelor” (Moscovici, 1988, pp. 8-9).

1. Adesea, când asistăm în timpul unui congres la o comunicare asupra reprezentărilor sociale, care sunt un câmp de studiu adecvat unei concepții interdisciplinare și deschise a disciplinei, se întâmplă ca interesul să ne fie captat de metodologie, de forma prezentării, de rezultatele statistice. Conținutul rezultatelor, interpretarea lor sunt discutate ca și cum ar fi vorba de elemente marginale, pe care oricine le înțelege cu ușurință.

Cercetătorul-vulpe corespunde exigențelor unei logici a descoperirii. Cercetătorul-arici reprezintă imperativul unei logici a probei. Aceste două figuri sunt complementare și solide. Cele două logici favorizează progresul științei și, în cele din urmă, „ariciul este cel care are ultimul cuvânt”, remarcă Moscovici (*ibid.*).

Concluzie

Toate acestea ne determină să concepem activitatea științifică ca pe ceva progresiv și dialectic, în care planurile muncii tehnice, teoretice și epistemologice se întrepătrund în mod constant, formând un sistem.

Nu putem spune, de exemplu, că ar exista un program metodologic, organizat logic pe care ar fi de ajuns să-l urmăm pentru a ajunge la „adevăr”. Dar nu putem susține că nu există reguli elementare (intersubiectivitate, comunicabilitate, refutabilitate) care structurează activitatea de cercetare.

Pentru De Bruyne și colaboratorii săi, „Opțiunile metodologice nu apar fără legătură între ele, ci formează un sistem, presupun întoarceri constante și interpenetrări ale poliilor epistemologic, teoretic, morfologic și tehnic” (De Bruyne et al., p. 29). Acest sistem constituie un câmp social științific¹ care produce rezultate și degajă legături de cauzalitate sau de corelație între fenomene sau grupuri de fenomene.

Aceste câmpuri științifice sunt articulate din punct de vedere material și simbolic la realități culturale, sociale, etice, economice, tehnico-industriale și politice care le constituie. Dar dacă facem abstracție de aceste realități trebuie să considerăm câmpul practicii științifice ca relativ autonom. „În această optică, el poate fi conceput din punct de vedere metodologic ca articulare a diferitelor instanțe, a diferiților poli determinând un spațiu în care cercetarea se prezintă ca supusă anumitor fluxuri, anumitor exigențe interne” (De Bruyne *et al.*, p. 34).

Contribuția noastră la dinamica cercetării științifice în psihologia socială se prezintă ca o invitație la o călătorie ce presupune riscuri și necesită o pregătire minuțioasă. Nădăjduim că în anii ce vor veni se vor deschide tot mai multe posibilități de dialog pentru cei ce văd cercetările din disciplina noastră ca putând fi, în același timp, utile și speculative, clinice și experimentale, angajate și abstracte, fondate pe umanism și pe raționalism.

Traducere de Ștefan Boncu

1. Câmpurile sociale științifice :

- conțin profesioniști dintr-un domeniu specific de activitate ;
- sunt organizate în funcție de prioritățile și de constrângerile tehnico-industriale și politice ;
- sunt reglate de comunități de control al validității demersurilor întreprinse ; acestea organizează colocvii și publică reviste supervizate de comitete de lectură.
- sunt menținute în viață grație unor sub-sisteme ca acelea care vizează formarea și reproducerea savanților și a tehnicienilor (universitățile).

Bibliografie

- Abdi, H., (1987), *Introduction au traitement statistique des données expérimentales*, Grenoble : PUG.
- Assoun, P.L., (1982), „Les grandes découvertes de la psychanalyse”, in Jaccard Roland (Éd.), *Histoire de la Psychanalyse* (tome 1), Paris : Hachette.
- De Bruyne, P. (1974), *Dynamique de la recherche en sciences sociales*, Paris : PUF.
- Kohn R. C. și Negre P. (1991), *Les voies de l'observation. Repères pour les pratiques de recherche en sciences humaines*, Paris : Nathan.
- Jodelet, D. (1989), *Les Représentations sociales*, Paris : PUF.
- Leyens, J.P. (1983), *Sommes-nous tous des psychologues ?*, Bruxelles : Mardaga.
- Lytard J.F. (1992), *La phénoménologie*, Paris : PUF.
- Massonat, J. (1987), „Observer”, in A. Blanchet (ed.) *Les techniques de recherches en sciences sociales*, Paris : Dunod.
- Moscovici, S. (1989), „Preconditions for explanation in social psychology”, in *European Journal of social Psychology*, 19, 5, pp. 407-430.
- Moscovici, S. (1988), *La Machine à faire des dieux. Sociologie et psychologie*, Paris : Fayard.
- Moscovici, S. și Hewstone, M. (1984), „De la science au sens commun”, in Moscovici, S. (ed.), *Psychologie sociale*, Paris : PUF.
- Rouquette, M.L. și Rateau, P. (1998), *Introduction à l'étude des représentations sociales*, Grenoble : PUG.
- Seca, J.M. (1998a), „Corps, temporalités et rituels dans les foules festives”, *Actes des journées d'études sur les temporalités sociales du 20-21 novembre 1998*, Poitiers, Université de Poitiers, Institut Poitevin de Recherches en Sociologie de la Connaissance.
- Seca, J.M. (1998b), „Pentru o psihologie socială a vocației minoritare”, in A. Neculau și G. Ferréol (eds.), *Psihosociologia schimbării*, Iași : Polirom.
- Seca, J.M. (1998c), „Jeunes, cultures émergentes et sorties de galere”, in G. Ferréol, *La Personne citoyenne*, Poitiers, CRDP Poitou-Charentes / IHEDN / Institut Poitevin de Recherches en Sociologie de la Connaissance.
- Seca, J.M. (1994), „De la signification psychopolitique des vocations *rock* et *rap* en France”, in CURAPP-CRISPA, *L'Identité politique*, Paris : PUF.
- Seca, J.M. (1988), *Vocations rock. Approche psychosociale*, Paris : Klincksieck.

Memorie colectivă și uitare

Fiecare societate, comunitate, grup conservă cunoștințe, experiențe, practici sociale, evenimente etc. în memoria sa, într-o configurație proprie. În interiorul acestei configurații colective, indivizii se deosebesc prin stilul lor de a păstra și activa aceste depozite comune, în dependență de istoria și evoluția lor personală, de formația și preocupările lor. Societatea produce „percepții fundamentale” (utilizăm aici formula lui Diderot), iar indivizii, prin legăturile ce le au între ei, prin schimbul de idei și prin mecanismele de transmisie socială, fac ca amintirile să fie împărtășite de un mare număr dintre aceștia, să devină bun comun, să formeze memoria colectivă a societății. Memoria colectivă reunește, deopotrivă, creația națională, memoria oficială și memoria vie, privată, istoria orală și istoria scrisă, transmiterea și reconstrucția tradiției și a valorilor, edificarea monumentelor memoriei – memorialul și mitul național. Spațiul natural, cel construit și spațial simbolic în care se încarnează și se inventează memoria indivizilor și grupurilor aparțin aceleiași memorii colective. În numeroase cazuri memoria colectivă se construiește făcând abstracție de memoriile individuale, cu amintiri imaginare, forjate de instanțe externe și „impuse” individului prin sistemul de formare, prin mijloace media ; memoria colectivă poate deveni deci un instrument ideologic și cultural, adresându-se indivizilor și grupurilor. Individul absoarbe amintirile ce-i sunt sugerate de cultura dominantă și face un stoc de memorie vie pe care o împărtășește împreună cu alți membri ai grupului sau comunității (Marientrans, 1994). Evenimentele care au bulversat o colectivitate, de exemplu, marchează cu pietre albe unele momente ale istoriei care au contribuit la constituirea identității grupului. Evenimentul fondator, edificând „exemple” și mituri, poate fi investit cu funcție de transmitere, dar și de destabilizare temporală, poate construi identitatea colectivă, într-un context dat (Dolan, 1991).

Ideea elaborării unei memorii comune, a unei memorii împărtășite de o comunitate este veche. Miturile, legendele, credințele, religiile sunt construcții ale memoriei colective. Prin mit, de exemplu, membrii unei societăți date încearcă să vehiculeze imaginea trecutului conform propriilor lor reprezentări (Candau, 1996).

1. Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași.

Conținutul mitului este o afacere a memoriei colective și el depinde, ca evocare individuală, de contextul social și de presiunea momentului narațiunii. Aceasta nu înseamnă că el reprezintă un produs colectiv. Inițial a existat un individ (sau un grup de indivizi, rareori) care a elaborat o „istorie”, a împărtășit-o și altora, iar aceștia au retransmis-o, adesea îmbogățind-o sau amendând-o. Pierderea acestui bun comun, uitarea este însă „operă colectivă”. Finley a condensat perfect satisfăcător acest proces: „memoria colectivă nu este altceva decât transmisie, către un mare număr de indivizi, a amintirilor unui singur om sau ale câtorva oameni, repetate în mai multe reprize” (p. 32). Este drept, comentează Candau această definiție, istoria inițială e mereu ameliorată, fiecare receptor o supune unui tratament individual, în funcție de opțiunile sale, de modul în care el împărtășește ideile vehiculate de colectivitate. Se pare că păstrarea cuvintelor comune, persistența acestora în interiorul grupului necesită repetiții, întăriri, eforturi de scoatere din somnul uitării.

Memorie socială – memorie colectivă

Memoria noastră (individuală, colectivă) este în realitate o memorie socială. Ea evoluează în niște „cadre sociale”. Noi completăm amintirile noastre ajutându-ne – în mare parte – de memoria celorlalți, scrie Maurice Halbwachs (1994, p. 21). Este socială pentru că este împărtășită de un grup, de o colectivitate. În primul rând pentru că este intelectuală, pentru că se servește de inteligența dobândită social; a localiza o amintire înseamnă a utiliza inteligența pentru a lega imaginea de un loc, o formă, un nume, o reflexie. Este socială și pentru că modul nostru actual de a înțelege „circumstanțele” amintirii țin de un trecut personal, de o experiență care este rețrăită, dar și reconstruită. Are origine socială și pentru că toate amintirile sunt în raport cu un ansamblu de noțiuni utilizate de grupurile pe care le-am frecventat de-a lungul existenței noastre. Toate amintirile sunt în raport cu viața materială și morală a societății din care facem sau am făcut parte.

Memoria noastră este de origine socială și pentru că reînvie, ca o totalitate, un mare număr de memorii colective; ceea ce noi numim cadrele colective ale memoriei, scrie Halbwachs în „Avant-propos” la prima ediție, din 1925, a cărții sale *Les cadres sociaux de la mémoire*, nu reprezintă decât rezultatul, suma, combinarea amintirilor individuale ale mai multor membri ai aceleiași societăți. Memoria socială – iată concluzia sa – depinde de un „anturaj social” care cuprinde grupul (sau grupurile) și mediul (noi am zice azi contextul social).

Când vorbește de „cadrele sociale ale memoriei”, Halbwachs unifică două probleme distincte: rolul memoriei în societate și societatea în memorie (Namer, 1987). Ideea este că individul, pentru a-și construi câmpul memoriei sale, apelează frecvent la mecanismele, la cadrele sociale utilizate de fiecare grup pentru a-și reaminti. De ce „cadre sociale”, de ce plural? Pentru că mediul, anturajul, socialul iese *din* și se varsă *în* colectiv, într-un mare număr de grupuri (familia, grupul

religios, clasa socială – exemplifică Halbwachs). Cadrele sociale ale memoriei sunt un fel de *Gestalt*, de structură sensibilă și inteligibilă a ceea ce noi vrem să memorizăm. Avem aici o „inteligentă de așteptare” (Namer, p. 36) ce proiectează o formă, o structură ce funcționează ca o evocare sau localizare a amintirii. Sintagma „cadre sociale” introduce deci ideea de *ordine* (de spațiu, timp, legătură între amintiri) și de *valoare* (memorizând sisteme de valori ale unui grup, noi avem impresia că am memorizat trecutul, întregul trecut). „Cadrele” transformă amintirile, îl schimbă pe individ, ca membru al colectivității, lucrează continuu asupra amintirilor sale : le descompune și recompilează, coordonează imagini ce-i permit să articuleze experiențele și actele sale cu experiențele și actele membrilor grupului său.

Cadrul social al memoriei este o amintire stabilă și dominantă. Nu există o diferență între cadru și amintire : cadrele sociale sunt ele însele amintiri, amintiri stabile. Evenimentele, întâmplările vieții provoacă amintiri, dar și cadrele, la rândul lor, nasc imagini, trăiri, rememorări. De ce sunt cadrele amintiri dominante? Noțiunea de importanță nu semnifică doar cantitatea (deși volumul, repetiția conținează, totuși), ci mai ales o calitate : valoarea unei amintiri de grup, hegemonia unei amintiri asupra alteia. Acest statut de importanță a amintirii dă cadrelor un colorit afectiv și normativ. Prin contactul obișnuit cu anumite persoane, obiecte, locuri, unele persoane suportă o presiune repetată a anturajului, a imaginilor dominante și, în final, totul se gravează profund în spiritul nostru.

Cadrele sociale ale memoriei individuale sunt – crede Halbwachs – cadre colective pentru că fiecare dintre ele apelează la memoria unui grup, fie el actual, fie plasat la distanță, în spațiu și timp. Sunt colective, deci, pentru că „sunt comune oamenilor aceluiași grup”. Ceea ce asigură diferența fiecăruia dintre cadre nu e atât diferență de identitate (grup familial, de muncă etc.), cât profunzimea cu care trecutul și experiențele psihologice ale indivizilor se articulează intereselor grupului. Părerea lui Halbwachs este că orice nouă amintire atinge cadrele memoriei, provocând o muncă de readaptare perpetuă. Fiecare nou eveniment, scrie în *Cadres ...*, ne face să revenim asupra ansamblului noțiunilor elaborat cu ocazia evenimentelor anterioare. Prezentul restructurează trecutul ; Piaget a numit această operație „acomodare” și „asimilare”. Avem a face aici cu ceea ce numim memorie recurentă, o „memorie a memoriei” ; trecutul este obiect de muncă și declanșează construirea unei rețele de cadre ale memoriei, utilizată apoi în reconstruirea și localizarea amintirilor. Efectul acestui proces se răsfrânge apoi asupra grupului, îl modifică, indivizii își schimbă rolurile. Iar când amintirile nu au o relevanță (o „utilitate”) pentru grup, intervine uitarea, parțială sau totală. Halbwachs scrie : „în momentul în care evenimentul este considerat epuizat, ca efect social, grupul începe să se dezintereseze (de el)”.

Halbwachs încheie cartea sa fundamentală *Les cadres sociaux de la mémoire* cu concluzia că gândirea colectivă este esențialmente o memorie colectivă. El, crede Namer, se consideră un continuator al lui Durkheim, plecând de la noțiunea acestuia de „reprezentare colectivă” : a) gândirea societății în general are, la un moment dat, o dezvoltare morfologică, conform gândirii juridice, normelor de drept ; b) grupurile

(politice, religioase, juridice) sunt purtătoare de reprezentări colective și au tendința să exprime toată societatea, aceasta însemnând că gândirea lor colectivă este normativă; c) gândirea colectivă înseamnă și gândirea întregii societăți, exprimată adesea prin tradiții, legende, proverbe. Reprezentarea colectivă este deci o gândire socială, dar nu e sigur dacă gândirea unui grup, a unui fragment din societate sau chiar a societății în ansamblul ei este „moștenitoarea” tuturor societăților anterioare, dacă încorporează tot ce s-a produs de generații succesive. Halbwachs are dreptate, memoria socială este selectivă, decupează adesea perioade, momente, secvențe și aceasta în funcție de prezent care, adesea, „comandă” trecutul care-i convine.

Influențat și de Durkheim, Halbwachs construiește teoria memoriei colective pe noțiunea de grup: memoria colectivă e memoria unui grup. Și exemplifică prin grupul religios, clasă socială, familie. Aceste trei tipuri de grupuri înglobează, toate, alte tipuri de grupuri posibile. Grupul este „mediul” care formează anturajul individului și-i condiționează memoria. Memoria colectivă reconstituie trecutul, ca o totalitate, unifică memoria anterioară de grup.

Noțiunea aceasta de *memorie colectivă* glisează mereu, în concepția sociologului francez, de la un sens la altul. La început, ca memorie socială, aceasta depinde de „anturajul social”. Apoi, în interiorul acestui mediu, se disting două ansambluri care compun anturajul: a) mediul de care sunt legate toate amintirile apropiate și b) grupul, prin raportare la care sunt definite toate amintirile familiale. Memoria colectivă e memoria unui grup social real, articulat unui mediu dat, suportând influențele unui context specific, traversând experiențe proprii, dezvoltând legături cu o societate dată. Iar societatea în ansamblu este garantul memoriei colective; al fidelității, al certitudinii acesteia. Viziunea asupra lumii, principiile și practicile instituționale sunt rezultatul obișnuințelor de evaluare ale grupurilor, reproduc coerența sau contradicțiile memoriei colective.

Caracteristicile memoriei colective, în concepția sociologului francez, sunt următoarele: a) memoria colectivă este o *memorie normativă*, se prezintă ca o „lecție”, ca un exemplu; are o natură profundă, care se convertește în imagini familiale, se atașează de detalii fizice sau morale; b) este o *memorie simbolică*, dă seamă de un fond comun, reînvie esența unui fenomen și o exprimă prin noțiuni distincte; c) este o *memorie în afara timpului*, nu e plasată într-un spațiu exact, într-o epocă anume și un timp precis; d) este o *memorie intelectuală* pentru că fabrică mereu imagini generice, noțiuni. În lucrarea postumă *Mémoire collective*, Halbwachs interpretează dimensiunea națională a memoriei colective ca rezultând din interacțiunea cu istoria contemporană, cu imaginile particulare ale realității. Gândirea socială este esențialmente memorie colectivă, iar conținutul său este furnizat de amintirile colective.

Memoria colectivă se prezintă ca o totalitate, dar presupune și un număr de genuri și specii și se regroupează într-o galerie de tipuri, perfect coordonate. Namer a identificat, în gândirea lui Halbwachs, trei tipologii distincte: memorie recentă și genuri de memorie, de profunzimi inegale; o tipologie a speciilor de memorie

colectivă cuprinse într-un gen; o tipologie diacronică a formelor de memorie colectivă, memoria colectivă a istoriei.

Prima tipologie opune trecutul recent, imediat, unei memorii depășite. În cazul memoriei recente, amintirile de ieri coexistă, într-un caleidoscop, dar ele nu au ajuns încă să intre în memoria socială. Sunt prea legate de prezent, nu au ajuns să fie gestionate și încorporate de un grup.

A doua tipologie degajă raporturi de specie, în cadrul genurilor de memorie colectivă studiate de Halbwachs. Memoria unei familii particulare – de exemplu – conține implicit noțiunea de gen de memorie familială, pentru că a fost fasonată de raporturi parentale comune întregii familii. Altfel se petrec lucrurile cu memoria religioasă sau cea de clasă. În cazurile acestea genul este divizat în două specii opuse care devin memorii ale unor subspecii (grupurile religioase, clase particulare), organizate însă într-o unitate conflictuală. Memoria colectivă nu ne apare ca o integrare armonioasă, ci mai degrabă ca un conflict între principiul rațional al prezentului și imaginile trecutului.

A treia tipologie, pe care o găsim mai bine dezvoltată în *Mémoire collective*, descrie devenirea formelor de memorie colectivă, degradarea acesteia în timp. Dacă luăm în considerație distincția între memoria socială (cadru, mediu, anturaj, societate în sens larg) și memoria colectivă a unor grupuri, constatăm că prima constituie rezervorul, locul de coexistență al memoriilor colective. Memoria socială (= națională) se „degradează”, zice Halbwachs, se difuzează în spațiu și timp sub formă de curente de gândire, de memorii culturale, de istorii orale și de tradiții, mentalități, ca „resturi izolate de trecut”.

Mecanismele și funcțiile memoriei colective

Să-l însoțim, încă puțin, pe Halbwachs: deși el distinge între cadru, mecanism, mijloc în formarea memoriei sociale, aceste delimitări nu sunt foarte precise. Ideea centrală este că „munca” prin care se ajunge la o „memorie-națiune” se sprijină pe anumite mecanisme de fabricație. Primul ar fi procesul de *globalizare*, de constituire a unei imagini generice, sinteză a unor momente, experiențe, lecturi, povestiri sau amintiri. Procesul invers este cel de *simbolizare*, când o imagine particulară permite întoarcerea la judecata evaluatoare, la un cadru structural. Confruntarea cu o fotografie, un discurs, o relatare despre obiectul memoriei reiterează întreaga construcție. În sfârșit, *comemorarea* joacă același rol al reiterării. Evocarea unor fapte istorice, a unor locuri sacre sunt mijloace de a fonda „iluzia de eternitate”.

Tema *comemorării* și *locurile sacre* constituie o preocupare îndeosebi pentru istorie. În introducerea la o carte despre *Des Hautes-Lieux*, André Micoud subliniază că „locurile singulare”, celebrate public de comunități, au „rol catalitic”, prin difuzarea exemplului și dezvoltarea unui „consens entuziast de interese”. Spațiile simbolice invită la un „alt viitor”, diferit, manipulează tradiția în folosul schimbării,

detașând exemplul de fondul de indiferență ce-l înconjoară. Locurile exemplare utilizează „textul” unei acțiuni pentru a „pune în scenă” meditația, analiza critică a prezentului, prefigurarea unei alte construcții sociale și politice, posibilitatea unui viitor diferit. Exemplul are virtuțile demnității ce poate fi (trebuie) imitată. Monumentele funerare, necropolele, osuarele sunt excelenți „difuzori” ai memoriei, crede Candau, constituie suporturi pentru memoria afectivă. De aceea „puterea”, în sens generic, utilizează „politica monumentală” pentru a propaga iluzia unei memorii comune și a pune în chestiune prezentul. Memorialul și mitul național, ca monumente ale memoriei, transmit valorile, conservă tradiția ca forță constructivă.

Să ne întoarcem – din nou – la Halbwachs. El găsește că memoria colectivă, prin raportare la societatea globală, are o *funcție nostalgică*, afectivă, unificatoare. Prin această funcție memoria colectivă valorizează continuitatea socială, armonizează contrariile, construiește un model de societate actuală prin analogie cu un trecut atrăgător. Această funcție afectivă și valorizatoare primește noi dimensiuni prin raportare la grupurile sociale : memoria socială forjează *identitatea și coerența*, dar și distincția (morală, culturală, intelectuală) față de alte grupuri.

Analizând funcțiile memoriei familiale, Anne Muxel identifică trei funcții principale, fiecare contribuind la precizarea afilierii individului la trecutul său :

A. *Funcția de transmisie* se referă la continuitatea istoriei grupului, la atașarea de elemente particulare și nevoia de a le perpetua. Memoria e mobilizată pentru a restitui istoria individului sau grupului, într-un ansamblu de legături genealogice și istorice care unesc între ei membrii grupului (familiei) dându-le conștiința apartenenței. Subiectul este învățat să gândească sub semnul lui „noi”, să se refere la strămoși, la mituri și tradiții, să evoce lanțul generațional, negociindu-și identitatea, prin apartenență și diferențiere. Furnizând identitate, memoria are o *funcțiune socializatoare* : livrând modele și repere, îl ajută pe subiectul social să-și găsească o poziție în istoria grupului, să-și construiască un status. Înscriindu-se într-un lanț de valori comune, individul este învățat să elaboreze norme colective, este ajutat să evite izolarea și disocierea și să-și afirme apartenența.

Situând subiectul într-un context istoric, într-o istorie grupală, obligându-l să se întrebe „de unde venim?”, înscriindu-l sub semnul temporalității, memoria devine *explorare arheologică*, voiaj în timp, prilej de raportare la străbuni, ca repere nodale. Ancorarea este facilitată de referirea la evenimente fondatoare și durabile, care devin, cu timpul, mituri.

Apelând la evenimente, personaje, exemple, modele etc. ca repere ce permit circulația în prezent, mobilizând valori, modele și credințe, memoria devine și cadru referențial pentru evaluarea prezentului. *Memoria referențială* permite discursul comparativ, situarea în context. Trimitând la experiențele înaintașilor, memoria constituie un pol de referință educativă, o moștenire convocată pentru a corija prezentul. Ea participă la reproducerea apartenenței socio-culturale, devine memorie-reper, memorie fondatoare.

Funcția de transmisie a memoriei se exprimă nu doar prin raliere la normele comune, prin adeziune la valori sau închinarea în fața unui mit, ci și prin fetișizarea unei trăiri. Memoria este deci și *ritualică*, funcționează prin accentuarea expresivității, afectivității, prin ritualizarea amintirii. Festivitățile, întâlnirile sărbătorești, repetate și standardizate, operează un anumit gen de transmisie care mobilizează coeziunea grupului, instituie reguli, întreține legăturile între generații.

- B. *Funcția de reînviere a experiențelor afective și a trăirilor personale* se manifestă prin nevoia de a pune în scenă amintirile din copilărie, ale familiei sau grupului de prieteni. Memoria e „interioară”, acumulată prin experiență personală, marcată de eul individului, impresionată, ca o placă fotografică, de evenimentele pe care le-a traversat acesta. Tonusul afectiv, implicările emoționale diverse colorează participarea persoanei, „comandă” discret rememorarea unor întâmplări care au afectat evoluția individuală. Afiliația se manifestă nu atât prin afirmarea unei apartenențe la o istorie colectivă, scrie Anne Muxel, cât prin nevoia de a retrăi existența, de a reînvia evenimentele trecute, de a depune mărturie. Refacerea trecutului, însă, nu se prezintă ca o simplă „afacere personală”, ci presupune reconstrucția întregului context, a rețelei de relații în care evenimentul a avut loc, a poziției pe care individul a avut-o atunci între ceilalți. Se restituie deci întreaga situație, inclusiv locul pe care cel (cei) de azi l-au ocupat în epocă. Trăirile de atunci oferă, se înțelege, o altă perspectivă în analiza prezentului. Trecutul reînviat se prezintă ca o mixtură, preparată după o formulă magică, în care se amestecă nostalgie, frustrare, satisfacție etc. Câte puțin din toate, produsul fiind adesea colorat de situația prezentă. Această licoare poartă numele de *amintire personală* sau *memorie intimă*.

Opera de refacere și discursul ce rezultă se situează sub semnul negocierii actorului din scena socială actuală cu un interlocutor cunoscut, regretat, în parte pierdut, convocat pentru a trăi în prezența sa clipa de față. Un dulap cu multe rafturi, pe care sunt clasate – poate într-o anumită ordine, poate haotic – amintiri plăcute și altele mai puțin plăcute, chemate să anime viața cotidiană a subiectului sau momentele tale de tensiune. O memorie regresivă, pentru că ne retrimite în copilărie, invocând clipe de armonie, fericite, miraculoase sau cumplite umilințe, pierderi ireparabile. Deplasarea în timp, în urmă, capătă dimensiuni hiperbolizante, are uneori o aureolă de miracol, de apariție luminoasă.

Acest tip de memorie balizează identitatea afectivă a individului. Când reînnoadă firul, el se plasează într-o ambianță, reface locurile, micile obiceiuri, ritualul cotidian. Astfel alimentat, prezentul poate fi mai bine suportat, altfel înțeles.

Memoria afectivă anulează durata, dilată timpul sau îl comprimă. Dimensiunea timp nu mai contează la întâlnirea cu experiența fondatoare. Totul e retrăirea, căldura clipei reînviată și nu calculul, exactitatea. Dimensiunea cognitivă este așezată între paranteze. Ea apare doar atunci când se operează compararea trecutului idilic cu prezentul inconfortabil. Pentru a digera momentul prezent,

avem nevoie de țesătura amintirii care să-l anestezieze, să-l îmbrace într-o anvelopă ce-l poate face acceptabil. Imaginea-amintire joacă rol de decor, prezența sa animă negocierea cu prezentul; regăsirea stimulează ancorarea la un prezent încă necunoscut, imprezvizibil. Amintirea e trezită, de obicei, de obiecte sau documente (tablouri, fotografii, jurnale, cărți adnotate etc.), tot ce poate fi vizualizat declanșează un discurs de recuperare și tentative de articulare la situația prezentă. Efectul unui asemenea demers e obținerea continuității. Discursul de transmisie unifică o memorie împărțită: ceea ce a fost comun cândva poate deveni premisa unei noi reușite. Interesant de subliniat este că amintirile comune sunt, prin consens, de regulă, îmbrăcate într-un veșmânt rozaliu, devin edulcorate. Asperitățile sunt șterse, contradicțiile sunt privite cu „alți ochi”, atitudinile de respingere se estompează. O confuzie de planuri și de momente duce la rescrierea adevăratului traseu. Sau, când amintirea e dureroasă, se șterge tot ce a fost acceptabil în jurul ei. Predominantă e emoția clipei, trăirea, ancorarea, sentimentul de legătură și perspectiva continuității. Situată „în afara timpului”, cum zice Halbwachs, amintirea-emoție dă iluzia unui drum care nu se poate sfârși. Trecutul este garanția unui prezent cu aceleași caracteristici și proiectează un viitor care poate fi la fel de reconfortant.

- C. *Funcția de evaluare* se exprimă prin nevoia de reflexivitate, de examinare critică a vieții. Lectura trecutului, de data aceasta, nu mai este marcată afectiv, ci cognitiv, discursul e „intelectualizat”, se pun în funcție strategii de evaluare, e angajată conștiința critică. Trecutul, din această perspectivă, nu are parfumul idilic al abordării afective, ci se prezintă ca un martor-oglinďă, îndeamnă la bilanț. Subiectul – individ sau grup – este invitat să prindă distanță, să-și privească evoluția cu lupa, să-și convoace trecutul pentru a-și trasa viitorul. El întreprinde o lectură critică a ceea ce a fost, operează cu indicatori care-i permit să-și vizualizeze destinul. Memoria este instrumentalizată pentru a defini cadrele gândirii prezente și viitoare, pentru a da un sens acțiunii și a trasa semnificații eului. Verbele cu care se operează sunt: a analiza, a explica, a departaja, a negocia, a organiza, a selecționa, a interpreta. O funcție de cântărire, de cenzor. Istoria vieții e raționalizată, plasată în context, i se caută un sens, se construiește o sinteză, se reconstruiește, din fragmente, o totalitate. Discursul balansează între deconstrucție și reconstrucție, conștiința încorporează, deopotrivă, auto-acceptarea și auto-negarea, într-o reprezentare globală, oferind cadrele prezentării de sine și trasării identității.

Memoria reflexivă este o *memorie negociată* pentru că dă formă existenței, trasează linii de forță, propune contur proiectelor de viață, reinterpretează existența subiectului și o reorganizează. Reflexivitatea presupune și o reinscriere pe un alt traiect, o anticipare, o reechilibrare. Evaluăm trecutul pentru a avea un punct de plecare în negocierea unei noi apartenențe, pentru a ne emancipa de corsetul stereotipiilor, în gândire și acțiune. Negocierea e un joc de depășire a piedicilor, o încercare de eliberare a judecăților de blocaje și norme restrictive.

Memoria reflexivă poate deveni și frână, cenzura oprește adesea evoluția. Uneori examenul critic poate diagnostica absența semnificațiilor, poate constata violul dureros și frustrant, ratarea și provoacă un sentiment de culpabilitate. Regretul e rareori motor pentru proiecte viabile. Amendarea trecutului naște închidere în fața oportunităților, sădește plăcerea opoziției neconstructive, balizează aspirațiile, provoacă atitudini de ostilitate.

Tot negociere e însă și identificarea datoriei față de trecut, a legăturii cu înaintașii, a reconcilierii cu „construcții” anterioare, înscrierea pe linia unei moșteniri care trezește aspirații și proiecte noi. Societățile evoluate au re-descoperit gestul simbolic al conservării, al identității. Și au așezat forța și demnitatea cunoașterii trecutului contra neantului ce-l reprezintă uitarea.

Dar uitarea ?

Contrabalansul memoriei sociale e uitarea. Erodarea memoriei poate fi provocată de timp, de evenimente copleșitoare care aruncă în negură trecutul (uneori nu foarte îndepărtat), de presiunea politică și/sau ideologică etc. Poate fi provocată și de dorința subiectului (colectiv) de a ascunde atitudinile și comportamentele neconvenabile, actele ratate, abdicările, contractele perverse. Memoria-elefant este adesea o piedică în calea reconstrucției.

Uitarea are, desigur, funcțiile sale importante în organizarea prezentului și construirea viitorului. Oferă, în primul rând, o *deschidere*, un spațiu liber pentru introducerea ideilor noi. Eliberează conștiința, creează condiții pentru creație. Pentru a păstra o memorie vie e nevoie de uitare, aceasta e contrafortul memoriei; se pierde trecutul, dar se câștigă un nou sens. Un psihanalist, Jacques Hassoun, consideră uitarea un „contrabandist al memoriei” care organizează un comerț deloc licit între „plin” și „gol” în jocul biografic; între spus și ne-spus, între loialitate și eclipsă. Obstinația eclipsei creează vid, incertitudine, superficialitate. Dar și a arunca peste bord valori desuete, lăsând teren liber schimbării sociale, evoluției mentalității. În al doilea rând, uitarea reprezintă un *mijloc de salvagardare* a persoanei, grupului, comunității. O îndiguire a discursului de transmitere, un spațiu de refugiu, de protecție, un răspuns afectiv al autonomiei subiectului și – de ce nu ? – o luptă contra alienării memoriei, o obliterare a amintirilor care răvășesc și rănesc. Uităm pentru a scăpa de frustrații, de secrete care ne torturează memoria și pentru a accede la propriul nostru adevăr. Contextul psihosocial nu e deloc neutru în acest proces de ștergere. În fine, uitarea e un *gaj al adevărului*, o selecție și o ierarhizare de care are nevoie subiectul social, un bilanț și o invitație la reflexie pozitivă. Fără îndoială, ca instrument de ocultare voluntară, dar și ca gardian al inconștientului, uitarea se alimentează din fântâna socialului și ideologiei. Contextul comandă subtil ecartarea unor fapte și evenimente, în dezacord cu valorile acceptate acum, controlează memoria socială, domesticește ceea ce e dizarmonic. Dacă nu poate dicta

uitarea sau ecartarea, contextul sugerează măcar marginalizarea „durerii”. În fond, fiecare are dreptul să decidă. Întrebarea e : decide el sau contextul care îl controlează ? Psihologul rus A.R. Luria, descoperit și de Occident, vorbește chiar de „arta de a uita” : elimini, mai întâi, detaliile superflue, degajând esențialul : hotărăști, apoi, ce te incomodează, sistematizând informația și „încuind-o” sau „încinerând-o” ; te înconjură de informații noi, îți construiești un nou univers interior.

Abuz de memorie, abuz de uitare

Ca introducere la acest paragraf voi utiliza reflecțiile filosofului francez Tzvetan Todorov, culese din două cărți aparent diferite, publicate la un interval de șase ani : *Nous et les autres* (1989) și *Les abus de la mémoire* (1995).

Într-un „Avant-propos” la *Nous et les autres*, Todorov scrie : „am făcut cunoștință cu răul (s.n.), în timpul primei părți a vieții mele, atunci când locuiam într-o țară supusă regimului stalinist”. Și explică, apoi, cum a întreprins o „cunoaștere progresivă” a efectelor instalării noii ordini : dispariții neașteptate a unor apropiați, instalarea forței, diminuarea rapidă a resurselor. Aparținând organizației de pionieri, până în 1952 (nu cred că erau mari deosebiri între organizarea pionierilor bulgari și a celor români, la acea dată), el descoperă, încetul cu încetul, avansând spre adolescență, goliciunea discursului oficial de care se lovea zilnic. Ca majoritatea compatrioților, mărturisește Todorov, învață o atitudine adaptativă, nu de protest sau de intrare în conflict. Privind retrospectiv, el constată că a ajuns la performanța de a poseda „două personalități” : una publică și supusă, alta privată, care nu se găsea decât în capul său, liberă – credea atunci – de orice servituți. Examinând, după experiența dobândită, mai târziu, ca om al Vestului, această ipostază, el constată că această personalitate privată nu era, cum credea atunci, fructul voinței proprii ; aceasta pentru că s-a format ca reacție la ceea ce-l înconjura.

Cunoașterea răului a însemnat deci constatarea progresivă a : a) disparității între frazele după care se ascundeau reprezentanții puterii și viața căreia trebuiau să-i facă față cei de rând ; b) obligația de a proclama public adeziunea la doctrina oficială și pierderea treptată a sensului cuvintelor nobile ca libertate, egalitate sau justiție, ce serveau la acoperirea represiunii, favoritismelor și fricii instalate printre „ceilați” ; c) faptului că afirmarea locului important al individului în societate venea în contradicție cu constatarea că această poziție era determinată de și pentru puterea de atunci („adevărul” nu era decât efectul forței) ; d) faptului că regimul se sprijinea pe puterea nelimitată și arbitrariul practicat de politică, forțele serviciului de securitate, funcționarii de partid și responsabili de „cadre” care te puteau priva de munca ta, de casa ta, prietenii tăi sau libertatea ta ; e) că se utiliza practica incitării la supunere și mediocritate într-un sistem al delatării, instituit pentru toate eșaloanele, practică ce a devenit curând un mijloc de a face carieră ; f) că se instalase frica de a avea frică ; g) inconvenientele materiale, lipsa produselor de consum deveniseră emblema

regimului. Cu toate acestea, în absența unei vieți publice decente, viața privată se desfășura din plin, fără să țină cont de epocă: pasiunile intelectuale sau artistice, iubirile și prietenii erau intense. Cartea lui Todorov propune apoi reflecții despre „noi”, ca grup cultural și social căruia îi aparținem, și „alții”, cei ce nu au împărtășit experiența noastră, cei ce nu fac parte dintre noi. În a doua parte a vieții sale, de locuitor al Occidentului, scrie Todorov, experiența răului a primit un complement: el a descoperit că persoanele cu convingeri politice (nu etnice!), angajate în proiecte de tot felul, erau inspirate de aceleași principii pe care le-a cunoscut în țara de origine. Absența reacțiilor etice, la majoritatea noilor companioni, l-a condus la constatarea că adesea convingerile nu influențează comportamentul; cei ce se reclamau ca împărtășind idealuri revoluționare trăiau ca veritabili mici-burghezi și erau atașați profund de acest stil de viață. Într-un cuvânt, un divorț total între „vivre” și „dire”, între comodul trai burghez personal și proclamarea vehementă a principiilor democratice (pentru ceilalți). O ruptură între valori și fapte. În constituirea identității proprii individul utilizează alte măsuri decât în construirea identității celuilalt.

Să examinăm, din unghiul disciplinei noastre, reflecțiile lui Todorov. Psihologia socială proclamă, ca un loc comun, faptul că experiența socială a individului îi marchează atitudinile și comportamentele, îl prinde în țesătura sa de valori, formându-i convingerile. Dar tot experiența sa de viață îi dezvoltă reflexe de supraviețuire, comportamente adaptative, capacitatea de a disocia gestul public de reflecția privată. În prima parte din viață, în cazul lui Todorov, el învață dedublarea, importanța comportamentului de fațadă, în a doua parte constată că distincția între vorbe și gest, deprinsă în copilărie, îi poate fi de folos. Existența sa, reușita, cu alte cuvinte, îi este individului mai aproape decât cea a altora. Subiectivitatea nu se acomodează bine cu valorile. Modul de relaționare e mai degrabă noi *sau* ceilalți, decât noi și alții.

Cea de a doua carte, *Les abus de la mémoire* (de fapt o conferință, amplificată, ținută cu prilejul unei comemorări a holocaustului fascist), examinează cultul memoriei, la acest sfârșit de mileniu. Manifestat prin afirmarea datoriei de a nu uita, de a menține vie amintirea, ca un ordin categoric de a nu elimina nimic, acest cult obsedant sacralizează memoria, o transformă în monument și – prin aceasta – îi conferă o caracteristică pe care practicantii cultului nu au bănuț-o. Gustul simbolic al conservării, al păstrării identității, forța și demnitatea de a ști contra neantului pe care îl reprezintă uitarea.

Jocul comemorării poate declanșa însă efecte perverse. Cultul memoriei poate deveni abuziv! Să vedem de ce.

Ștergerea memoriei este afacerea curentă a tuturor totalitarismelor. Distrugerea sistematică a documentelor, monumentelor și a altor urme ale trecutului, instaurarea ignoranței ca normă culturală și premisă a unei alte construcții (ceea ce nu poate fi distrus este doar istoria orală sau poezia) este mijlocul de a controla prezentul. Întreprinderea are rațiuni practice deci. Război memoriei declară și cei ce au scris

o istorie „completă” a Reich-ului milenar, dar și cei care au fabricat o nouă istorie în URSS sau China comunistă. Minciuna și invenția, puse în locul realității, interdicția de a difuza adevărul au fost considerate mijloace bune pentru a ajunge la scop: ștergerea trecutului adevărat și construirea altuia convenabil. Orice mijloc, în această operație, e permis: trucarea documentelor și fotografiilor, dispariția probelor, distrugerea sau compromiterea amintirilor jenante. Controlul informațiilor deținute de inamic e practica curentă a regimurilor totalitare. Iar încercările de reînviere a trecutului – un act de opoziție. Motiv pentru care transportatorii de memorie autentică pot fi identificați ca inamici.

Cultul memoriei, în cazul eliminării forței opresoare, devine – ca un act de reparație – o operație obligatorie: „răul” nu poate fi uitat, nu trebuie uitat! Altfel el poate reveni, poate declanșa un nou proces de vânatoare a indezirabililor, de eliminare a ceea ce stânjenește. Memoria lagărelor (naziste, comuniste) este cel mai bun antidot al încercărilor de a justifica ștergerea prin nevoia unui alt început.

Ce se întâmplă însă când presiunea pentru a nu uita nimic este abuzivă sau când actul rememorării devine act cotidian (și, prin aceasta, familiar, obișnuit), când consumul de memorie este excesiv de abundent? Orice act de memorie utilizează două strategii: ștergerea (uitarea) și conservarea. Memoria e selecție, dar – în același timp – și înlocuitor a ceea ce era stocat. În ambele cazuri se instaurează o nouă reprezentare a trecutului. Și atunci acest altceva, nou, poate comanda o nouă construcție, poate fi utilizat.

Orice memorie, fie ea „individuală”, „colectivă” sau „istorică”, este memorie *pentru* ceva: nu putem ignora scopurile politice (Geary, 1996). *Regăsirea trecutului* nu e un gest automat, gratuit, ci subînțelege și utilizarea sa: abuzul de memorie în scopul folosirii sale practice. Memoria colectivă comandă celei individuale. Instanțe externe – ideologia, de exemplu – impun individului anumite valori, iar aceasta absoarbe amintirile ce-i sunt sugerate de cultura dominantă, refuzând orice alternativă.

Culturile totalitare sau posttotalitare folosesc cultul memoriei pentru a justifica spiritul de revanșă, represiunea, vendeta. Declararea unicității sau singularității unui fapt, eveniment sau persoană, elimină comparația, posibilitatea trimiterii la prezent. Când cineva sau ceva e cel mai mare, când i se atribuie privilegiul de a fi absolut, tot ce urmează e exclus, supus deprecierei din start. Proclamarea exemplarității este un abuz: convoacă proceduri de menținere a prezentului, de oprire a evoluției, de eternalizare contra progresului.

Am putea oare compara abuzul de memorie cu abuzul de uitare? Nu sunt, ambele, emanații ale unor ideologii care nu acceptă comparația, diferența, alternanța? Nu sunt ele secretate de o dorință irepresibilă de subordonare la un proiect care se vrea unic? Nu sunt ele îmbrățișate de indivizi de o construcție psihică specială? Nu sunt ele structurate de mediul cultural-ideologic și de interesele momentului?

Septimiu Chelcea examinează aplicat modul în care memoria este structurată de către cultură și interese, invocând teoria lui Bartlett în sprijin. Prin studii experimentale bine controlate, acesta a demonstrat că pierderea informațiilor, în timp, se

datorează restructurării de sus a memoriei și organizării acestora în jurul unui element semnificativ. Cultura (noi am adăuga și ideologia) contribuie hotărâtor la fixarea informațiilor și reamintirea trecutului și aceasta în funcție de interesele actuale ale grupurilor și colectivităților. „Prezentul, scrie S. Chelcea, își pune amprenta asupra trecutului în aceeași măsură în care trecutul marchează prezentul.”

Pentru a ilustra cu un exemplu românesc această teorie, psihosociologul bucu-reștean invocă rezultatele unui studiu care analizează pe viu distorsiunile mnezice ale evenimentelor din decembrie '89, realizat de I.P. Vasilescu și Irina Holdevici. Aceștia au cerut, la o săptămână de la evenimente, unui număr de 28 persoane, participante la manifestațiile de stradă din 21 și 22 decembrie, să relateze ce anume s-a strigat atunci. Din datele astfel recoltate, cele mai mari frecvențe le au „Huo”, interjecție adresată, în special, armatei și gărzilor patriotice, și „Jos Ceaușescu”, urmate de „Fără violență”, „Nu plecăm” (cu variante), „Timișoara” (cu variante), cântarea sau intonarea cântecului „Deșteaptă-te, române”, „Jos criminalii” (cu variante : asasinii, călăii), „Ceaușescu pică” (cu variante), „Ceaușescu – predicat logic” (unde predicatul logic este Hitler, asasin, Bokasa : ex. „Ceaușescu – Bokasa”) și „Rămâneți cu noi”.

După zece luni, în octombrie-noiembrie 1990, cei doi psihologi au contactat din nou 26 din cei 28 de subiecți anchemtați în decembrie '89, invitându-i să-și reamintescă ce s-a strigat în 21/22 în Piața Universității. De această dată, au fost reamintite : „Jos Ceaușescu”, „Jos comunismul”, „Nu plecăm acasă/morții nu ne lasă”, „Nu vă fie frică/Ceaușescu pică”, „Fără violență”, „Veniți cu noi”, „Deșteaptă-te, române”, „Ieri la Timișoara, azi în București, mâine în toată țara”.

Din punctul de vedere al profesorului Chelcea, reorganizarea amintirilor despre evenimentele revoluționare s-a produs în sensul interesului social al momentului (1990), marcând trecerea de la „Jos Ceaușescu” la „Jos comunismul”. (Lozinca „Jos comunismul” nu a fost semnalată la câteva zile după eveniment de nici unul din subiecți, dar este prezentată în „amintirile” a 15 din 16 martori după zece luni.) S. Chelcea consideră că teoria lui F.C. Bartlett explică mai bine datele investigației la care s-au făcut referiri decât influența mijloacelor de comunicare în masă – explicație propusă de autorii citați.

Să acceptăm acum ideea că abuzul de memorie, ca și abuzul de uitare sunt operații complementare, comandate de prezent, dirijate ideologic. E, aceasta, o operație ce poate fi controlată doar total din afară? Nu se poate recurge și la operațiuni mai subtile, de interiorizare a acestor „valori”?

Dacă rememorarea, reînțoararea la trecut, ca și uitarea – ca operații de reconstrucție – nu pot fi rupte de contextul social, economic etc., nu putem ignora, în același timp, variabila subiectivă, potențialul individual și colectiv al actorilor sociali : voința lor, conștiința acestora, capacitatea lor creativă și viața lor afectivă. Todorov ne oferă un exemplu deosebit de sugestiv. Eufrosina Kersnovskaia, care a petrecut doisprezece ani în Gulag, scrie mamei sale, care o somează să evoce acest episod dureros : „Mamă. Tu mi-ai cerut să scriu istoria acestor triști «ani de

învățătură». Îți îndeplinesc această ultimă dorință. Dar poți înțelege că toate acestea au căzut în uitare?” Această mărturie ne este confirmată și de unele încercări ale noastre de a provoca rememorarea anilor de închisoare, la unii deținuți politici. Aproape toți au invocat „voința de a uita”, „nevoia de a lăsa în umbră”, imposibilitatea afectivă de a retrăi umilințele de atunci. În același timp și eventualii receptori ai acestor istorii de viață – am constatat – pot încerca un sentiment de culpabilitate, de inconfort. Soluția – adesea neconștientizată, uneori însă voită, dirijată – este ștergerea, uitarea programată. „Beneficiarii” îi ajută pe acești actori sociali să uite, lipsa feed-back-ului îi încurajează să renunțe. Presiunea socială, ideologică se conjugă perfect satisfăcător cu cea psihologică. Cele două operații – rememorarea selectivă a ceea ce e util și necesar momentului, cu comanda uitării – alcătuiesc împreună un bloc, un continuum ce ne dirijează destinele.

Bibliografie

- Ash, T.G., 1999, „Sechelele trecutului în Europa de Est”, revista 22, nr. 9, 10.
- Candau, J., 1996, *Anthropologie de la mémoire*, Paris : PUF.
- Chelcea, S., 1996, „Memoria socială – organizarea și reorganizarea ei”, în *Psihologie socială* (coordonator A. Neculau), Iași : Polirom.
- Dolan, Claire (sous la direction), 1991, *Événement, identité et histoire*, Septentrion.
- Finley, M., 1981, *Mythe, mémoire, histoire*, Paris : Flammarion.
- Geary, P.J., 1996, *La mémoire et l'horrible à la fin du premier millénaire* (traduit de l'anglais), Paris, Aubier.
- Halbwachs, M., 1950, *La mémoire collective*, Paris : PUF.
- Halbwachs, M., 1994, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris : Albin Michel.
- Hassoun, J., 1994, *Les contrebandiers de la mémoire*, Paris : Syros.
- Kersnovskaia, E., 1994, *Coupable de rien*, Paris : Plon.
- Marientrans, Elise, „Introduction” la Marientrans, Elise ; Rossignal, Marie-Jeanne, 1994, *Mémoire privée, mémoire collective*, Paris : Berg International.
- Micoud, A. (coordonator), 1991, *Des Hautes-Lieux : La Construction Sociale de l'Exemplarité*, Paris : Édition du CNRS.
- Muxel, Anne, 1996, *Individu et mémoire familiale*, Paris : Nathan.
- Namer, G., 1987, *Mémoire et société*, Paris : Méridiens Klincksieck.
- Todorov, T., 1989, *Nous et les autres*, Paris : Seuil.
- Todorov, T., 1995, *Les abus de la mémoire*, Paris : Arléa.
- Vasilescu, I.P., Holdevici, I., 1992, „Distorsiuni mnezice ale evenimentelor din 21-22 decembrie 1989 ca efect al influenței sociale”, *Revista de psihologie*, 38, 1.
- Vultur, Smaranda, 1997, *Istorie trăită. Istorie povestită*, Timișoara : Editura Amarcord.

Privarea de control și tratarea informației sociale : către o integrare

Rezumat. Obiectul acestui articol este acela de a prezenta o analiză critică a lucrărilor referitoare la impactul privării de control asupra tratării ulterioare a informației sociale și de a propune o integrare. În acest domeniu de cercetare se confruntă două poziții teoretice. Conform abordării numite neputința învățată (*learned helplessness*), privarea de control îl determină pe individ să trateze informația într-o manieră mai superficială (sau „euristică”). În schimb, abordarea motivației pentru control consideră că privarea de control favorizează tratarea atentă (sau „sistematică”) a informației sociale. Ne propunem să articulăm aceste supoziții în cadrul unei reformulări a integrării „reactanță – neputință învățată” (Wortman & Brehm, 1975). Conform acestei reformulări, efectele privării de control asupra tratării informației se datorează următorilor doi factori : gradul privării de control la care sunt expuși indivizii și gradul complexității sarcinii asupra căreia este măsurată profunzimea tratării informației. Supozițiile care derivă din această reformulare s-au dovedit compatibile cu ansamblul datelor cercetărilor, comunicate în literatură.

Ce au în comun un cetățean moscovit de la sfârșitul anului 1998, un individ supus tiraniei unui regim politic, o femeie al cărei autovehicul rămâne în pană pe o stradă la cincizeci de kilometri de cea mai apropiată locuință, un civil într-o țară în care războiul face ravagii și o persoană aflată de multă vreme în șomaj? Fiecare din cei de mai sus trăiește experiența unei privări a controlului (sau a „stăpânirii”)² mediului. Într-adevăr, fiecare din acești indivizi se găsește într-o situație neplăcută din care vor să iasă, dar asupra căreia el nu are, cel puțin în maniera în care se prezintă aceasta, nici un mijloc de a acționa. Problema care va fi abordată în acest articol este aceea de a afla care este impactul acestui tip de situație asupra manierei în care oamenii tratează informația socială disponibilă și formulează judecăți asupra celorlalți.

1. Université Paris V, „René Descartes”.

2. Noțiunea de „control” trebuie înțeleasă aici în sensul de „stăpânire” (*maîtrise*, în limba franceză), și nu de „supraveghere”, „supervizare”.

Conceptele de „control” și de „privare de control” sunt frecvent invocate în eforturile de înțelegere a numeroase fenomene psihologice complexe, cum este cazul dezvoltării anumitor depresii (Sedik, Kofta & Tyszka, 1993 ; Seligman, 1975 ; Weary, Marsch, Gleicher & Edwards, 1993), al efectelor relațiilor de putere asupra percepției sociale (Dépret & Fiske, 1993 ; Fiske, 1993), al eșecului școlar (Diener & Dweck, 1978 ; Kofta, 1993), sau al efectelor statutului socio-economic (Adler, Boyce, Chesney, Cohen, Folkman, Kahn & Syme, 1994 ; Mal, Jain & Yadav, 1990). Unii cercetători au mers mai departe, afirmând că a-ți „controla” (sau „stăpâni”) mediul constituie o motivație fundamentală a ființei umane care îi susține o seamă de activități (Burger & Hemans, 1988 ; Fiske & Dépret, 1996 ; Kelley, 1967 ; Pittman, 1993).

Toate aceste lucrări atestă importanța ce se acordă conceptelor de „control” și de „privare de control” în explicarea comportamentului uman. În mod paradoxal, la ora actuală dispunem doar de puține informații privind efectele privării de control asupra manierei în care oamenii își percep mediul social, îi judecă pe alții și interacționează cu ei. Numai câteva studii, foarte rare, s-au ocupat de această temă, interesându-se în special de modul în care privarea de control modifică tratarea ulterioară a informației sociale. Aici se confruntă două poziții teoretice. Conform abordării neputinței învățate (*learned helplessness*), privarea de control ar reduce tratarea ulterioară a informației sociale disponibile. În schimb, abordarea motivației pentru control (*control motivation*) postulează că o experiență de privare de control duce la o tratare mai atentă a informației sociale disponibile.

Obiectivul acestui articol este dublu. El vizează mai întâi prezentarea unei analize critice a acestor două poziții teoretice antagoniste și a cercetărilor empirice pe care ele se fondează. În al doilea rând, vom propune o integrare a acestor două linii de cercetare. Vom susține că efectele privării de control asupra tratării informației depind de gradul de privare de control la care sunt supuși indivizii (*cf.* Wortman & Brehm, 1975). Vom evoca atunci procesele susceptibile a produce aceste efecte contrastante și, în cele din urmă, vom examina câteva implicații ale acestei integrări asupra cercetărilor viitoare asupra privării de control.

Privarea de control : definiție

De mai multe decenii, definiția conceptelor de „control” și de „privare de control” face obiectul unei dezbateri care nu a găsit întotdeauna un punct de vedere consensual (*cf.* Alloy, Clements & Koenig, 1993 ; Averill, 1973 ; Fiske & Taylor, 1991, Mikulincer, 1994 ; Seligman, 1975) și a cărei prezentare depășește considerabil cadrul acestui articol (*cf.* Shapiro, Schwarz & Astin, 1996 ; Skinner, 1996). În consecință, propunem o definiție largă a conceptelor de „control” și „privare de control”. Vom spune că un individ controlează mediul atunci când este efectiv capabil (*control efectiv*) sau gândește că este capabil (*control perceput*) să aibă o influență asupra mediului pentru a produce evenimentele dorite sau a evita

evenimentele nedorite. Prin contrast, vom spune că un individ este „privat de control” când, în ciuda credinței sale în posibilitatea de a stăpâni mediul în scopul de a produce evenimentele dorite sau de a le evita pe cele nedorite, el se găsește în incapacitate efectivă (privare de control efectivă) sau crede că este incapabil de a stăpâni mediul (privare de control percepută). Privarea de control presupune într-adevăr ca individul să încerce activ a-și stăpâni mediul și ca el să eșueze în aceste tentative. Este cazul, îndeosebi, când evenimentele de controlat sunt importante pentru individ (de exemplu, a evita să primească șocuri electrice violente, a nu trece drept stupid în ochii experimentatorului, a mânca după pofta sa) și /sau când el spune că a putut stăpâni aceste evenimente *par le passé* (cf. Wortman & Brehm, 1975).

Privarea de control și tratarea informației

Modelele recente ale tratării informației sociale opun în genere două tipuri de tratare (Chaiken, Liberman & Eagly, 1989 ; Fiske & Neuberg, 1990, Petty & Cacioppo, 1986). Pe de o parte, subiecții pot trata informația referitoare la un obiect sau o persoană într-un mod atent sau „*sistematic*” (Chaiken et al., 1989). Ei iau atunci în considerare toate elementele de formație disponibile și le integrează astfel încât să obțină o reprezentare precisă a aceluși obiect sau a acelei persoane. Acest tip de tratare necesită importante resurse cognitive și motivaționale. Pe de altă parte, când oamenii nu dispun de capacitățile sau motivația necesare unui tratament sistematic, ei utilizează indicii superficiali care le permit să descopere procedee simplificate, euristice (*scripts*, scheme, stereotipuri ; cf. Bodenhausen, 1990 ; 1993). Acestea din urmă furnizează, la un preț cognitiv scăzut, o reprezentare suficientă a obiectului, pentru acțiunile pe care le va întreprinde persoana.

Abordarea neputinței învățate și abordarea motivației pentru control conduc la ipoteze opuse în ceea ce privește impactul privării de control asupra tratării ulterioare a informației sociale. În cele ce urmează vom prezenta aceste două poziții.

Abordarea neputinței învățate (Learned Helplessness)

Lucrările despre „neputința învățată” au relevat că faptul de a expune ființele umane (sau alte animale) la o experiență de privare de control are ca efect antrenarea unei scăderi a performanței atunci când acești subiecți sunt confrunțați cu o nouă sarcină (cf., pentru rezumatele lucrărilor, Overmier Blancheteau, 1987 ; Peterson, Maier & Seligman, 1993 ; Ric, 1996 ; Seligman, 1975)¹. Deși aceste rezultate sunt în general

1. Cu titlu de exemplu, cităm una din primele experiențe care au pus în evidență acest efect, experiență în care Seligman & Maier (1967) au alcătuit trei grupuri de câini. Primele erau mai întâi puse în hamuri și primeau șocuri electrice în labe. Totuși, câinii din primul grup puteau învăța cum să evite (controleze) aceste șocuri apăsând cu capul pe un panou. Fiecare câine din cel de al doilea grup primea aceeași cantitate de șocuri electrice ca și câinele pereche din primul

considerate ca relevante, nici una din numeroasele explicații propuse până în prezent nu s-a dovedit pe deplin satisfăcătoare (Ric, 1996). Au fost avansate două mari tipuri de explicații¹.

Prima susține că scăderea performanței înregistrate ulterior expunerii la privarea de control este în general datorată unei scăderi generale a nivelului motivației indivizilor. După Seligman (1975), atunci când un organism este privat de control, el învață că există o relație de independență între comportamentele sale și evenimentele care survin. Plasat într-o nouă situație, organismul continuă să creadă că nu are nici un control asupra evenimentelor și și reduce la minimum eforturile de a controla mediul. Ne-am putea aștepta deci ca acești subiecți privați anterior de control să se angajeze mai puțin în tratări costisitoare ale informației sociale, datorită nivelului slab al motivației.

Al doilea tip de abordare consideră că scăderea performanței înregistrate de subiecții în prealabil privați de control se datorează unei perturbări de ordin cognitiv. Pot fi vizate două poziții. Abordarea „cognițiilor interferente” (Kuhl, 1981 ; Mikulincer, 1989) sugerează că privarea de control antrenează un sentiment al eșecului, care provoacă la individ intruziunea cognițiilor care nu au legătură cu sarcina (*off-task cognitions*). Aceste cogniții vor fi legate de anxietate (neliniște, îndoială de sine), de procese ale auto-reglării (Kuhl, 1981), de atribuire (pentru a explica eșecul) sau de distragere (pentru a nu se mai gândi la eșec) (*cf.* Mikulincer, 1994). Ele vor avea ca efect reducerea cantității de resurse atenționale pe care subiectul le poate aloca unei noi sarcini, ceea ce va antrena o scădere de performanță. „Teoria informațională” a neputinței învățate (Kofta, 1993 ; Sedek & Kofta, 1990) propune explicația că, în fața unei situații-problemă, individul se angajează mai întâi în eforturi consistente pentru a degaja o ipoteză ce i-ar putea servi drept ghid în comportamentul viitor. Dar, când situația este incontrolabilă, aceste eforturi sunt fără succes. Individul nu poate reduce incertitudinea puternică cu care este confruntat și, în cele din urmă, se va vedea plonjat într-o stare mentală de „epuizare cognitivă”, caracterizată printr-o scădere generală a activității de elaborare cognitivă (*cf.* Ric, 1996).

Aceste trei poziții teoretice sugerează deci că privarea de control antrenează o tratare mai superficială a informației sociale disponibile, fie pentru că subiecții nu investesc suficiente eforturi în tratarea informației, fie că se gândesc la altceva, fie

grup (ambele grupe erau deci supuse privării de control). Fiecare câine din aceste două grupuri – cât și cei din a treia grupă, care nu au participat la prima fază – erau apoi plasați într-o piesă alcătuită din două compartimente separate printr-o barieră la mică înălțime. Solul fiecărui compartiment era conectat pe rând la curentul electric. Câinii trebuiau să învețe să sară peste barieră pentru a evita aceste șocuri. Rezultatele acestei experiențe au arătat cum câinii privați în prealabil de control au întâmpinat mai multe dificultăți în realizarea acestei învățări simple, decât câinii din celelalte două grupuri.

1. Din motive de spațiu nu vom aborda aici decât unele din teoriile elaborate pe tema neputinței învățate (și aceasta pe scurt).

că nu mai pot gândi. În consecință, subiecții privați anterior de control vor trebui să devină mai prompti decât ceilalți în utilizarea procedeele de raționare și a judecăților simplificate (euristice), care să le permită o judecată relativ validă în schimbul unui cost cognitiv scăzut.

Mai multe cercetări susțin această poziție. Într-o experiență asupra adoptării deciziei, Sedek ș.a. (1993) au cerut subiecților anterior expuși la cinci probleme fără soluție să aleagă din cinci filme pe acela care le va aduce un bilet ca recompensă pentru participarea la cercetare. În prima etapă singura informație de care dispuneau subiecții erau țările de proveniență a filmelor. S-au introdus două condiții. Pentru o parte din subiecți, țările de origine a celor cinci filme erau foarte contrastante în sensul că anumite filme apăreau foarte atractive țărilor de proveniență, în vreme ce altele nu. Pentru altă parte din subiecți filmele erau foarte similare ca grad de atractivitate. Pentru a-i ajuta să aleagă, subiecților li s-a oferit posibilitatea de a cere informații generale despre filme. Rezultatele au arătat că subiecții privați de control s-au angajat mai puțin decât ceilalți în procese dificile de comparare a diferitelor alternative ; când filmele se deosebeau foarte mult ca grad de atractivitate, subiecții privați de control își fixau în mod direct atenția asupra alternativei *a priori* cea mai atractivă.

În același sens, Ric (1997) a găsit că subiecții anterior expuși unor probleme fără soluție utilizau mai frecvent stereotipiile disponibile atunci când trebuiau să-și formeze o impresie asupra unei persoane, decât subiecții expuși la probleme solubile.

Aceste cercetări par, deci, a acredita ideea că o experiență prealabilă de privare de control poate determina subiecții să trateze informația într-o manieră mai puțin atentă și îi poate conduce la utilizarea regulilor de judecată simplificate (de exemplu, utilizarea stereotipiilor) în interacțiunile pe care le au cu mediul social.

Ipoteza motivației pentru control

Dezvoltată de Pittman și colaboratorii săi (cf. Pittman, 1993, în contextul trecerii în revistă a cercetărilor), ipoteza motivației pentru control afirmă că o experiență trăită de privare de control activează două motivații diferite : o motivație pentru dobândirea controlului și o motivație pentru protecția de sine. Prima îi conduce pe indivizi la angajarea într-o tratare atentă (sau „sistematică”) a informației disponibile pentru a obține o reprezentare precisă și exactă a situației, în scopul regăsirii unui sentiment de stăpânire a acestuia. În consecință, este de așteptat ca subiecții care au fost în prealabil privați de control să se angajeze într-o tratare mai atentă a informației decât subiecții care nu fuseseră privați de control. Totuși, acest tip de rezultat nu este așteptat decât în situațiile în care nu este amenințată stima de sine a subiecților. Într-adevăr, Pittman (1993 ; Pittman & D’Agostino, 1985 ; 1989) postulează că o experiență de privare de control antrenează și un sentiment al eșecului, care activează la indivizi o motivație de a proteja stima de sine (motivația protejării sinelui). Confrunțați cu o nouă sarcină potențial amenințătoare pentru stima de sine (de

exemplu, rezolvarea de probleme), subiecții anterior privați de control își reduc intenționat eforturile în această sarcină, astfel încât să poată atribui o eventuală performanță proastă unei lipse de efort mai degrabă decât unei insuficiente capacități. De asemenea, ei evită explicațiile depreciative (de genul: „Am făcut multe eforturi și am eșuat, deci nu am capacitățile necesare pentru a reuși” ; cf. Jones & Berglas, 1978).

Trei principale linii de cercetare sunt invocate în sprijinul acestei poziții teoretice. În prima, privarea de control este manipulată în scopul evaluării efectelor sale asupra tratării ulterioare a informației (Pittman, 1993). În al doilea tip de cercetare, se explorează diferențele dintre tratarea informației de către subiecții depresivi și nondepresivi. În sfârșit, în al treilea tip de cercetare se manifestă interes față de impactul poziției individului într-o relație de putere (deținând puterea sau fără putere) asupra manierei în care acela tratează informația socială disponibilă.

Privarea de control efectivă și tratarea informației

Cercetările conduse de Pittman și colegii săi urmează aceeași procedură, similară celei utilizate în lucrările asupra neputinței învățate. Se declară subiecților că vor participa la două cercetări considerate a fi independente. În prima, subiecții sunt expuși sau nu, după împrejurări, la probleme fără soluție (privare de control). După această fază subiecții sunt confrunțați cu o nouă sarcină, în care efectele privării de control sunt măsurate. Pittman și colegii săi au arătat astfel că subiecții privați în prealabil de control erau mai sensibili la informația situațională atunci când trebuiau să explice comportamentul unei ținte (Pittman & Pittman, 1980 ; Liu & Steele, 1986), căutau mai multă informație despre altul într-o situație conversațională (Swann, Stephenson & Pittman, 1981), mobilizau un efort mai mare pentru a obține informația (Pittman & D'Agostino, 1982), își aminteau mai bine informația conținută într-un text (Pittman & D'Agostino, 1989), erau mai mult influențați de calitatea unui mesaj persuasiv decât de indicii superficiale (Pittman & Worth, 1991 ; citat de Pittman, 1993), comparativ cu subiecții care nu au fost privați de control (cf. de asemenea Ric, 1998, pentru o prezentare detaliată). Ansamblul acestor lucrări sugerează că privarea de control efectivă (aici prin confruntarea cu probleme fără soluție) antrenează la subiecți un tratament mai atent al informației sociale disponibile (Pittman, 1993).

Depresia și tratarea informației sociale

Alte lucrări compară tratarea informației de către subiecții depresivi cu tratarea de către subiecții non-depresivi (pentru recenziile lucrărilor vezi Weary & Edwards, 1994 ; Weary & Gannon, 1996 ; Weary et al., 1993). Aceste cercetări se bazează pe teoriile cognitive asupra depresiei (Beck, 1967 ; 1974) și îndeosebi pe modelul neputință-disperare (*helplessness-hopelessness model* ; Abramson, Seligman & Teasdale, 1978 ; Alloy, Kelly, Mineka, Clements, 1990), în care percepția pierderii (sau

privării) controlului asupra evenimentelor constituie un element central al dezvoltării depresiei. Conform ipotezei motivației pentru control, lucrările conduse de Weary și colegii săi indică faptul că subiecții moderat depresivi sunt mai sensibili la informația socială disponibilă decât subiecții non-depresivi. Într-adevăr, subiecții moderat depresivi, comparați cu subiecții non-depresivi, judecă mai sever un individ care violează o normă socială (Weary, Jordan & Hill, 1985), sunt mai sensibili la informația situațională atunci când trebuie să explice comportamentul altuia (McCaul, 1983), caută mai multă informație diagnostică asupra altuia (Hildebrand-Saints & Weary, 1989) și utilizează în mai mare măsură informațiile individualizante (vs. informația categorială) atunci când își formează o impresie despre altul (Edwards & Weary, 1993)¹.

Dependența de altul, relațiile de putere și tratarea informației despre altul

Într-o serie de cercetări, Fiske și colegii săi au arătat că faptul de a depinde de cineva mărește atenția acordată atributelor personale ale aceluia (Erber & Fiske, 1984; Neuberg & Fiske, 1987; Ruscher & Fiske, 1990). Acești autori au interpretat aceste rezultate în termeni de privare de control (Dépret & Fiske, 1993; Fiske, 1993; Fiske & Morling, 1996). Persoanele fără putere sau „dependente” sunt considerate a avea mai puțin control (fiind private de control) asupra evenimentelor decât persoanele cu putere (și în principal asupra evenimentelor controlate de oamenii „cu putere”). Într-adevăr, „dependenții” (sau „subordonații”) sunt indivizi ale căror rezultate sunt controlate de persoana cu putere vizavi de ei și de care aceștia depind. Întrucât subordonații caută să redobândească un control asupra evenimentelor, ei vor fi motivați pentru perceperea cât mai exact posibilă a persoanelor de care depind. Ei sunt deci mai atenți la atributele personale ale țintei (și mai puțin atenți la informația categorială) când își fac o impresie despre persoana de care depind, decât o fac indivizii cu putere față de persoanele care depind de ei (cf. Fiske & Dépret, 1996; Fiske & Morling, 1996).

1. Cercetările conduse pe subiecți depresivi trebuie privite cu prudență atunci când este vorba de a conchide în termeni de efecte ale privării de control asupra tratării informației sociale. Într-adevăr, dacă percepția privării de control pare a fi un element central al depresiei (cf. Alloy et al., 1990), tristețea este un altul (Beck, 1967; Abramson ș.a., 1978). Or, tristețea conduce adesea la un tratament mai atent al informației sociale (cf. Bless, Mackie & Schwarz, 1992; Bless, Schwarz & Wieland, 1996; Bodenhausen, Sheppard & Kramer, 1994; Krauth-Gruber & Ric, 1998). Prin urmare, este greu de stabilit dacă o tratare atentă a informației la subiecții depresivi poate fi atribuită privării de control percepute sau tristeții.

Analiza critică a propunerilor de integrare

O parte a cercetărilor evocate susțin ideea că privarea de control are ca efect diminuarea tratării informației sociale, în timp ce altă parte arată exact contrariul (și anume, privarea de control favorizează o tratare atentă a informației sociale). Ne punem deci întrebarea : care sunt cauzele acestor diferențe ?

Pentru început, vom propune o analiză critică a ipotezei motivației pentru control și a cercetărilor pe care se bazează aceasta. Apoi vom propune o pistă de integrare a cercetărilor referitoare la efectele privării de control asupra tratării informației sociale. Vom vedea atunci cum această integrare permite asamblarea datelor existente, cât și care sunt implicațiile pentru cercetările viitoare.

O repunere în discuție a ipotezei motivației pentru control

Ipoteza motivației pentru control postulează că subiecții privați în prealabil de control se angajează într-o tratare mai atentă a informației la o sarcină ulterioară, mai ales dacă aceasta nu li se pare a fi diagnostică pentru capacități importante (nu le amenință stima de sine). În caz contrar, subiecții nu se mai implică în sarcină, pentru a evita o explicație neplăcută la adresa comportamentului lor (*cf.* Pittman & D'Agostino, 1989). Această ipoteză permite explicarea motivului pentru care privarea de control a dus la o scădere a performanței în cercetările efectuate asupra neputinței învățate (care folosesc sarcini de rezolvare a problemelor). În același timp, ea a determinat o tratare mai atentă a sarcinilor de judecată socială. Această ipoteză nu a fost niciodată discutată la modul real. Se pare, totuși, că ea ar putea fi repusă în discuție atât la nivel teoretic, cât și la nivel empiric. La nivelul teoretic această ipoteză ne face să credem că subiecții confrunțați cu o sarcină „socială” consideră că nu există răspunsuri bune sau proaste. Totuși, avem impresia că, în multe cazuri, subiecții participanți la experiențe consideră că există un răspuns bun și/sau că răspunsurile lor la acest tip de sarcină (formarea impresiei ; adoptarea deciziei) ar putea informa cercetătorii despre aspecte importante ale personalității lor și că subiecții s-ar putea simți amenințați în stima lor de sine. Apoi, efectele de scădere a performanței consecutive expunerii la privarea de control au fost înregistrate la sarcini de „barare de semne” (Kuhl, 1981 ; Mikulincer, 1994) care, contrar sarcinilor de rezolvare de probleme (pentru care trebuie găsită o soluție), nu par a avea criterii obiective pentru buna performanță. În fine, în cercetările evocate în sprijinul ideii neputinței învățate, sarcinile „sociale” nu păreau cu deosebire diagnostice pentru unele capacități ale subiecților (*cf.* Sedek ș.a., 1993).

La nivel empiric, cercetările prezentate de Pittman și colegii săi nu includ decât rareori o fază de control al manipulării privării de control (prin utilizarea unei sarcini care permite măsurarea performanțelor subiectului). Totuși, susținerea poziției lui Pittman implică, la subiecții anterior privați de control, atât observarea unei

scăderi a performanței la acest tip de sarcină (efect al neputinței dobândite), cât și o tratare mai atentă a informației sociale. În absența controlului manipulării și a criteriilor obiective pentru o decizie, suntem în imposibilitatea de a determina dacă subiecții din experiențele lui Pittman și ale colegilor săi erau în stare de neputință învățată (după cum *presupun* autorii) sau doar în stare de reacțanță psihologică. Într-adevăr, Wortman & Brehm (1975) au integrat consecințele derivate din teoriile reacțanței psihologice (Brehm, 1966) și ale neputinței dobândite (Seligman, 1975), ajungând la ideea a doi timpi distincți ai reacției la privarea de control. O expunere la o privare de control de slabă intensitate sau de scurtă durată intensifică la individ o nevoie generală de control și mărește gradul motivației generale, ceea ce ar trebui să se traducă printr-o creștere a performanței într-o nouă sarcină (efect de reacțanță). În revanșă, o expunere mai puternică sau mai îndelungată la privarea de control va produce efectele de scădere a performanței (efect de neputință dobândită). Aceste efecte contrastante ale gradului privării de control au fost înregistrate de nenumărate ori la sarcinile de rezolvare de probleme (*cf.* Pittman & Pittman, 1979 ; 1980 ; Mikulincer, 1988 ; 1994 ; Roth & Kubal, 1975). În absența controlului adecvat al manipulării este deci posibil a presupune că efectele obținute de Pittman și colegii relevă în mare măsură reacțanța. Aceasta cu atât mai mult cu cât astfel de efecte au fost deja înregistrate la o sarcină de judecată socială. Astfel, Dekel (citad de Mikulincer, 1994) a arătat în două experiențe că subiecții expuși la patru probleme fără soluție (puternică privare de control) utilizau mai mult stereotipurile disponibile atunci când aveau de formulat o judecată (experiența 2) și erau mai sensibili la efectul de întâietate (experiența 1) decât subiecții care nu fuseseră expuși la probleme fără soluție. Dimpotrivă, subiecții expuși la o singură problemă fără soluție (slabă privare de control) utilizau mai puține stereotipuri și erau mai puțin sensibili la efectul de întâietate comparativ cu subiecții din condiția martor. Aceste rezultate indică faptul că la o sarcină de judecată socială poate fi înregistrat un ciclu reacțanță-neputință, aici nefiind avansată ipoteza motivației pentru control. Într-adevăr, ipoteza motivației pentru control nu prevede o diferență în tratarea informației în funcție de gradul de privare de control la care sunt expuși indivizii (Pittman, 1993 ; *cf.* secțiunea „*ipoteza motivației pentru control*”).

O singură cercetare desfășurată de această echipă a presupus o sarcină care permite controlarea efectelor privării de control asupra performanței (Pittman & Pittman, 1980). Conform ipotezei motivației pentru control, rezultatele acestei cercetări arată că subiecții privați de control realizează o mai slabă performanță la o sarcină de anagramări și tratează informația socială într-un mod mai atent decât subiecții non-privați de control. Și totuși, acest rezultat nu a fost găsit decât o singură dată (*cf.* Liu & Steele, 1986, pentru un eșec într-o cercetare-replică). Mai mult încă, vom vedea că o reformulare a integrării reacțanță-neputință învățată poate oferi o altă interpretare a acestor rezultate și a celor pe care le-am evocat anterior fără a bănuși atunci, așa cum o vom face mai apoi, că efectele obținute de Pittman și colegii săi sunt produse de reacțanță.

Către o reformulare a integrării reactanță-neputință învățată

În pofida faptului că efectele prevăzute de integrarea propusă de Wortman & Brehm (1975) au fost reproduse de nenumărate ori, explicația acestui ciclu este încă foarte problematică. Principala problemă legată de această integrare, așa cum a fost ea propusă inițial, este că ne determină să considerăm că diferențele de performanță corelate cu diferite grade ale privării de control se datorează nivelului motivației generale a subiecților. Conform acestei interpretări teoretice, sunt greu de observat efectele obținute de Pittman & Pittman (1980). Pe bună dreptate, cum să explici faptul că o scădere a nivelului general al motivației ar putea duce subiecții atât spre tratarea informației sociale la un nivel mai profund, cât și la realizarea de performanțe mai slabe într-o sarcină de rezolvare de probleme? Totuși, o nouă interpretare a acestei integrări, prin combinarea elementelor motivaționale (reactanța) cu cele cognitive (neputința dobândită) este perfect posibilă, chiar dezirabilă. Într-adevăr, deși caracterul motivațional al reactanței apare acum indiscutabil, o explicație motivațională a scăderii performanței în cadrul neputinței dobândite, așa cum am evocat-o deja, este mai improbabilă (*cf.* Kuhl, 1981; Sedek & Kofta, 1990, Ric, 1996 pentru critici aduse explicațiilor motivaționale ale neputinței învățate). Trei poziții teoretice recente permit înțelegerea acestor fenomene prin evitarea acestui obstacol.

Teoria cognițiilor interferente (Kuhl, 1981; Mikulincer, 1994) sugerează că subiecții confrunțați cu privarea de control își concentrează atenția asupra tentativelor de soluționare a situației problematice (ceea ce ar explica efectul de reactanță). În al doilea rând, dacă privarea de control se menține, atenția indivizilor va fi deplasată spre strategii de „adaptare”, iar indivizii vor dispune deci de mai puține resurse atenționale consacrabile noii sarcini, ceea ce va antrena o scădere a performanței.

Teoria informațională (Sedek ș.a., 1993) asertează că în fața unei situații problematice indivizii investesc imediat importante eforturi pentru degajarea unei ipoteze pentru comportamentul lor viitor (efect de reactanță). În schimb, acești autori pun în discuție ipoteza motivației pentru control, căci ei consideră că lucrările realizate de Pittman și colegii săi arată îndeosebi că subiecții privați de control adună mai multe informații decât ceilalți. Sedek ș.a. (1993) au sugerat atunci că privarea (puternică) de control are drept efect augmentarea cantității de informație colectată (o strategie mai puțin costisitoare)¹, dar că ea face ca subiecții să se angajeze mai puțin decât alții (în baza unei stări de epuizare cognitivă, *cf.* secțiunii „abordarea neputinței învățate”) în tratări cognitive costisitoare de elaborare și de construcție pornind de la informația colectată.

Bazându-se în parte pe aceste două poziții, Ric (1998) a propus integrarea abordărilor motivației pentru control și a neputinței dobândite sugerând că privarea

1. Trebuie să notăm că acești autori rămân relativ obscuri cu privire la procesele care susțin acest efect.

de control *în același timp* activează o motivație pentru restaurarea unui sentiment al controlului și totodată reduce resursele atenționale (sau cognitive) ale subiecților, fie prin ocuparea cognitivă (teoria cognițiilor interferente), fie prin epuizarea cognitivă (teoria informațională a neputinței dobândite). Astfel, după o slabă privare de control, subiecții vor dispune de resurse cognitive și vor deveni puternic motivați, ceea ce ar explica efectul de reactanță. În schimb, după expunerea la o puternică privare de control, deși nu se vor resemna sistematic, subiecții vor încerca să scape de această situație prin strategii cognitive și comportamentale simplificate (din cauza slabei lor disponibilități în resurse cognitive).

Oricare ar fi mecanismul responsabil de scăderile de performanță în aceste trei poziții teoretice, el este de natură cognitivă: subiecții expuși unei puternice privări de control dispun de o cantitate redusă de resurse atenționale pe care să le consacre noii sarcini, dar nu suferă în mod necesar o scădere a nivelului general al motivației.

O implicație: rolul gradului de complexitate a sarcinii

O implicație directă a acestor reformulări privește impactul *gradului de complexitate a sarcinii* în care sunt măsurate performanțele indivizilor. Într-adevăr, dacă sarcina este simplă, privarea de control, indiferent de gradul său, nu va antrena o scădere a performanței, ba chiar va avea tendința de a o crește (din cauza unei augmentări a nivelului general al motivației, Ric, 1998; Sedek ș.a., 1993)¹. În schimb, dacă sarcina este complexă, indivizii își vor vedea diminuate resursele atenționale, efectele reactanței vor fi relativ moderate (o motivație puternică fără posibilitatea de a-și mobiliza resursele atenționale nu va antrena ameliorarea importantă a performanței) în timp ce efectele neputinței învățate vor fi foarte puternice. Această analiză este în consens cu rezultatele care relevă că efectele scăderii performanței datorate privării de control sunt mai importante în cazul unei sarcini mai complexe față de o sarcină simplă (Sedek & Kofta, 1990).

O integrare compatibilă cu majoritatea datelor

O nouă lectură a rezultatelor lui Pittman & Pittman (1980)

Cercetarea condusă de Pittman & Pittman (1980) a arătat că subiecții privați de control se angajează într-o tratare mai atentă a informației sociale și totodată realizează performanțe mai puțin bune la o sarcină de rezolvare de probleme decât subiecții non-privați de control. Dacă se consideră că sarcina „socială” la care au fost supuși subiecții lui Pittman & Pittman (1980) este mai simplă decât sarcina

1. Teoria cognițiilor interferente se relevă aici cu un potențial explicativ mai puțin important decât celelalte două, în sensul că ea nu prevede augmentarea nivelului general al motivației, care ar explica faptul că subiecții privați de control se angajează într-o colectare de informație mai importantă decât alții.

rezolvării de probleme, ne putem aștepta să obținem un efect de reactanță asupra primei – mulțumită unui înalt nivel motivațional – în vreme ce s-a obținut deja un efect de scădere a performanței asupra celei de a doua – datorită reducerii disponibilității de resurse atenționale. Rezultatele obținute de Pittman & Pittman (1980) s-ar putea datora, deci, nu *diagnosticității percepute* a sarcinilor, ci gradului lor de complexitate (sarcina „socială” este mai ușoară decât sarcina rezolvării de probleme).

Vedem deci că o astfel de reformulare ar permite valorificarea tuturor datelor colectate în cercetările de manipulare a privării de control. Vom arăta mai jos că o astfel de opinie este compatibilă și cu cercetările care invocă privarea de control ca factor explicativ central.

Efectele depresiei asupra tratării informației

Dacă lucrările lui Weary și colab. au arătat în general că subiecții depresivi tratau informația cu mai multă atenție (sau mai sistematic) decât non-depresivii, există în literatură dovezi că subiecții depresivi tratează adesea informația într-o manieră mai puțin atentă, sau realizează mai puține performanțe bune decât subiecții non-depresivi (cf. Hartlage, Alloy, Vázquez & Dykman, 1993, Lassiter, Koenig, Apple, 1996). Or, cercetările lui Weary și colab. s-au efectuat în special pe subiecți în stare de depresie moderată. Reluând ideea care a stat la baza cercetărilor lui Weary și colab., pare plauzibil ca în aceste rezultate să fie corelate contradicțiile cu diferențele în gradul depresiei (și deci al controlului perceput) subiecților (Edwards & Weary, 1993; Weary ș.a., 1993). Corespunzător integrării pe care am propus-o noi, ne putem aștepta ca un nivel moderat al depresiei (de slabă privare-de-control percepută) să antreneze o augmentare a tratării informației, în timp ce un nivel sever al depresiei (de puternică privare de control percepută) să provoace o diminuare a tratării informației, ceea ce pare a fi confirmat de mai multe studii (cf. Weary *et al.*, 1993). În plus, conform poziției noastre, aceste efecte de scădere a performanței la indivizi de un înalt nivel al depresiei vor trebui obținute în special la sarcini complexe, ceea ce pare a fi confirmat de trecerea în revistă a cercetărilor conduse de Hartlage ș.a. (1993).

Privarea de control în structura socială

Lucrările lui Fiske și colab. au arătat că „dependența” de altul (în funcție de ierarhie sau prin competiție interpersonală) sporește atenția acordată atributelor personale. În ciuda faptului că subiecții plasați în acest tip de situație afirmă că trăiesc un sentiment de privare de control asupra rezultatelor pe care le obțin, acest tip de situație nu poate fi comparată cu situațiile în care subiecții sunt total privați de control efectiv. Într-adevăr, în situațiile studiate de Fiske și colegii săi, subiecții au (sau cred că au) mijloacele de a controla indirect evenimentele prin acțiuni adecvate

persoanei de care ei depind. Efectele înregistrate în aceste cercetări ar putea fi datorate, deci, unor efecte de reactanță induse de o privare de control de slabă intensitate. Ne-am putea întreba apoi care va fi impactul unei mai puternice privări de control. Răspunsul este parțial oferit de modelul care prevede că, atunci când subiecții nu au (sau cred că nu au) posibilitatea de a influența cât de cât comportamentul persoanei de care depind (deci o situație de privare de control mai puternică), ei vor trata informația privind această persoană într-un mod mai superficial și este mai probabil că vor utiliza scheme și stereotipuri pentru a-și forma o impresie despre acea persoană (Fiske & Morling, 1996).

În consecință, se poate vedea și acolo că tipul de tratare utilizat de subiecții privați de control pare a fi în funcție de gradul privării de control la care ei sunt supuși. Când privarea de control este slabă (subiecții mai pot controla cel puțin parțial evenimentele, comportându-se în mod adecvat în raport cu persoana de care depind), subiecții tratează informația despre persoana de care depind într-o manieră atentă. Când privarea de control este foarte puternică (orice ar face, subiecții nu vor avea – sau consideră că nu vor avea – nici o influență asupra persoanei de care depind), subiecții tratează informația asupra persoanei de care depind într-o manieră mai superficială.

Lucrările asupra dependenței și asupra depresiei ar putea fi reprivite în perspectiva integrării teoriilor „reactanței psihologice” și „neputinței învățate” pe care le-am propus în acest studiu. Efectele ameliorării performanțelor și tratării mai atente a informației la subiecții depresivi sau dependenți sunt interpretabile în termeni de reactanță vizînd restabilirea unui sentiment de control. Ne-am putea deci aștepta ca, pornind de la un anumit nivel al privării de control (*via* gradul depresiei sau dependenței față de altul), subiecții să inverseze tendința și să trateze informația mai superficial ca alții, și aceasta cu atât mai mult când tratarea reclamată este costisitoare cognitiv.

Concluzie

Considerăm că cercetările asupra efectelor privării de control asupra tratării informației sociale au implicații importante pentru un mare număr de probleme. Din păcate, până de curând doar puține cercetări au fost întreprinse în această problematică. De altminteri, în timp ce la nivel teoretic se înfruntă două tipuri de ipoteze, se pare că cercetătorii și-au focalizat atenția în principal asupra ipotezei motivației pentru control. Credem că am pus în lumină câteva din insuficiențele sale. Și anume, independența față de nivelul privării de control cu care sunt confrunțați subiecții; lipsa dovezilor empirice non-ambigui care să susțină această idee, fie în funcție de absența totală a controlului manipulării privării de control (de efect al neputinței învățate), fie în funcție de confuzia între caracterul social /nonsocial al sarcinii și gradul său de complexitate.

Am sugerat că ansamblul rezultatelor ar putea fi explicate printr-o integrare „reactanță psihologică – neputință învățată” (Wortman & Brehm, 1975), în condițiile unei reinterpretări cognitive a efectului neputinței dobândite. În acest cadru am prezentat trei interpretări teoretice din care două ne permit cu destulă ușurință să sesizăm ansamblul cercetărilor în care privarea de control era manipulată. Aceste reformulări ne-au condus spre luarea în considerare a unui factor, în afară de gradul privării de control, care s-ar putea dovedi central între efectele privării de control, și anume gradul de complexitate a sarcinii asupra căreia este evaluată tratarea informației (sau performanța). În final s-a demonstrat că acest tip de reformulare este compatibil cu datele culese în câmpul cercetării, cum este cazul depresiei sau al dependenței sociale, care atribuie un rol central privării de control în producerea efectelor.

Ceea ce am efectuat mai sus este o analiză critică, iar propunerile de integrare pe care le-am avansat suferă încă de lipsa suporturilor empirice. Sperăm că acest articol va putea contribui la stimularea cercetării în acest domeniu.

Traducere de Ana Stoica-Constantin

Bibliografie

- Abramson, L.Y., Seligman, M.E.P., & Teasdale, J.D. (1978), „Learned helplessness in humans: Critique and reformulation”, in *Journal of Abnormal Psychology*, 87, 49-74.
- Adler, N.E., Boyce, T., Chesney, M.A., Cohen, S., Folkman, S., Kahn, R.L., & Syme, S.L. (1994), „Socioeconomic status and health: The challenge of the gradient”, in *American Psychologist*, 49, 15-24.
- Alloy, L.B., Clements, C.M., & Koenig, L.J. (1993), „Perceptions of control: Determinants and mechanisms”, in G. Weary, F. Gleicher & K.L. Marsh (Eds.), *Control motivation and social cognition*, (pp. 33-73), New York: Springer-Verlag.
- Alloy, L.B., Kelly, K.A., Mineka, S. & Clements, C.M. (1990), „Comorbidity of anxiety and depressive disorders: A helplessness-hopelessness perspective”, in J.D. Maser & C.R. Cloninger (Eds.), *Comorbidity of mood and anxiety disorders*, (pp. 499-544), Washington: American Psychiatric Press.
- Averill, J.R. (1973), „Personal control over aversive stimuli and its relationship to stress”, in *Psychological Bulletin*, 80, 286-303.
- Beck, A.T. (1967), *Depression: Causes and treatment*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Beck, A.T. (1974), „The development of depression: A cognitive model”, in R.J. Friedman & M.M. Katz (Eds.), *The psychology of depression*, Washington: V.H. Winston.
- Bless, H., Mackie, D.M., & Schwarz, N. (1992), „Mood effects on encoding and judgmental processes in persuasion”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 585-595.

- Bless, H., Schwarz, N., & Wieland, R. (1996), „Mood and the impact of category membership and individuating information”, in *European Journal of Social Psychology*, 26, 935-959.
- Bodenhausen, G.V. (1990), „Stereotypes as judgmental heuristics: Evidence of circadian variations in discrimination”, in *Psychological Science*, 1, 319-322.
- Bodenhausen, G.V. (1993), „Emotions, arousal, and stereotypic judgments: A heuristic model of affect and stereotyping”, in D.M. Mackie & D.L. Hamilton (Eds.), *Affect, cognition, and stereotyping: Interactive processes in group perception*, (pp. 13-37), San Diego, CA: Academic Press.
- Bodenhausen, G.V., Sheppard, L.A., & Kramer, G.P. (1994), „Negative affect and social judgment: The differential impact of anger and sadness”, in *European Journal of Social Psychology*, 24, 45-62.
- Brehm, J.W. (1966), *A theory of psychological reactance*, New York: Academic Press.
- Brehm, J.W. (1993), „Control, its loss, and psychological reactance”, in G. Weary, F. Gleicher & K.L. Marsh (Eds.), *Control deprivation and social cognition*, (pp. 3-30), New York: Springer-Verlag.
- Burger, J.M., & Hemans, L.T. (1988), „Desire for control and the use of attribution processes”, in *Journal of Personality*, 56, 531-546.
- Chaiken, S., Liberman, A., & Eagly, A.H. (1989), „Heuristic and systematic information processing within and beyond the persuasion context” in J.S. Uleman & J.A. Bargh (Eds.), *Unintended thought*, (pp. 212-252), New York: Guilford Press.
- D’Agostino, P.R., & Pittman, T.S. (1982), „Effort expenditure following control deprivation”, in *Bulletin of the Psychonomic Society*, 19, 282-283.
- Dépret, E., & Fiske, S.T. (1993), „Social cognition and power: Some cognitive consequences of social structure as a source of control deprivation”, in G. Weary, F. Gleicher & K.L. Marsh (Eds.), *Control motivation and social cognition*, (pp. 176-202), New York: Springer-Verlag.
- Diener, C.O., & Dweck, C.S. (1978), „An analysis of learned helplessness: Continuous changes in performance, strategy, and achievement cognitions following failure”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 451-462.
- Edwards, J., & Weary, G. (1993), „Depression and the impression formation continuum: Piecemeal processing despite the availability of category information”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 636-645.
- Erber, R., & Fiske, S.T. (1984), „Outcome dependency and attention to inconsistent information”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 709-726.
- Fiske, S.T. (1993), „Controlling other people: The impact of power on stereotyping”, in *American Psychologist*, 48, 621-628.
- Fiske, S.T., & Dépret, E. (1996), „Control, interdependence, and power: Understanding social cognition in its social context”, in W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology*, (vol. 7, pp. 31-61).
- Fiske, S.T., & Neuberg, S.L. (1990), „A continuum of impression formation, from category-based to individuating processes: Influences of information and motivation on attention and interpretation”, in M.P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, (vol. 23, pp. 1-74), New York: Academic Press.

- Fiske, S.T., & Morling, B. (1996), „Stereotyping as a function of personal control motives and capacity constraints: The odd couple of power and anxiety”, in R.M. Sorrentino & E.T. Higgins (Eds.), *Motivation and cognition* (vol. 3, pp. 322-346), New York: Guilford Press.
- Fiske, S.T. & Taylor, S.E. (1991), *Social cognition* (2nd ed.), New York: McGraw-Hill.
- Hartlage, S., Alloy, L.B., Vázquez, C. & Dykman, B. (1993), „Automatic and effortful processing in depression”, in *Psychological Bulletin*, 113, 247-278.
- Hildebrand-Saints, L., & Weary, G. (1989), „Depression and social information gathering”, in *Personality and Social Psychology Bulletin*, 15, 150-160.
- Jones, E., & Berglas, S. (1978), „Control attributions about the self through self-handicapping strategies: The appeal of alcohol and the role of underachievement”, in *Personality and Social Psychology Bulletin*, 4, 200-206.
- Kelley, H.H. (1967), „Attribution theory in social psychology”, in D. Levine (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, 15, 192-240.
- Koftera, M. (1993), Uncertainty, mental models, and learned helplessness: An anatomy of control loss”, in G. Weary, F. Gleicher & K.L. Marsh (Eds.), *Control motivation and social cognition* (pp. 122-153). New York: Springer-Verlag.
- Krauth-Gruber, S. & Ric, F. (1998), *Affect and stereotypic thinking: A critical test of the mood-and-general-knowledge model*. Manuscript non publié, Université Paris V.
- Kuhl, J. (1981), „Motivational and functional helplessness: The moderating effect of state vs. action-orientation”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 155-170.
- Lassiter, G.D., Koenig, L.J., & Apple, K.J. (1996), „Mood and behavior perception: Dysphoria can increase and decrease effortful processing of information”, in *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 794-810.
- Liu, T.J., & Steele, C.M. (1986), „Attributional analysis as self-affirmation”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 531-540.
- Mal, S., Jain, U., & Yadav, K.S. (1990), „Effects of prolonged deprivation on learned helplessness” in *The Journal of Social Psychology*, 130, 191-197.
- McCaul, K.D. (1983), „Observer attributions of depressed students”, in *Personality and Social Psychology Bulletin*, 9, 74-82.
- Mikulincer, M. (1988), in „The relationship of probability of success and performance following unsolvable problems: Reactance and learned helplessness”, in *Motivation and Emotion*, 12, 139-153.
- Mikulincer, M. (1989), „Cognitive interference and learned helplessness: The effects of off-task cognitions on performance following unsolvable problems”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 129-135.
- Mikulincer, M. (1994), *Human learned helplessness: A coping perspective*, New York: Plenum Press.
- Neuberg, S.L., & Fiske, S.T. (1987), „Motivational influences on impression formation: Outcome dependency, accuracy-driven attention, and individuating processes” in *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 431-444.
- Overmier, J.B., & Blancheteau, M. (1987), „La «résignation apprise»: Données actuelles et perspectives d'étude”, in *L'Année Psychologique*, 87, 73-92.

- Peterson, C., Maier, S.F., & Seligman, M.E.P. (1993). *Learned helplessness: A theory for the age of personal control*. New York: Oxford University Press.
- Petty, R.E., & Cacioppo, J.T. (1986), „The elaboration likelihood model of persuasion”, In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 19, pp. 123-205). New York: Academic Press.
- Pittman, N.L., & Pittman, T.S. (1979), „Effects of amount of helplessness training and internal-external locus of control on mood and performance”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 39-47.
- Pittman, T.S. (1993), „Control motivation and attitude change”, in G. Weary, F. Gleicher & K.L. Marsh (Eds.), *Control motivation and social cognition* (pp. 157-175), New York: Springer-Verlag.
- Pittman, T.S., & Pittman, N.L. (1980), „Deprivation of control and the attribution process”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 377-389.
- Pittman, T.S., & D'Agostino, P.R. (1985), „Motivation and attribution: The effects of control deprivation on subsequent information processing”, in G. Weary and J. Harvey (Eds.), *Attribution: Basic issues and applications* (pp. 117-141), New York: Academic Press.
- Pittman, T.S., & D'Agostino, P.R. (1989), „Motivation and cognition: Control deprivation and the nature of subsequent information processing”, in *Journal of Experimental Social Psychology*, 25, 465-480.
- Ric, F. (1996), „L'impuissance acquise (*learned helplessness*) chez l'être humain: Une présentation théorique”, in *L'Année Psychologique*, 96, 677-702.
- Ric, F. (1997), „Effects of control deprivation on subsequent use of stereotypes”, in *The Journal of Social Psychology*, 137, 333-342.
- Ric, F. (1998), *Control deprivation and social information processing: Critical review, theoretical propositions and methodological recommendations*. Manuscrit non publié, Université Paris V.
- Roth, S., & Kubal, L. (1975), „Effects of noncontingent reinforcement on tasks of differing importance: Facilitation and learned helplessness”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 680-691.
- Ruscher, J.B., & Fiske, S.T. (1990), „Interpersonal competition can cause individuating processes”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 832-843.
- Sedik, G., & Kofta, M. (1990), „When cognition exertion does not yield cognitive gain: Toward an informational explanation for learned helplessness”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 729-743.
- Sedik, G., Kofta, M., & Tyszka, T. (1993), „Effects of uncontrollability on subsequent decision making: Testing the cognitive exhaustion hypothesis”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1270-1281.
- Seligman, M.E.P. (1975), *Learned helplessness: On depression, development and death*. San Francisco: Freeman.
- Seligman, M.E.P., & Maier, S.F. (1967), „Failure to escape traumatic shock”, in *Journal of Experimental Psychology*, 74, 1-9.
- Shapiro, D.H., Schwarz, C.E., & Astin, J.A. (1996), „Controlling ourselves, controlling our world: Psychology's role in understanding positive and negative consequences of seeking and gaining control”, in *American Psychologist*, 51, 1213-1230.

- Skinner, E.A. (1996), „A guide to constructs of control”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 549-570.
- Swann, W.B., Stephenson, B., & Pittman, T.S. (1981), „Curiosity and control : On the determinants of the search for social knowledge”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 635-642.
- Weary, G., & Edwards, J.A. (1994), „Social cognition and clinical psychology : Anxiety, depression, and the processing of social information”, in R.S. Wyer & T.K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition*, (2nd ed., pp. 289-338), Hillsdale, NJ : Erlbaum.
- Weary, G., & Gannon, K. (1996), „Depression, control motivation, and person perception”, in M. Gollwitzer & J.A. Bargh (Eds.), *The psychology of action : Linking cognition and motivation to behavior*, (pp. 146-167), New York: Guilford Press.
- Weary, G., Jordan, J.S., & Hill, M.G. (1985), „The attributional norm of internality and depressive sensitivity to social information”, in *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1283-1293.
- Weary, G., Marsh, K.L., Gleicher, F., & Edwards, J.A. (1993), „Depression, control motivation, and the processing of information about others”, in G. Weary, F. Gleicher, & K.L. Marsh (Eds.), *Control motivation and social cognition*, (pp. 255-290). New York : Springer-Verlag.
- Wortman, C.B., Brehm, J.W. (1975), „Responses to uncontrollable outcomes : an integration of reactance theory and the learned helplessness model”, in L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, (vol. 8, pp. 277-336), New York : Academic Press.

Trei instituții ale statului (*Armata, Poliția și SRI*) în percepția populației tinere

Argument

Actualii studenți și elevi vor gestiona schimbarea în societatea românească, ei vor fi actorii viitorului, începând cu cel imediat. Atitudinile lor, interesul, informația și gradul de implicare în viața socială, politică și economică a țării vor cântări foarte greu în orientarea, calitatea și ritmul progresului nostru, al evenimentelor, al transformărilor.

Acesta este motivul pentru care ne-a interesat percepția tinerilor vizavi de câteva instituții ale țării. Opiniile, credințele, prejudecățile indivizilor față de o instituție influențează, dacă nu hotărăsc, atitudinile și conduita acestora față de instituția respectivă, care pot fi de devotament, respect, susținere sau dimpotrivă. Prin aceasta, cetățenii pot contribui la consolidarea poziției și a rolului acelei instituții, sau, dimpotrivă, la slăbirea acestora, prin ne-colaborare, boicot sau chiar opoziție manifestă.

Premisa incontestabilă este aceea că populația tânără este prin definiție mai receptivă la schimbare, mai liberală în atitudini, mai puțin îndoctrinată de vechile valori și mai puțin atașată de trecut.

Scopul investigației

Cunoașterea imaginii publice, la nivelul tineretului urban instruit, a trei instituții fundamentale ale statului: Armata, Poliția și SRI-ul.

Analitic, ne-a interesat să aflăm cum sunt valorizate instituțiile respective, prin chestionarea asupra *profesionalismului* personalului acestora și prin intermediul analizei percepției de către tineret a unora din cei mai simbolici angajați – *ofițerii*; în fine, ne-a interesat să apreciem cât de clară este imaginea celor trei instituții în rândul populației tinere urbane (în ce măsură cunosc respondenții care sunt *atribuțiile* și care este *specificul* fiecăreia din cele trei instituții).

1, 2. Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași.

Ipoteze

1. *Tineretul are o percepție valorică esențialmente negativă asupra instituțiilor studiate, din următoarele motive :*
 - a) specificul vârstei (judecățile morale sunt acum extremiste, intransigente și fără compromisuri, ceea ce-i face pe adolescenți și tineri să respingă în bloc o realitate /fenomen /persoană, pentru un caz singular și izolat care a încălcat perfecțiunea ; în plus, atitudinea adolescenților și a tinerilor față de instituțiile statului este prin excelență de natură critică) ;
 - b) *dificultățile și ezitățile tranziției se răsfrâng negativ asupra imaginii instituțiilor statului și de asemenea asupra moralului populației pe care o chemăm să facă evaluări ;*
 - c) *mai defavorizate ar putea fi : Poliția și SRI.* Poliția este asociată în conștiința publică cu vechea *miliție*, în ultimii ani prestigiul i-a fost grav știrbit de unele acte reprobabile, destul de izolate și nereprezentative, dar larg mediatizate ; în fine, imaginea publică a polițistului ca subiect de glume și bancuri poate contribui și ea la această devalorizare. La rândul său, SRI este asociat în conștiința publicului cu fosta Securitate, ceea ce ar putea atrage atitudinea de respingere și, prin halo, devalorizare.
2. *Populația, inclusiv tineretul instruit, nu are expectanțe clare față de fiecare din aceste instituții.* Deci ne așteptăm ca subiecții investigați să estimeze cu aproximație atribuțiile, funcțiile fiecăreia din cele trei instituții.
3. *Experiența încă limitată a elevilor și studenților în materie de contacte nemijlocite cu angajații celor trei instituții nu le permite imaginarea unui profil psihologic adecvat al ofițerilor, cu atât mai puțin o discriminare între caracteristicile relevante de fiecare din cele trei categorii de ofițeri : din Armată, Poliție și SRI. Este de așteptat ca descrierile efectuate de tineri asupra ofițerilor din cele trei instituții să fie de circumstanță, formale, relativ naive și în afara realității. De asemenea, anticipăm o percepție globală, unică, nediferențiată a celor trei categorii de ofițeri.*

Date privind investigația

Cercetarea întreprinsă de noi este o anchetă pe bază de chestionar, realizată în perioada 15 februarie – 10 martie 1999 în Iași (deci pe un eșantion local), pe un segment bine delimitat al populației : un lot de 174 adolescenți și tineri, elevi și studenți în intervalul de vârstă de 17 – 23 ani. Am păstrat egalitatea între numărul de fete și băieți (87), de elevi și studenți (de asemenea 87).

- Pentru verificarea ipotezei că tineretul are o percepție valorică esențialmente negativă asupra Armatei, Poliției și SRI am adresat întrebările :
1. *Care sunt primele 5 cuvinte care vă vin în minte, în mod spontan, atunci când vă gândiți la Poliție / SRI / Armată ca instituție ?*
Este o întrebare de percepție folosind tehnica asociativă larg folosită în studiul *reprezentărilor sociale*. Rezultatele obținute la această întrebare le-am analizat doar în funcție de frecvența simplă a răspunsurilor, deci nu putem spune că a rezultat o reprezentare socială a celor trei instituții.
 2. *Vă rugăm să vă exprimați opinia cu privire la profesionalismul celor trei instituții (cu referire atât la calitatea activității realizate, cât și la competența personalului, acordând un punctaj pe scala 1-9 corespunzător fiecărei instituții.*
 3. *F.M.I. a acordat României o sumă de 100 miliarde de dolari pentru dezvoltarea celor trei instituții ale statului, în ideea sprijinirii acestora pentru integrarea în structurile europene similare. S-a decis ca din acest împrumut pe termen lung să fie alocate sume, în proporții diferite, celor trei instituții. În funcție de importanța pe care o acordați celor trei instituții, care ar fi sumele pe care dvs. le-ați aloca fiecărei instituții (indicați sumele și /sau exprimarea lor în procente). În partea complementară a întrebării se solicită motivarea repartiției fondurilor propuse de subiect.*
- Pentru ipoteza că *populația, inclusiv tineretul instruit, nu știe cu exactitate ce să ceară de la fiecare instituție și că definește cu destulă aproximație atribuțiile, funcțiile fiecăreia, chestionarul a adresat întrebarea :*
4. *Care credeți că sunt principalele funcții ale Armatei / Poliției / SRI? (Care este rolul ei? Cu ce se ocupă ea?)*
- *Ipoteza că tinerii au o reprezentare confuză asupra imaginii reale a ofițerului și că aceasta este nediferențiată în funcție de instituție a fost supusă verificării prin itemul :*
5. *Care sunt primele trei adjective care vă vin în minte atunci când încercați să caracterizați un ofițer din Armata Română / Poliție / SRI ?*
În fine, chestionarul a conținut și o întrebare suplimentară. Ea solicita estimarea atitudinii generale ale angajaților celor trei instituții față de perspectiva integrării europene :
 6. *Care credeți că este atitudinea generală a angajaților (personalului) celor trei instituții față de perspectiva integrării europene (incluserii României în Uniunea Europeană) ?*
În opinia noastră această întrebare ar putea semnala dacă o instituție este percepută ca modernă, deschisă și capabilă să se adapteze la noile realități socio-economice, sau, dimpotrivă, ca o instituție „învechită”, incapabilă să facă față noilor realități.

Rezultate și interpretare

Răspunsurile la întrebarea nr. 1, *Care sunt primele 5 cuvinte care vă vin în minte, în mod spontan, atunci când vă gândiți la Poliție / SRI / Armată ca instituție ?* sunt prezentate în *Tabelul 1 – Asociații libere*. Cifrele indică frecvența citării cuvântului respectiv, în lotul nostru de 174 subiecți.

CUVINTE ASOCIATE					
<i>Care sunt primele cuvinte care vă vin în minte... ?</i>					
ARMATA		POLIȚIA		SRI	
1. Apărare/pază	44	1. Corupție	56	1. Secret	54
2. Ordine	41	2. Siguranță (20)/protecție (13)/pază (22)	55	2. Spioni/spionaj	42
3. Disciplină	36	3. Ordine	45	3. Informații	39
4. Instrucție	24	4. Prostiție	37	4. Corupție/mafie	27
5. Armă/armament	21	5. Disciplină	33	5. Seriozitate	24
6. Soldați	20	6. Dreptate	28	6. Securitate (ca instituție)	23
7. Siguranță	16	7. Lege	23	7. Siguranță	18
8. Prostiție	15	8. Incompetență	23	8. Inteligență	17
9. Curaj	13	9. Violență	21	9. Dosare	17
10. Verde	12	10. Amendă	18	10. Violarea intimității	17
11. Război	11	11. Îngâmfare	16	11. Profesioniști	15
		12. Crimă	11	12. Prefăcătorie	11
		13. Jaf	11		
Uniformă	9	14. Albastru	11	Măreție	10
Gradați	9	15. Dezorganizare	11	Discreție	10
Severitate/strictețe	9			Inutilitate	10
Dotare slabă	8			Violenție	10

Tabelul 1 – Asociații libere

Observăm că răspunsurile se polarizează între :

- starea de drept *versus* starea de fapt (imaginea ideală, perfectă, *versus* cea reală). Cuvinte ca *ordine, dreptate, inteligență, disciplină* apar alături de termeni ca *incompetență, prostie, dotare slabă etc.*
- stilul de lucru al personalului instituțiilor *versus* obiectul muncii, scopurile. Găsim deopotrivă trimitere la *îngâmfare, inteligență, incompetență, corupție, violarea intimității, discreție, cât și la apărare, pază, protecție, siguranță.*

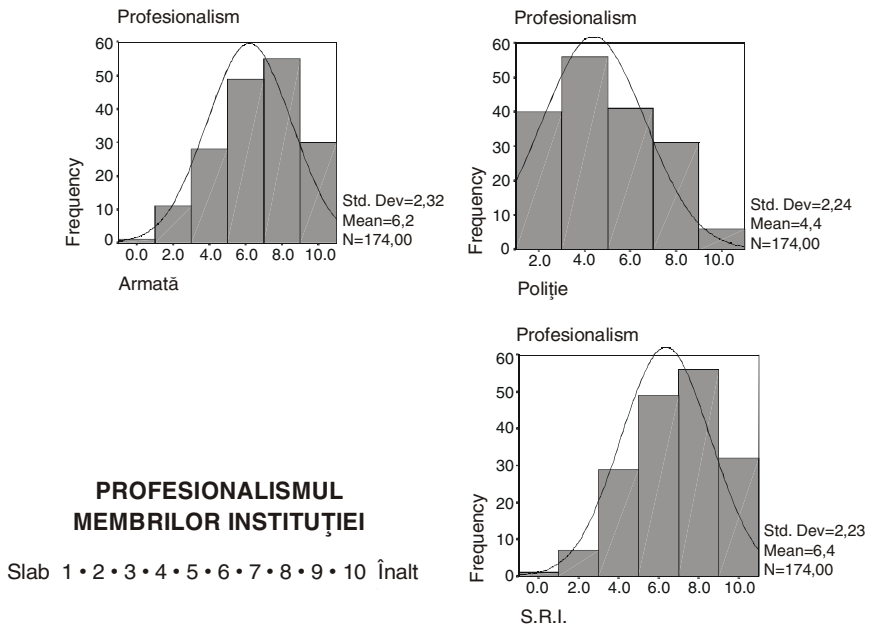
Asocierile desemnând aprecieri pozitive apar cu frecvență mai mare prin raportare la Poliție și SRI și, la oarecare distanță, la Armată. Astfel, dacă ideea de Poliție a stimulat 184 asociații de evaluare pozitivă (*ordine, disciplină, dreptate, lege, pază, siguranță, protecție*), iar ideea de SRI trimite la asociații elogiative și legate de un specific al activității aprobat de cei chestionați cu o frecvență de 181 (*secret, seriozitate, siguranță, inteligență, profesioniști, măreție, discreție*), ideea de Armată sugerează numai 150 asociații de evaluare pozitivă (*apărare, ordine, disciplină, instrucție, siguranță, curaj*).

Termenii cu conotație negativă, dezagreabilă, sunt mai frecvent asociați cu Poliția – 193 (*corupție, prostie, incompetență, violență, amendă, îngâmfare, crimă, jaf*) și, la distanțe pe care le putem considera semnificative, cu SRI – 65 (*corupție/mafie, violarea intimității, prefăcătorie, viclenie*) și Armata – 23 (*prostie – atribut intrinsec, dotare slabă – atribut extrinsec*).

Să observăm, însă, că percepția generală pozitivă sau negativă este alterată de nediscriminarea, în trimiterile făcute de respondenți, între atributele instituțiilor și angajaților lor, pe de o parte, și la obiectul activității, pe de altă parte. Astfel, termeni ca *mafie, corupție* sau *violență* (asociați cu ideile de Poliție și SRI) vor fi apărut în mintea unor respondenți prin asociere cu organizațiile în sine, iar în mintea altora prin asociere cu răul combătut de acestea. Pe seama acestei confuzii de valori din asociațiile libere ale respondenților se explică, fără îndoială, rezultatele contradictorii care plasează, de exemplu, Poliția pe primul loc atât pe criteriul asociațiilor cu conotație pozitivă (N=184), cât și pe cel al conotațiilor negative (N=193).

În concluzie, o ierarhizare a poziției celor trei instituții în conștiința tinerilor este destul de aproximativă pe criteriul asociațiilor libere. Dacă acceptăm criteriul negativ, adică *ceea ce și cât* anume dezaprobă tinerii la instituțiile vizate, constatăm că Poliția este extrem de dezavantajată.

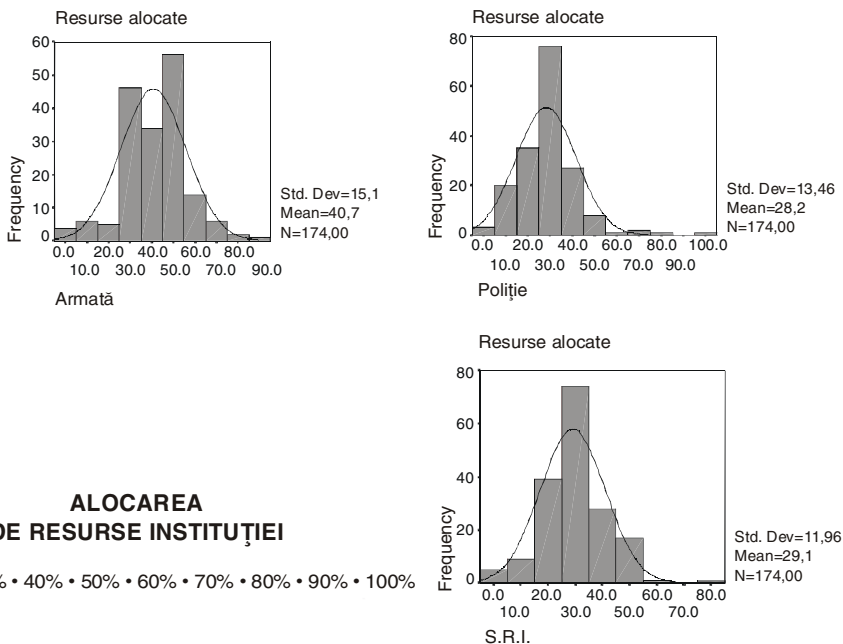
La întrebarea nr. 2 (*Vă rugăm să vă exprimați opinia cu privire la profesionalismul celor trei instituții (cu referire atât la calitatea activității realizate, cât și la competența personalului, acordând un punctaj pe scala 1-9 corespunzătoare fiecărei instituții)*) răspunsurile sunt sintetizate în reprezentările grafice din Tabelul 2.

Tabelul 2 – Profesionalismul membrilor instituției

Pe primul loc se situează SRI și Armata cu mediile de 6,4 și 6,2. Poliția rămâne la o oarecare distanță, cu media 4,4. Există o diferență semnificativă din punct de vedere statistic doar între cele două instituții care au medii similare (SRI și Armată) și Poliție. Între valorile modului în care sunt evaluate Armata și SRI, diferența este nesemnificativă.

Întrebarea 3 este dublă și ne oferă indirect informații despre considerația acordată celor trei instituții, prin sugerarea modului de distribuire a fondurilor ipotetic alocate de FMI. După cum se vede în graficele din *Tabelul 3*, lotul investigat repartizează cu prioritate fonduri Armatei ($M = 40,7$), comparativ cu mediile mult mai mici ale fondurilor ce ar urma să fie distribuite SRI și Poliției (medii similare, de 29,1 și, respectiv, 28,2).

ALOCAREA DE RESURSE INSTITUȚIEI

10% • 20% • 30% • 40% • 50% • 60% • 70% • 80% • 90% • 100%

Tabelul 3 – Alocarea de resurse instituției

Motivația trimiterii de bani către o instituție este argumentată atât de o *atitudine de apreciere* (tinerii prețuiesc instituția respectivă și îi recunosc importanța pentru societate), cât și de atitudini legate de *conștientizarea unor lipsuri*, disfuncții, necesități de dezvoltare (subiecții deplâng starea materială, dotarea, conștientizează nevoile acesteia).

Motivația modului de alocare a fondurilor

Instituția	Atitudine de apreciere	Conștientizarea lipsurilor
Armată	38	20
Poliție	31	19
SRI	24	15

Deși frecvența itemilor, respectiv a motivelor invocate nu este relevantă în sine, am putea aprecia că prioritatea Armatei se bazează pe primul considerent (cu frecvența răspunsurilor = 38): este cea mai importantă instituție; apără statul, populația; constituie un element important al imaginii externe pentru integrarea europeană; are nevoie de fonduri pentru pregătirea soldaților și dotare, este

competentă, serioasă și de încredere. În orice caz, toate instituțiile oferă competență, seriozitate și încredere și în egală măsură toate sunt percepute ca resimțind mare urgență pentru dotare și modernizare.

Concluzia la cele trei întrebări prin care verificam prima ipoteză este că, în mod contrar supoziției noastre inițiale, adolescenții și tinerii nu au o percepție exclusiv negativă vizavi de instituțiile analizate, ci, dimpotrivă, opinia lor este nuanțată și echilibrată. Partea a doua a ipotezei, care afirma că nici Poliția și nici SRI nu se bucură de entuziasm din partea tinerilor, este parțial confirmată, în sensul că numai Poliția este mai puțin agreată, nu și SRI.

Întrebarea nr. 4 – Care credeți că sunt principalele funcții ale Armatei / Poliției / SRI? (Care este rolul ei? Cu ce se ocupă ea?) – trebuia să verifice premisa noastră că nici măcar populația instruită, tânără, nu este la curent cu atribuțiile, funcțiile fiecăreia din cele trei instituții și are expectanțe confuze față de acestea. Listele din Tabelul 4 – care ierarhizează funcțiile celor trei instituții în opinia respondenților – vorbesc de la sine.

FUNCȚII ALE INSTITUȚIEI					
<i>Care credeți că sunt principalele funcții ale...</i>					
ARMATA – funcții		POLIȚIA – funcții		SRI – funcții	
Apărarea țării/suveranității/legalității/păcii	93	Asigurarea ordinii publice	121	Protecția/siguranța statului/țării	23
Instruirea tinerilor	75	Asigură respectarea legilor	54	Spionaj/a afla secrete pentru țară	19
(Modele de) devotament/ordine/disciplină	28	Pază și protecție	35	A furniza informații/informarea cetățenilor	17
Ajutor în condiții de calamități/război	16	Apărarea statului de drept	33	Protejarea secretelor de stat/militare	17
Pregătire în caz de război; educarea populației	8	Descoperirea infractorilor	24	Controlul/manipularea informațiilor	14
Argument în politica externă; reprezentare	6	Combaterea criminalității	18	Contraspionaj/combateră a spionajului	12
		Respectarea cetățenilor	13	A culege informații pentru apărarea țării	10
		Ordinea circulației rutiere	8	Blocarea activităților în defavoarea statului	9
Nu știu	7	Nu știu	10	Protejarea populației/asigurarea ordinii	7
				Neutralizarea infractorilor/crimei organizate	5

Tabelul 4 – Funcții ale instituției

O analiză mai riguroasă ar necesita confruntarea acestor liste cu cele oficiale (statutele de funcționare ale Armatei, Poliției și SRI sau legislația referitoare la acestea). În acest stadiu al cercetării noastre instituțiile respective sunt mai în măsură să evalueze mai argumentat ceea ce noi apreciem: că ipoteza a doua se infirmă: realitatea este că tinerii au o imagine destul de corectă despre atribuțiile Armatei, Poliției și SRI.

Rezultatele la întrebarea *Care sunt primele trei adjective care vă vin în minte atunci când încercați să caracterizați un ofițer din Armata Română / Poliție / SRI ?* (vezi Tabelul 5) sunt următoarele:

- *Prezența fizică*, evidentă (în sensul că a fost menționată aici) la ofițerii din cadrul celor trei instituții (Armata și Poliție și SRI), impresionează populația tânără, ei atribuind adjective ca *chipeș, impunător, robust, athletic*, cu discriminarea că ofițerul militar este văzut ca fiind „chipeș, impunător” (20) „athletic, robust” (19), polițistul ca „impunător” și „gras” (15), iar ofițerul SRI ca „distins” (13) și „athletic” (11).
- *Buna pregătire profesională* este percepută doar la ofițerii SRI (27 referiri) și din Armată (20), aceasta nefiind prezentă, ca item, în cazul Poliției.
- *Factorii intelectuali (inteligență și cultură generală)* îl departajează net pe ofițerul SRI (apreciat ca „deștept” în 43 referiri), pe locul secund, dar la distanță, fiind ofițerul militar („deștept” – 21). Ofițerul din Poliție apare cumva în afara clasamentului, întrucât este puternic controversat („prost” – 33; „incult” – 17; „deștept” – 21).
- *Caracterul* este surprins atât în ipostaza lui valoroasă, cât și negativă. În privința însușirilor caracteriale, între cele trei categorii de ofițeri există diferențe de pondere, de ierarhizare și calitative.

În funcție de aprecierile elogiative, ordinea este următoarea:

- a) Militarii (78 referiri): curajoși (25), serioși (18), hotărâți (12), onești (11), ordonați (12);
- b) Ofițerii SRI (57 referiri): serioși (24), curajoși (13), dreپți (10), discreپți (10);
- c) Polițiștii (36 referiri): serioși (20), onești (14), vigilenți (8), dreپți (7), curajoși (7).

Opinia publică sancționează însă suficiența tuturor ofițerilor (polițistul este perceput ca „îngâmfat” de 36 persoane, respectiv 20,68%, ofițerul militar de 21, iar ofițerul SRI de 12 persoane) și intransigența (militari – 57; polițiști – 30; SRI – 14). Ea condamnă ofițerul militar pentru alcoolism (16), ofițerul polițist pentru incultură (17), vulgaritate (7) și, mai ales, corupție (24), iar la ofițerul SRI semnalează însușiri „profesionale” de tipul șireteniei, abilității, circumspecției, faptului de a fi misterios.

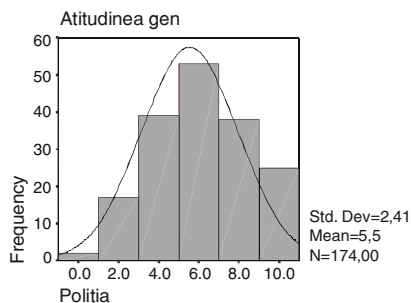
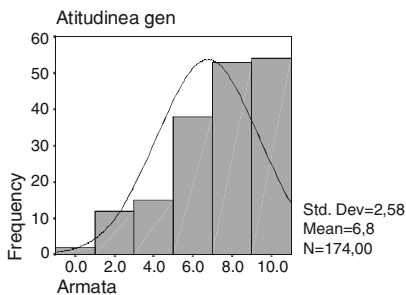
În fine, se pare că tradiția, inerția percepției (sau poate prejudecata publică vede ceea ce crede?) face ca doar ofițerului militar să i se atașeze atributele de „manierat” și „amabil” (N=13).

ADJECTIVE					
<i>pentru a caracteriza un ofițer român din...</i>					
ARMATA		POLIȚIA		SRI	
1. Curajos	25	1. Îngâmfat	36	1. Deștept	43
2. Sever	25	2. Prost	33	2. Misterios	30
3. Dur	22	3. Corupt	24	3. Serios	24
4. Încrezut	21	4. Deștept	21	4. Instruit	17
5. Deștept	21	5. Puternic	21	5. Abil	14
6. Profesionist/instruit	20	6. Serios	20	6. Dur	14
7. Chipeș/impunător	20	7. Incult	17	7. Curajos	13
8. Robust/atletic	19	8. Impunător	16	8. Distins	13
9. Serios	18	9. Gras	15	9. Îngâmfat	12
10. Bețiv	16	10. Onest	14	10. Șiret	11
11. Înalt	14	11. Dur	14	11. Circumspect	11
12. Manierat/amabil	13			12. Athletic	11
13. Ordonat	12	Înalt	9	13. Profesionist	10
14. Hotărât	12	Autoritar	8	14. Discret	10
15. Verde	11	Vigilent	8	15. Corect	10
16. Cinstit	11	Intolerant	8		
		Drept	7		
		Curajos	7		
		Vulgar	7		
<i>Nu știu</i>	23	<i>Nu știu</i>	12	<i>Nu știu</i>	10

Tabelul 5. Portretul unui ofițer

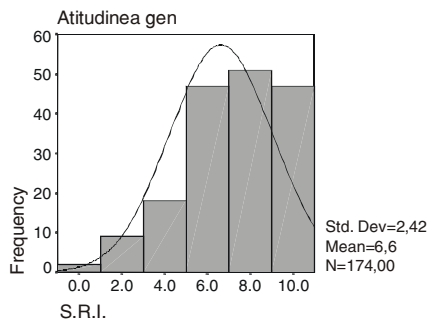
Analiza datelor de mai sus ne îndreptățește să considerăm că ultima ipoteză, prin care afirmam că „tinerii au o reprezentare confuză asupra profilului de personalitate real al ofițerului și că aceasta este nediferențiată în funcție de instituție”, este infirmată, cel puțin în partea a doua a aserțiunii. Este evident că profilurile celor trei tipuri de ofițeri sunt diferite. Aceasta este incontestabil un indiciu că tinerii discriminează între ofițerii celor trei instituții și o fac fie bazându-se pe experiență, fie activând stereotipurile vehiculate în mediul în care trăiesc.

Itemul nr. 6 viza percepția lotului investigat privind *atitudinea generală a angajaților (personalului) celor trei instituții față de perspectiva integrării europene (incluzerii României în Uniunea Europeană) ?*

**ATITUDINEA
MEMBRILOR INSTITUȚIEI**

Puțin fav. 1 • 2 • 3 • 4 • 5 • 6 • 7 • 8 • 9 • 10 Foarte fav.

Tabelul. 6 – Atitudinea membrilor instituției față de integrarea europeană

Așa cum se observă din graficele prezentate în Tabelul 6, populația consideră că cei mai deschiși la ideea de integrare europeană sunt angajații din Armată și SRI, între valorile obținute de aceștia (medii de 6,8 și 6,6, pe o scală de la 1 la 10) și cele obținute de angajații din Poliție (medii de 5,5) înregistrându-se diferențe semnificative din punct de vedere statistic.

Un sondaj recent realizat pe un eșantion reprezentativ la nivel național de către Institutul Metro Media Transilvania și Centrul de Sociologie Urbană și Regională – CURS la cererea Fundației pentru o Societate Deschisă vine cu o serie de rezultate parțial concordante cu cele găsite de noi. Mai precis, în acest studiu, Armata ca instituție este creditată cu multă /foarte multă încredere¹ (75%), urmată la mare distanță de Poliție (49%) și de SRI (33%), iar ofițerii care conduc armata României inspiră multă /foarte multă încredere² unui procent de 65% din populația României.

1. În opoziție cu „puțină /foarte puțină încredere”, care a avut valori pentru Armată de 23%, pentru Poliție de 49% și pentru SRI de 51%.
 2. În opoziție cu „puțină /foarte puțină încredere”, care a avut valori de 31% pentru Armată și 2% pentru Poliție.

Cei care conduc Poliția Română inspiră multă /foarte multă încredere unui procentaj de 43% din cei chestionați.

Plasarea SRI pe un loc trei comparativ cu Armata și Poliția poate fi explicată în primul rând prin natura și structura eșantionului (cel utilizat în studiul menționat fiind un eșantion general, cuprinzând subiecți din diferite categorii de vârstă, din diverse medii socio-economice și din diferite regiuni ale țării, comparativ cu lotul utilizat de noi, care a avut un caracter local și întrucâtva selecționat, format din tineri, elevi și studenți, în intervalul de vârstă de 17-23 ani). În al doilea rând, explicația poate sta în contextul în care este pusă întrebarea. Nici una din întrebările chestionarului nostru nu a cerut în mod explicit evaluarea încrederii pe care o au tinerii cu privire la instituțiile analizate. Este posibil ca ierarhia să fie alta, dacă s-ar evalua într-o manieră comparativă nivelul de încredere a tinerilor față de cele trei instituții. Acest lucru poate va fi verificat de o cercetare viitoare.

Concluzia generală a anchetei noastre este că adolescenții și tinerii sunt destul de bine ancorați în realitatea socială, mai bine decât am anticipat. Ei formulează opinii pertinente referitoare la funcțiile și atribuțiile celor trei instituții ale statului, realizează caracterizări generale ale ofițerilor celor trei instituții și par a avea o atitudine formată despre personalul acestor instituții. Cât din aceste opinii sunt rezultatul unor experiențe și evaluări directe și cât se datorează preluării unor stereotipuri vehiculate în mediul în care trăiesc, nu putem decela printr-o cercetare de acest tip. Ar fi interesante câteva studii paralele, de verificare și validare a rezultatelor obținute aici, întreprinse chiar asupra instituțiilor în cauză sau de explorare a atitudinilor și/sau stereotipurilor prin intermediul unor studii experimentale.

Această cercetare s-a vrut doar o incitare a interesului instituțiilor publice menționate, pentru cunoașterea imaginii lor publice, îndeosebi asupra tinerei generații. Nu trebuie să uităm faptul ca imaginea unei instituții se poate modifica, construi și reconstrui, dacă se dorește cu adevărat aceasta. Acest studiu poate constitui un prim punct de plecare pentru construirea unei strategii de schimbare a imaginii publice pentru oricare dintre instituțiile vizate de cercetarea noastră.

Bibliografie

- Achim, M., 1970, *Sociologia americană a grupurilor mici*, București : Editura Politică.
- Bernoux, Ph., 1994, „Sisteme de autoritate și relații de putere în organizații”, in *Traité de sociologie du travail*, Bruxelles : Edition De Boeck – Wesmael s.a.
- Bourdieu, P., 1980, *La noblesse d'État*, Paris : Edition de Minuit.
- Bourdieu, P., 1992, *Răspunsuri pentru o antropologie reflexivă*, Paris : Edition du Seuil.
- Chelcea, S., 1995, *Personalitate și societate în tranziție*, București : Editura Știință și Tehnică.

- Giraud, C., 1993, *L'action commune ; essai sur les dynamiques organisationnelles*, Paris : L'Harmattan.
- Le Bon, G., 1995, *Opiniile și credințele*, București : Editura Științifică.
- Neculau, A., 1977, *Liderii în dinamica grupurilor*, București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Neculau, A., 1992, „Reprezentările sociale – o nouă carieră”, in *Analele științifice ale Universității „Al.I. Cuza”*, Iași : Ed. Univ. „Al.I. Cuza”.
- Pérez, J. A., Dasi, F., 1996, „Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare”, in *Psihologie socială ; aspecte contemporane*, Iași : Polirom.
- Van Stralen, J. (1996), *Sărăcia. Metode de intervenție socială*, București : Editura Alternative.
- * * * (1999) *Barometrul de Opinie Publică*, Metro Media Transilvania, Cluj-Napoca.

II. METODOLOGIE

Explicație și experiment

*Interviu cu Serge Moscovici, realizat de Adrian Neculau,
25 ianuarie 1999, Paris*

Adrian Neculau : Domnule profesor Serge Moscovici, realizăm acest interviu la sugestia dumneavoastră de a avea o discuție pe tema articolului publicat de Ștefan Boncu în numărul precedent al revistei *Psihologia Socială* editată de Laboratorul „Psihologia Câmpului Social”, de la Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași. Studiul era intitulat „Experimentul în psihologia socială”.

Serge Moscovici : Am fost interesat de acest articol din două motive. În primul rând, el exprimă o viziune actuală asupra experimentului, iar în al doilea rând, identic în el o repetare a ceva ce noi am cunoscut deja atunci când am început să facem psihologie socială experimentală europeană.

A.N. : Poate că este un lucru normal, poate că suntem obligați să repetăm aceleași experiențe.

S.M. : Tocmai aceasta este întrebarea. Atunci când am început psihologia socială experimentală în Europa, existau chiar printre cercetătorii americani două curente, unii care doreau să facă ceea ce fac și acum, comparații, iar alții (printre care și Kelley, Festinger) care spuneau „nu

trebuie procedat așa la început. Mai întâi trebuie căutați oameni talentați care să facă ceea ce gândesc”. Ceea ce m-a surprins în acest text (de altfel frumos scris și informat) este modul de prezentare a științei și experimentului. Whitehead spunea că marea noutate a științei secolelor XIX-XX este invenția, mai precis invenția metodei de invenție, adică accentul pus pe nou. Experimentul, în general, este o artă a invenției. Mai întâi că metoda experimentală nu este legată de o teorie anume. Importantă este doar descoperirea noului.

A.N. : Se spune totuși că pentru a avea un experiment bun trebuie avută o teorie bună.

S.M. : Nu mă situez împotriva teoriei, dar această afirmație nu este valabilă pentru toate experimentele. Există un număr enorm de experimente care o contrazic. În fizică, de exemplu, descoperirea electricității nu s-a făcut pe baza unei teorii, la fel și descoperirea propagării undelor magnetice. Acestea nu au fost descoperiri teoretice, ci s-au înscris ulterior în teorii. Spiritul metodei experimentale este înainte de toate acesta : descoperirea fenomenelor. Talentul unui experimentator este dat tocmai de acest simț al realității și de posibilitatea de

a descoperi fenomene, de a arăta lucruri interesante din realitate. Experimentarea se poate sprijini pe teorie, dar nu în mod obligatoriu. De exemplu, celebrul și mult discutatul experiment al lui Milgram nu are la bază o teorie. Și așa putea să mai citez încă alte zece asemenea experimente. Spun aceasta pentru că experimentatorul poate dori să facă teorie, dar nu trebuie să se limiteze la aceasta; el este un „oportunist” al fenomenelor. De exemplu, polarizarea de grup a fost, cred eu, unul din lucrurile cele mai frumoase pe care le-am făcut în viața mea științifică și a apărut jumătate pe bază teoretică, jumătate din intuiție. Cred de asemenea că în domeniul stereotipurilor, deși limbajul științific s-a dezvoltat mult, nu a mai apărut vreun fenomen nou. Se construiesc diferite teorii, diferite predicții, dar fenomenul produs este mereu același. Experimentul este o atitudine, un spirit în sine. Există un anume *savoir-faire* în sensul că avem o bibliotecă mintală de experimente realizate anterior. Metoda experimentală este științifică în primul rând prin invenție. Dintre toate experimentele care pot fi realizate pentru a demonstra o teorie îl vom alege întotdeauna pe cel mai frapant. Nu vom căuta doar să verificăm teoria (ar exista poate alte trei, patru modalități de a o face), ci vom urmări aspectul cel mai interesant. Iar interesul unei cercetări nu prea depinde de teorie.

A.N.: Cred că actualmente, pentru majoritatea experimentatorilor, designul experimental a devenit mai important decât scopul final al cercetării. Odată angajați în experiment ajung, să uitate de ce au făcut-o.

S.M.: Pentru a reveni puțin la teorie, o teorie în general are numeroase afirmații tautologice, deci există și un mare număr de experimente tautologice. Poate cea mai importantă problemă a metodei experimentale este aceea de a se debarasa pe cât

posibil de tautologii. Este imposibil să demonstrezi toate afirmațiile unei teorii, sau mai degrabă inutil.

A.N.: Toată această discuție despre experiment și teorie a fost declanșată de textul colegului nostru Ștefan Boncu. Pot să vă spun că el nu este un experimentalist autentic, ci un teoretician.

S.M.: Tocmai de aceea încerc să-i răspund nu la nivelul practicii, ci la cel al teoriei. Experimentul, la nivel epistemologic, este o artă a invenției, la fel ca și știința în general. El afirmă că metoda experimentală este metoda principală a psihologiei sociale. Da și nu, totul depinde de ce anume înțelegem prin experiment. Mai întâi, există un volum enorm de observații experimentale. Ceea ce au făcut, de exemplu, Lewin referitor la modificarea comportamentelor alimentare, experimentul lui Zimbardo despre închisoare, despre deindividualizarea din cadrul armatei. La început există această observație experimentală care constituie o mare parte din experimentele psihologiei sociale. Mai există, după cum spunea Claude Bernard, experimentele naturale, de exemplu toate situațiile de criză. Nu trebuie descurajați cercetătorii, pentru că aceste studii aduc foarte multe elemente pentru teorie.

În același text este ridicată o problemă foarte importantă, și anume raportul dintre teoria psihosocială și simțul comun. Problema este foarte generală, existau la un moment dat două tendințe. Mai întâi tendința Sherif, care spunea că simțul comun oferă întotdeauna mai multe interpretări, iar rolul științei este tocmai de a spune care este adevărata interpretare. Grupul lewinian a fost împotriva simțului comun. Am fost mai des în contact cu aceștia și pot să spun că au existat numeroase polemici pe această temă. Ei spuneau că nu trebuie făcută „bubba's psychology”, adică psihologia bunicii. E o poveste cu un tânăr

cercetător în psihologie socială care se întoarce acasă la bunica sa și îi povestește acesteia experimentele sale, iar aceasta i le interpretează. Altfel spus, acest curent afirma că nu trebuie făcute experimentele sau enunțate ideile pe care bunica le-ar putea cunoaște. Ideea a avut o mare influență, informală, asupra cercetării în scopul identificării fenomenelor originale. Totuși, nimeni nu-și poate face iluzia eliminării complete a simțului comun. S-a făcut un studiu în care unor subiecți nespecialiști le-au fost prezentate experimente de tipul celor ale lui Tajfel, sau cele privind obediința. Subiecții au fost capabili să prezică destul de bine rezultatele acestor studii privind relațiile dintre grupuri, dar mai puțin în ceea ce privește obediința.

A.N. : Aveți vreo explicație privind acest fenomen ?

S.M. : Cred că toate științele sociale pot ieși parțial din sfera simțului comun. Ele nu vor putea ieși complet însă, fie și numai pentru faptul că limbajul face parte din simțul comun. Psihanaliza a fost legată în mare parte de simțul comun, marxismul la fel, poate pentru că au fost legate de cultură. Orice am face, nu putem ieși complet din cadrul nostru cultural. A existat o dezbatere pe această temă, iar atunci când Festinger, Schachter sau această școală lewiniană considerau că se pot face lucruri absolut originale, fără a lăsa să se strecoare urme ale simțului comun, ei bine, eu cred că se înșelau. Revin la ce ați spus anterior : în text se afirmă că metoda experimentală trebuie să valideze experimentele. Apare din nou aici acea idee că metoda experimentală este o metodă de a dovedi ceva. Ei bine, nu este chiar așa. Eu cred, totuși, că, în ansamblu, ea este o metodă de invenție. Există unele părți care au rolul de dovadă.

A.N. : Și totuși așa este prezentat experimentul în majoritatea manualelor.

S.M. : Există două probleme aici. Mai întâi că majoritatea teoriilor nu sunt explicative. Cum am putea, de exemplu, afirma că lingvistica este o știință explicativă? Scopul unei științe este acela de a valida, dar și de a descrie. Nu se poate apela la experimente decât numai după ce lucrurile au fost relativ complet descrise.

A.N. : Îngăduiți-mi să observ, domnule profesor, că în zilele noastre un articol care își propune să descrie un fenomen nu are prea multe șanse de a fi bine apreciat.

S.M. : Aceasta exprimă oarecum o iluzie pe care un grup și-o formează despre el însuși. Oricum, șansele unui articol de a fi publicat sunt influențate de mulți alți factori în afară de acesta. Cred totuși că experimentele care sunt lipsite de descrieri suficiente de fine au puține șanse să fie validante. Explicația presupune o descriere și o măsură a fenomenului. Să fim atenți însă : există teorii care explică și prezic, deci care pot eventual genera experimente, și există teorii care explică fără a prezice. De exemplu, darwinismul este o teorie care explică, dar nu prezice nimic. Și mai există și altele.

A.N. : Și în psihologia socială există situații similare, explicație fără posibilitatea predicției.

S.M. : Și invers, marele matematician Thomm spunea „A prezice nu înseamnă a explica”. Apare mereu această confuzie între predicție și explicație. Predicția poate fi realizată pornind de la alte fenomene, nu neapărat de la teorie. Nu trebuie să credem că experimentul este ceva care în mod inevitabil validează o explicație. A reduce însă explicația la o formă de demonstrare înseamnă a o înscrie strict în contextul „dovezii”. Or, în toate științele există două contexte : cel al „descoperirii” și cel al „dovezii”. Dorința de a educa și dirija cercetătorii numai în direcția

„dovezii”, să găsească adevărul fără a găsi fenomenele, capătă, după părerea mea, un aspect sofisticat. Ca și cum scopul științei ar fi acela de a găsi adevărul. Adevărul da, dar adevărul interesant. Nu a fost niciodată abordată problema numărului de experimente necesar pentru a verifica o teorie.

A.N.: Credeți că psihologia socială experimentală este orientată în acest sens ?

S.M.: Da, în cea mai bună parte. Există experimente care se repetă, care vor să „umple” spațiul, ca și cum o teorie ar putea fi demonstrată integral, uitându-se că o experiență cu adevărat interesantă este aceea care deschide spații noi teoriei. Berkowitz arată într-unul din studiile sale că într-o știință teoriile sunt rareori abandonate chiar dacă sunt infirmate. Ideile sunt rare. Să luăm de exemplu teoria relativității : ea a fost confirmată de trei fenomene. Viața științifică este mai bogată, mai puțin logică, mai puțin demonstrativă decât pare. De exemplu, teoria disonanței, una dintre cele mai frumoase în psihologia socială, a fost considerată ca nedovedită de către două personaje importante : Asch și Sherif. Factorul important în cercetarea experimentală este fecunditatea. Există adevăruri fecunde și adevăruri sterile. Dovada este un lucru dificil de definit și nu așa spune că scopul final al experimentului este de a verifica o explicație. Scopul său este de a deschide câmpuri noi, uneori de a măsura, uneori de a descrie fenomenele. Dacă nu ar fi așa, numeroase teorii, cum ar fi psihanaliza sau selecția naturală, nu ar mai exista. Lingvistica nu prezice fenomene noi. Etologia era situată la limita dintre observație și experiment. Trebuie să avem curajul de a recunoaște că știința este o activitate diversă din punct de vedere intelectual.

A.N.: Să ne întoarcem la domeniul nostru. De ce psihologia socială este

orientată cu o asemenea încăpățănare către metoda experimentală ? În ce mă privește, am două explicații. Una este aceea că pentru prestigiul academic trebuie publicate experimente. Acesta este motivul pentru care Ștefan Boncu și ceilalți colegi din laboratorul „Psihologia Câmpului Social” din Iași discută permanent despre design-uri experimentale. A doua explicație derivă oarecum din prima. Există numeroși tineri psihologi sociali care nu sunt bine „echipați” la nivel teoretic, cultural, care nu sunt asemeni fostului meu profesor, Vasile Pavelcu, „scriitori de psihologie”. E ușor de a construi un experiment, este dificil de a-l discuta, de a compara. Poate că nu este doar o situație românească. Chiar și aici, în Franța, am cunoscut numeroși tineri care sunt foarte pricepuți în a organiza un experiment, dar nu știu nimic în afară de aceasta.

S.M.: Aș mai adăuga un lucru. Există o așa numită „uzină de teze”. Un coleg mi-a spus odată : nu vreau să mă specializez în reprezentări sociale pentru că aici tezele sunt mult prea lungi.

În plus, numeroși psihologi sociali văd psihologia socială drept o ramură a psihologiei și ca pe o punte între științele psihologice și alte științe umane sau ca o disciplină autonomă, așa cum este văzută de pildă psihologia copilului. Tendința, destul de importantă, chiar și printre experimenterii cum ar fi Kelley, Deutsch și Festinger, de a o defini ca o disciplină autonomă a dispărut o dată cu încercările de a face din psihologia socială o ramură a psihologiei.

A.N.: Iar psihologii sociali sunt formați în facultăți de psihologie.

S.M.: Fără nici o pregătire sociologică. De exemplu, când se afirmă că un comportament social apare atunci când există o altă persoană în vecinătate, din punct de vedere sociologic aceasta este o

glumă. Socialul este introdus la nivelul „bunicii”. Atunci când studiem un stereotip, ne referim la stereotipul față de grup sau față de numele grupului. Clasificarea grupelor în societate este o problemă în același timp antropologică și psihologică. Din acest punct de vedere este o „self defeating strategy” pentru că adevărații psihologi nu doresc cu adevărat existența unei psihologii sociale (a se vedea psihologii fiziologiști).

Mie personal îmi place metoda experimentală; am folosit-o destul de mult și cred că am ajuns deja la destule rezultate interesante. Am convingerea, însă, că este necesară o atitudine mai generală în ceea ce privește natura activității științifice, psihologia socială ca știință ce se ocupă de fenomenele sociale. De aceea m-a interesat partea din textul de față referitoare la variabilele independente și dependente. Aici există o problemă. Se consideră adesea că problema este existența variabilei independente. Dar nu orice poate constitui o variabilă independentă. Nu din punct de vedere social. Am scris odată un text despre aceasta, referitor la Sherif. În lucrările sale și cele ale lui Lewin se spune: variabila independentă trebuie să fie sociologic importantă. Știți cazul lui Lewin cu stilurile autoritar și laissez-faire. Variabila independentă nu poate fi una oarecare. Trebuie să fie o variabilă importantă din punct de vedere social. Aceasta dă unicitatea experimentului. Nu caracterul său științific, ci specificitatea fenomenelor psihosociale: suficient de intense și suficient de restrânse pentru a permite efectuarea observațiilor experimentale și a experimentelor. Nu toate fenomenele sunt experimentabile.

A.N.: Un psiholog social are nevoie oare, pe lângă formația sa de psiholog, de una de sociolog, istoric, etnolog, antropolog, câte puțin din toate?

S.M.: Cred că puțină sociologie și antropologie îi sunt suficiente. După aceea intervine specializarea ce apare o dată cu clarificarea intereselor sale. Atunci când am fost preocupat de comunicare, m-am interesat de problemele limbajului. În ceea ce privește o formare multiplă sunt totuși de acord cu dumneavoastră: nimeni nu poate face biochimie cunoscând doar chimie și nimic din biologie. Dacă acceptăm că ne aflăm într-una dintre aceste științe mixte, hibride, punte, trebuie să acceptăm existența a cel puțin două discipline.

A.N.: Sistemul francez este de așa natură, că recrutarea psihologilor sociali se efectuează doar din rândul psihologilor.

S.M.: Există și sociologi, dar formația de bază cea mai frecventă este aceea de psiholog și cred că este o problemă aici, la fel cum există și în Statele Unite, cu excepția anumitor locuri, unde pe durata formării universitare studenții capătă o pregătire mai generală cum ar fi, de exemplu, în sociologie.

Aș vrea totuși să revin asupra problemei teoriei și explicației. Este o problemă pe care am discutat-o ani în șir cu Festinger; la urma urmei, el este „vinovatul”. El a introdus stilul care se practică astăzi: modelul experimentului din fizică. Îmi amintesc de discuțiile acestea. Știți că el a părăsit psihologia socială la o vârstă destul de tânără, circa 50 de ani. Lumea recunoaște că teoria fizică este o teorie anormală, un caz extraordinar. Ea poate explica, poate prezice în mod precis. Raporturile care există, de exemplu, în biologie între teorie, fenomene și experimente sunt complet diferite. Nu pot fi făcute predicții perfecte. Nu există vreo teorie separată de empiric sau empiric neimpregnat cu noțiuni teoretice. Există un fizician, laureat al premiului Nobel, care a făcut și cercetări în biologie, mai

ales în neurobiologia creierului și care în impresiile sale a arătat că cele două sisteme sunt total diferite. Or, atunci când studiem fenomenele sociale, raporturile dintre teorie și experiment sunt mai apropiate de biologie decât de fizică. În fizică există un sistem metric, există constante universale, posibilități de măsură precise pe care nici un alt domeniu nu le mai are.

A.N. : Vocabularul de tip fizic a fost introdus pentru prima oară de Kurt Lewin.

S.M. : Vocabularul da, dar dacă ne uităm la experimentele sale, acestea nu sunt chiar atât de ipotetico-deductive. El creează situații pe care le-a descris teoretic, iar apoi observă.

A.N. : Ați discutat cu Festinger pe tema aceasta ?

S.M. : Timp de zece ani !

A.N. : Și ce argumente a adus ?

S.M. : Ei bine, a ajuns să regrete. Desigur, considera acest aspect drept cel mai frumos, e și normal. A regretat însă puțin admitând faptul că raportul dintre teorie și fenomene este mai apropiat de biologie, și nu de fizică.

Mai există un aspect pe care aș vrea să-l subliniez. Nu pot fi aplicate aceleași criterii la studiul experimental al fenomenelor, independent de evoluția studiilor asupra acestor fenomene. Dacă luăm de exemplu cercetările asupra influenței, asupra minorităților, asupra polarizării, aplicarea criteriilor celor mai stricte, a criteriilor terminale ar duce lauciderea lor. La început există un amestec de intuiție, descriere, etc. și nu poate fi pretinsă exactitatea. Festinger a vorbit despre aceasta în ultima sa lucrare. El interpretează situația în felul următor: dacă am aplica aceste criterii „*restricted*” la orice cercetare, în orice stadiu al ei, ei bine, atunci nimic nou nu va mai apărea. Ca să dau un exemplu, există cercetări care nu au putut niciodată

apărea în reviste de specialitate, în schimb au apărut în cărți. Îmi amintesc de cercetarea lui Brehm asupra reactanței. Revistele nu au vrut să publice acest articol.

Fenomenele nu pot fi explorate într-o manieră atât de precisă, criteriile nu pot fi aplicate permanent. Atunci când putem face asta, înseamnă că fenomenul nu mai este interesant. Ne-am situa într-un stadiu de rafinament elevat, dar care ucide fenomenul.

Un cercetător tânăr trebuie să-și asume riscuri. Experimentul cel mai interesant este cel cu riscul cel mai mare. Dacă face aceleași experimente ca toată lumea se află situat într-un *double bind*. Ceilalți îl vor recunoaște în profesie, dar vor considera că face același lucru ca toată lumea.

A.N. : Există deci o problemă în a ieși din acest cerc vicios.

S.M. : Cercul este real. Le spun celor cu care lucrez : atunci când începi o cercetare experimentală nu poți aplica nici aceleași criterii de măsură și nici ceilalți nu-ți pot aplica aceleași criterii pe care le aplică unui fenomen deja cunoscut. Există o evoluție în explorarea experimentală. Ar fi o eroare ca un profesor, un conducător de teză sau un coleg să aplice acest tip de raționament unui cercetător care începe explorarea unui câmp nou. Am trecut prin această situație personal.

A.N. : În România avem un context social destul de diferit de cel de aici. Probabil că este mai ușor de găsit fenomene neexplorate încă.

S.M. : E adevărat. Problema cea mai dificilă în toate științele o constituie fenomenul. Modul de a le studia vine după aceea.

A.N. : M-am gândit de multe ori la o idee frecventă la noi, aceea de a repeta experimente celebre, de exemplu experimente asupra obedienței stereotipurilor. După mine nu este o cale de urmat repetarea lor în aceleași condiții, dar într-o

cultură diferită. Obediența, stereotipurile noastre sunt diferite de cele ale societăților unde au fost studiate inițial.

S.M. : Admit ca cineva să repete asemenea studii pentru a căpăta experiență. Dar există în mod cert alte fenomene care au apărut în situația specifică a țării dumneavoastră, fenomene cărora alții poate că nu le-au acordat importanță. Am mai spus-o și studenților mei : cineva care cercetează într-o anumită țară are fundalul fenomenologic pe care îl cunoaște. Dacă veți lucra asupra unui fenomen pe care îl cunoașteți doar prin traducerea experimentală, fără fundalul său, nu veți putea ajunge prea departe. Am dat mereu acest exemplu referitor la teoria jocurilor. Fundalul era războiul din Vietnam, pe care americanii îl cunoșteau mai bine ca noi. În spatele problematicii stereotipurilor se află un fenomen deosebit de important pentru societatea americană, și anume discriminarea negrilor. În societatea lor toate relațiile dintre grupuri erau construite pe baza acestui tip de relație. În alte societăți, discriminarea există, dar nu este tipul de relație de bază.

A.N. : Credeți că cercetătorii europeni din domeniul stereotipurilor au transferat doar o problematică americană ?

S.M. : Da, dar în moduri diferite. Nu am să spun că la noi nu există rasism. Acesta nu a fost însă niciodată modelul

dominant. Să luăm un exemplu : o cercetătoare americană din Princeton a făcut un studiu comparativ despre femei, cele din Statele Unite și cele din Franța. Femeile din America se percep într-o relație de rasă, de discriminare. Cele din Franța se văd într-o relație de clasă. Ambele sunt relații inter-grupuri, dar sunt total diferite.

Eu nu consider de exemplu, referindu-mă la propria mea biografie, că raporturile dintre români și evrei au fost raporturi bazate strict pe stereotipuri. Nici măcar pe prejudecăți. Lucrurile sunt mai profunde la nivel simbolic, cultural și istoric.

A.N. : Un coleg din București a studiat atitudinea românilor față de toate minoritățile din România. El a constatat că față de alte minorități, cum ar fi ungurii, țigani, evreii sunt foarte apropiați. Iar acum sunt foarte bine acceptați, aproape la fel ca germanii.

S.M. : Eu consider că nu ne apropiem, ci grupurile sunt foarte similare. Este vorba despre diferențele în similitudine, despre narcisismul micilor diferențe despre care vorbea Freud. Cine au fost adversarii cei mai crânceni ai socialiștilor ? Comuniștii ! Problema nu este că ar exista o diferență, ci aceea că se dorește crearea unei diferențe, pentru că altfel există un risc de similitudine. Nu am o teorie precisă pe tema aceasta, dar am considerat întotdeauna că aceasta este principala problemă a acestui grup.

Reprezentările sociale : metode asociative de culegere a datelor

Istoria reprezentărilor sociale (RS) a început în 1961, o dată cu publicarea cărții lui Serge Moscovici, *La psychanalyse, son image et son public*. De atunci, preocupările în acest domeniu au urmat o linie ascendentă, concretizată într-un număr ridicat de studii și articole științifice publicate. Se vorbește, chiar, de o anumită *transversalitate* și *vitalitate* a noțiunii mai sus amintite, adică forța cu care aceasta s-a impus în câmpul cercetării sociale (Jodelet, 1989, p. 38).

Există, în cazul RS, o diversitate de metode de abordare, atât de culegere a datelor, de prelucrare statistică a lor, cât și de interpretare, care fragmentează cunoașterea științifică. Această situație generează o serie de neajunsuri teoretice și metodologice greu de surmontat. Alegerea celei mai potrivite metode de culegere a datelor, apoi de prelucrare a lor, a devenit o problemă dificilă pentru cercetătorul decis să lucreze în acest domeniu „în expansiune”, cum se exprima D. Jodelet.

1. Câteva aspecte privind asociația

În psihologie, termenul de asociație este folosit în dublu sens. Primul este cel de *legătură stabilită de subiect între două elemente psihice* (idei, imagini). Acest aspect acoperă alte două realități: aceea de eveniment (stare mentală a subiectului) și aceea de asociere propriu-zisă (faptul că prezența unei idei în mintea subiectului duce la apariția altor idei, aflate în evidentă legătură cu prima). Al doilea sens este cel de *element al asocierii*, vorbindu-se de „asociație” în sensul de cuvânt, imagine, idee asociată.

Inițial, asociația s-a interpretat ca fapt care explica funcționarea vieții psihice. Ulterior, s-a constatat „insuficiența” epistemică a acestui mecanism în fața complexității fenomenelor mentale, situație care a determinat transformarea asociației, dintr-o teorie, într-o metodă, mai degrabă, de explorare a psihicului uman.

1. Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași.

Se pare că Aristotel¹ este primul care descrie fenomenele asociative în *Despre memorie și reamintire*. De-a lungul timpului, gândirea filosofică a condensat esența asociaționismului în câteva legi: *legea contiguității* (se referă la contiguitatea în timp, la evenimente care s-au petrecut simultan sau succesiv în experiența subiectului și care determină formarea unei asociații), *legea asemănării* (asemănările dintre lucruri, fenomene, idei generează asociații), *legea contrastului* (gândirea unui lucru determină, prin asociație, evocarea a ceea ce este opus, contrastant), *legea frecvenței* (se asociază idei mai des evocate) etc.

Empirismul englez dezvoltă asociația prin J. Locke (*Eseu asupra intelectului omenesc*, 1690), D. Hume (*Cercetare asupra intelectului omenesc*, 1748) și alții, care au așezat acest concept la baza explicării vieții psihice. Hume a considerat asociația ca procesul central în funcționarea minții umane și a redus numărul legilor asociației, ce se mărise de la Aristotel încoace, la trei: *legea contiguității*, *legea asemănării* și *legea cauzei și efectului* (a medita asupra unei chestiuni înseamnă a identifica efecte și cauze). Pentru această ultimă lege, Hume dă următorul exemplu: gândul la o rană provoacă în mintea noastră o reflecție asupra durerii pricinuite de aceasta (Hume în trad. rom. 1987, p. 104). Contribuții esențiale la teoria asociaționistă au adus, printre alții, și D. Hartley, J. Stuart-Mill, H. Spencer etc.

În secolul nostru, I.P. Pavlov și E. Thorndike au dat noi dimensiuni asociaționismului. Teoria a avut aplicabilitate îndeosebi în explicarea senzațiilor, a proceselor gândirii și memoriei. Thorndike, spre exemplu, dezvoltă legea cauzei și efectului, denumind *conexionism* noua sa teorie menită să explice, prin asociație, fenomenul învățării. În psihanaliză, s-a impus tehnica asociaționistă, prin S. Freud (*Studii asupra isteriei*, 1895). Freud considera că orice idee, imagine sau element al visului se află în relație cu alte componente, de aceeași natură, ale vieții psihice. Pe parcursul unei cure, analistul poate „sparge” cenzura pacientului, favorizând accesul la elementele ascunse ale inconștientului. Asocierea liberă, tehnică de bază a psihanalizei, constă în „a exprima fără discriminare gândurile care vin în minte, fie plecând de la un element dat (cuvânt, număr, imaginea unui vis, o reprezentare oarecare), fie în mod spontan (Laplanche și Pontalis, 1994, p. 63). Prin urmare, condiția fundamentală a asocierii libere este absența controlului, a direcționării și selectivității. Succesul metodei este indisolubil legat și de „atenția flotantă”, adică atitudinea neutră a psihanalistului, menită să nu favorizeze anumite elemente ale discursului celui analizat, să nu controleze, să dirijeze sau să influențeze, în vreun fel, lanțul asociativ.

În științele sociale, se practică asociația verbală ca metodă de explorare a universului psihic al individului. Operația se definește drept activitatea subiectului de a produce cuvinte sau grupuri de cuvinte pornind de la un *termen inductor* (cuvânt sau expresie). Se disting, astfel, trei elemente ale metodei: 1. *termenul*

1. Vezi Aristotel – *Parva naturalia*, Ed. Științifică, București, 1996, pp. 191-199.

inductor, cu funcția de stimul asociativ (cel care determină subiectul să asocieze); 2. *relațiile dintre termeni* (legăturile stabilite în baza legilor asociației), aspecte „latente” care pot fi explicitate prin analize de profunzime; 3. *asociațiile*, adică cuvintele, expresiile, termenii asociați sau induși.

2. Principalele metode asociative utilizate în culegerea datelor reprezentării sociale

În teoria și practica RS, se folosesc, în principal, următoarele metode de asociație: *asociația liberă*, *harta asociativă*, *rețeaua de asociații* și *schemele cognitive de bază*. Ne-am propus, în materialul de față, o abordare descriptivă și oarecum critică a acestor metode, insistând doar pe partea destinată colectării datelor, spațiul redus și complexitatea instrumentelor făcând imposibilă tratarea lor din toate punctele de vedere.

2.1. Metoda asociației libere (AL)

Este una din cele mai utilizate căi de colectare a datelor RS, fiind întrecută, poate, doar de chestionar. În numeroase cercetări, devenite clasice în acest domeniu, s-a folosit asociația liberă și autorii au argumentat utilizarea predilectă a acestei metode¹. Calitatea fundamentală a asociației libere, efect al caracterului ei proiectiv, este de „a face să apară dimensiuni latente care structurează universul semantic, specific reprezentărilor studiate” (De Rosa, 1988).

Mod de lucru

Se cere subiectului, prin consemn, să asocieze liber, pornind de la un cuvânt sau expresie (termenul inductor), toate cuvintele sau expresiile care îi vin în minte în legătură cu tema dată. Spre exemplu, în cercetarea lui Grize, Verges și Silem (1987) asupra „noilor tehnologii”, s-a utilizat următorul consemn:

La ce vă face să vă gândiți cuvântul MUNCĂ? Vreți să ne indicați câteva cuvinte (de la 3 la 8) care vă vin în minte? Eu le voi nota pe măsură ce le spuneți.

1. Jean-Claude Abric (1994) citează lucrările reprezentative în acest domeniu: Di Giacomo, J.P. „Aspects méthodologiques de l’analyse des représentations sociales”, *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 1/1981; Le Boudec, G., „Contribution à la méthodologie d’une étude des représentations sociales” (Thèse de doctorat), Université Catholique de Louvain, 1979; Grize, J.B., Verges, P., Silem, A., „Les salariés face aux nouvelles technologies. Vers une approche sociologique des représentations sociales”, CNRS, 1987; Verges, P., „L’évocation de l’argent. Une méthode pour la définition du noyau central d’une représentation”, *Bulletin de psychologie*, XLV, 1992.

MUNCĂ

Practica ne-a arătat că subiecții, mai puțin studenții, nu sunt obișnuiți cu astfel de exerciții, înțelegând prea puțin natura sarcinii. De aceea, după părerea noastră, se impune un consemn mai amplu, care să ofere un exemplu, un model. Într-o cercetare făcută de noi asupra sărăciei (Neculau și Curelaru, 1998), am utilizat un astfel de consemn mai larg :

Sunt cercetător în sociologie și fac un studiu asupra vieții cotidiene din oraș. Aș vrea să vorbesc puțin cu dvs.¹, dar mai înainte aș dori să faceți un mic joc de asociații de cuvinte. Spre exemplu, dacă spun *oraș*, mă gândesc la : clădiri, circulație, mașini, cinema, poluare etc. Când spun *sărăcie*, care sunt cuvintele care vă vin prima dată în minte ? Spuneți cinci asemenea cuvinte. Dvs. mi le spuneți și eu le notez pe această hârtie în ordine :

1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____

Exemplul dat de operator oferă subiectului dimensiunea sarcinii cerute, creând un anumit efect psihologic de siguranță. Există însă și riscul, deloc neglijabil, al contaminării asociațiilor prin introducerea unui model. Acest efect este cu atât mai puternic, cu cât cuvântul inductor și asociațiile sale, oferite ca exemplu, sunt mai apropiate de sarcina subiectului.

De regulă, tehnica se derulează în două faze. Prima este cea descrisă mai sus. Într-o a doua etapă, subiectul trebuie să așeze cuvintele asociate în ordinea importanței. Consemnul trebuie completat, ulterior, cu următoarea frază :

Gândindu-vă, în continuare, la ...(termenul inductor)..., care este cel mai important cuvânt pentru dvs. dintre cele spuse mai sus ? Dar următoarele ? Precizați acest lucru trecând, pe spațiile libere de mai jos, cuvintele dvs. în ordinea importanței lor, de la cel mai important (notat cu 1) la cel mai puțin important :

1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____

Sigur, notarea cuvintelor poate fi făcută și de către operator, în condițiile respectării indicațiilor subiectului.

1. Dintre instrumentele cercetării făcea parte și interviul semi-dirijat.

Această a doua etapă silește subiectul la o evaluare, la un travaliu cognitiv asupra propriului discurs. Exprimarea, în mod expres, a preferinței pentru anumiți termeni indică rolul principal al acestora în câmpul semantic al RS.

Metoda, consideră Abric (1994, p. 67), permite obținerea a trei indicatori: *frecvența* unui element al RS în populația anchetată, *rangul mediu al apariției* și, respectiv, *rangul mediu al importanței* unui element al RS. Acești indicatori, precum și întreg ansamblul de date obținute, vor sta ulterior la baza analizelor statistice pentru determinarea centralității reprezentării (vezi, pentru detalii, Doise, W., Clémence, A., Lorenzi-Cioldi, F., 1992; Verges, P., 1992; De Rosa, A.S., 1995).

Avantajele metodei

- Mare rapiditate în aplicare (posibilitatea de a fi aplicată simultan la un număr mare de subiecți, durată scurtă de îndeplinire a sarcinii etc.).
- Actualizarea unor elemente care, de obicei, sunt „mascate” de producțiile discursive (De Rosa, 1988).
- Prelucrarea statistică relativ ușoară a datelor brute (analiza de similitudine, analiza multidimensională, analiza corespondențelor), dacă cercetătorul dispune de programe informatizate (vezi, pentru detalii, Doise, Clémence, Lorenzi-Cioldi, 1992).

Într-un studiu, bazat pe asociația liberă, câțiva cercetători de la Universitatea de Stat din Rio de Janeiro au imaginat o metodă foarte simplă de culegere a datelor unei RS a științei. Ei au solicitat celor 430 de subiecți ai studiului (luați din cartea de telefon) să citeze între 3 și 5 cuvinte legate de termenul „știință”. Tot dialogul se purta la telefon. Odată sarcina încheiată, i se cerea subiectului să furnizeze câteva date personale de ordin socio-demografic: sex, vârstă, ocupație și nivel de școlaritate (Pereira de Sá și col., 1996, p. 30). Ideea telefonului și tipul sarcinii a permis contactarea unui număr ridicat de subiecți, lucru dificil de realizat printr-o tehnică asociativă tip creion-hârtie.

Dezavantajele metodei

- Primul impediment se referă la faptul că aplicarea metodei nu oferă, prin natura ei, informații cu privire la relațiile dintre termenii asociați. A devenit, astfel, obligatorie utilizarea unor tehnici suplimentare, în scopul determinării aspectelor de ordin calitativ ale RS.
- Dacă folosirea rangului frecvenței și al importanței drept criterii ale centralității este ușor de argumentat, utilizarea criteriului rangului de apariție a termenului în mintea subiectului este mult mai greu de explicat (Abric, 1994, p. 67).
- Nu totdeauna cuvântul inductor definește, în mod corect, obiectul și conținutul unei RS. Dacă spunem *SIDA*, *nebulnie*, *sărăcie*, asociația nu pare să ridice

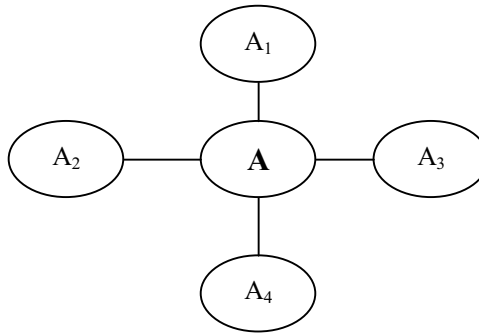
probleme. Dar dacă suntem nevoiți să alegem o expresie de genul „mișcările sindicale din perioada...”, admitând că un asemenea fenomen ar deveni obiect de reprezentare, avem certitudinea că subiectul tratează ca o entitate de sine stătătoare expresia respectivă și că asocierea nu este viciată de cuvinte luate separat din ea?

- Un ultim dezavantaj se referă la slaba determinare a elementelor periferice. Prin asociația de acest tip se culeg, de regulă, elemente situate central sau în proximitatea centrului, deoarece subiectul nu are suficient timp să exploreze, pe îndelete, conținutul reprezentării sale. Acest neajuns este înlăturat în cadrul altor metode asociative (De Rosa, 1995).

2.2. Harta asociativă (HA)

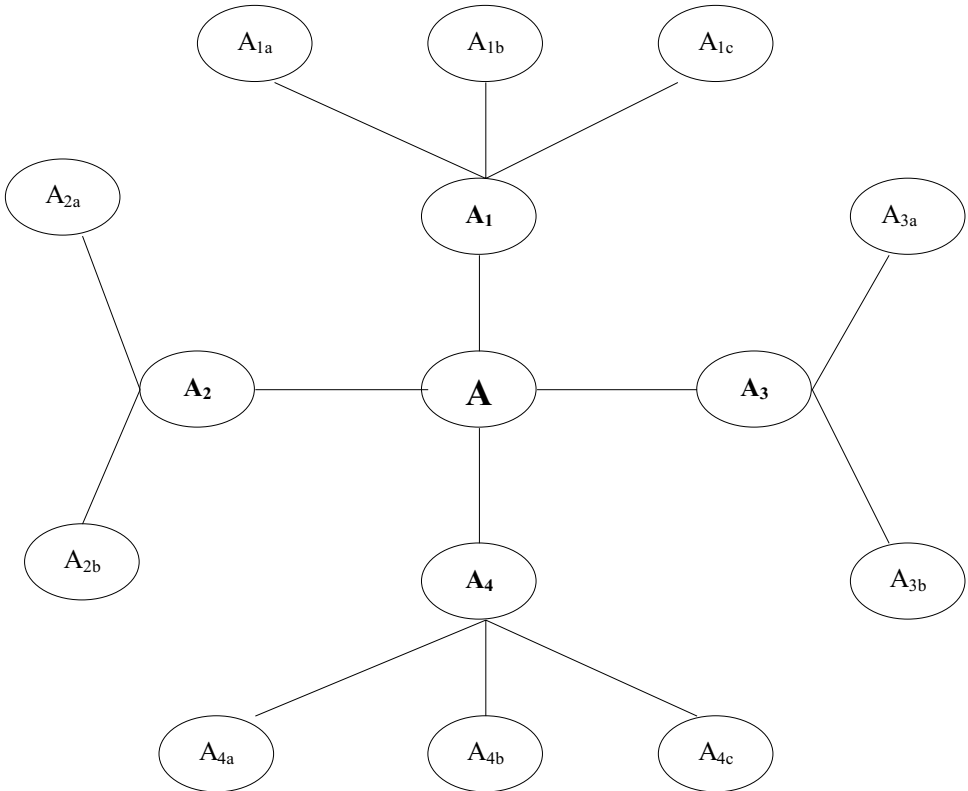
Metoda este descrisă de J-CI. Abric (1994). Reluăm, pe scurt, explicațiile sale, insistând pe latura executivă a demersului. Activitatea subiectului decurge în trei etape :

1. Se notează cuvântul inductor (A) în centrul unei pagini albe, apoi i se cere subiectului să producă 3-4 termeni asociați la A (A_1, A_2, \dots).

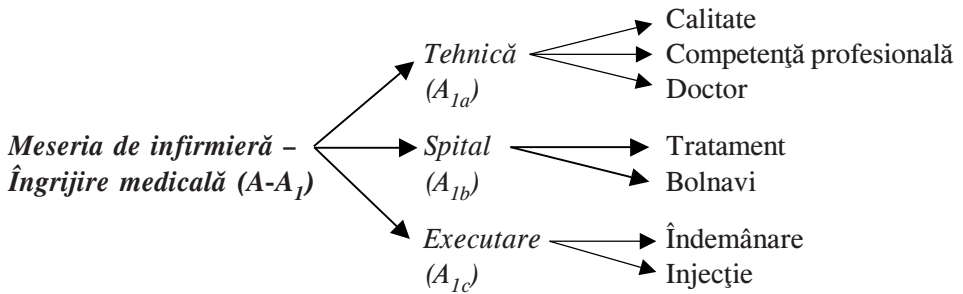
Subiectul va crea, în această primă fază, o serie de cupluri ($A-A_1, A-A_2, \dots$), asociații care vor sta la baza etapei următoare.

2. Se cere subiectului un nou set de asociații, dar plecând de această dată de la cuplurile create și nu de la termenul inițial (A).

3. Se continuă, în același mod, asociațiile, dezvoltându-se „o structură arborescentă”. Subiectul utilizează, astfel, cuplurile anterioare, în scopul generării de noi asociații. În final, se poate ajunge până la al cincilea sau al șaselea element al seriei, plecând de la rădăcină.

J-CI. Abric (1994, pp. 68-70) a oferit un exemplu după Jacobi (1988). *Meseria de înfirmieră*, termenul inductor, genera, în prima fază, spre exemplu, următoarele elemente lexicale: îngrijire medicală, relație, însărcinare, ascultare. În a doua fază, subiectul asocia, la cuplul *meseria de înfirmieră-îngrijire medicală*, alți termeni: tehnică, spital, executare. În a treia fază, arborele asociativ arăta, pe relația *meseria de înfirmieră-îngrijire medicală*, astfel :

Avantajele metodei

- Permite o asociere mai amplă, obținerea unui conținut mai bogat al RS, în comparație cu metoda asociației libere.
- Permite conturarea unei structurări relative a câmpului semantic, la nivelul subiectului.
- Oferă posibilitatea stabilirii unor legături asociative și, implicit, a analizării ulterioare a tipului și naturii lor.
- Necesită timp puțin și efort relativ mic din partea subiectului.
- Oferă posibilitatea decelării cuvintelor tip „balama” (*charnière*, fr.), loc de joncțiune în cadrul sistemului, nod de articulare a sensurilor la nivelul reprezentării (Abric, 1994, p. 70).

Dezavantajele metodei

- Pe toată durata interacțiunii cu subiectul, cercetătorul trebuie să mențină o atitudine activă, stimulatorie, să intervină cu explicații, să relanseze procesul asociativ (De Rosa, 1995).
- Sunt posibilități reduse de a aplica metoda la mai mulți subiecți odată. O soluție ar fi să se lucreze, simultan, cu 4-5 subiecți, situație în care s-ar mai putea menține un contact vizual și verbal eficient.

Din punctul de vedere al prelucrării datelor, al tratamentului statistic al acestora, nu există deosebiri mari față de metoda asociației libere. Se pot stabili, în principiu, aceiași indicatori (rangul apariției, al frecvenței), mai puțin rangul importanței.

2.3. Rețeaua de asociații (RA)

A.S. de Rosa a descris metoda în 1995. Într-o anumită măsură, aceasta seamănă cu metoda hărții asociative, datorită următoarelor caracteristici: are la bază aceeași tehnică a asociației, permite evidențierea lanțurilor asociative, înlesnește identificarea tipului de legături dintre elemente. Diferența, apreciază De Rosa (1995, p. 101),

constă în faptul că, prin metoda HA, intervenția cercetătorului este mai pronunțată, acesta solicitând, succesiv, o a doua serie de observații, apoi o a treia etc. Prin RA, intervenția sa este doar inițială. Subiectul are, astfel, posibilitatea de a se manifesta liber în continuare. O altă deosebire majoră constă în evaluarea elementelor asociate, dimensiune apreciată prin intermediul indicilor de polaritate și neutralitate.

Descrierea instrumentului

Pe prima pagină se notează o serie de instrucțiuni privitoare la modalitatea de lucru a subiectului, precum și câteva date despre cercetare (scopul, rolul subiectului în ea, beneficiarul etc.). Pe paginile următoare se trec, la mijlocul lor, cuvintele-stimul. În funcție de scopurile cercetării și de natura obiectului reprezentării, se poate utiliza un cuvânt, stimul sau mai multe. Dacă se folosesc mai mulți stimuli verbali, se recomandă ca aceștia să fie trecuți fiecare pe câte o foaie separată. De asemenea, trebuie să se acorde prioritate cuvântului-stimul central, care definește cel mai bine obiectul RS. Pentru anumite situații, De Rosa consideră că foaia prezentată subiectului ar putea fi divizată în două părți egale, pe fiecare jumătate fiind trecut câte un cuvânt-stimul, cu referire la aceeași RS. Acest procedeu este indicat în special în cazul RS al cărei obiect este efectul unei diferențieri categoriale.

Mod de lucru

Sarcina 1 : Consemnul cere subiectului să asocieze toți termenii care îi vin în minte în legătură cu stimulul. Termenii asociați sunt plasați pe pagină într-o spațializare care are în vedere distanța față de centru (punctul de plecare) și față de ceilalți termeni asociați. Subiectul trebuie să utilizeze, într-o manieră proprie, spațiul pus la dispoziție.

Sarcina 2 : Se cere subiectului să procedeze la o dublă numerotare. Inițial, fiecărui termen asociat i se atașează un număr, care reprezintă ordinea sa de apariție. Notarea se execută simultan cu asocierea. Ulterior, fiecărui termen asociat i se atribuie un al doilea număr, care semnifică importanța acordată acestuia de subiect în economia întregului discurs (cel mai important se notează cu 1, apoi în ordinea descreșterii importanței până la n). Această operație se realizează în final. Se recomandă folosirea unor pixuri de culoare diferită sau a altor modalități de diferențiere a celor două seturi de cifre.

Sarcina 3 : Se cere subiectului să identifice ramificațiile dintre cuvintele asociate trasând, simultan cu apariția lor, săgeți de legătură cu termenii noi. O dată încheiat procesul asociativ, subiectul va trasa noi conexiuni între cuvintele deja asociate.

Sarcina 4 : Subiectul primește consemnul de a atribui fiecărui element asociat o anumită polaritate, de a acorda fiecărui termen o valoare pozitivă (+), negativă (-) sau neutră (0).

Indicii de polaritate și neutralitate

De Rosa (1995) propune, prin metoda sa, ca o nouă, calcularea a doi indici :

1. *Indicele de polaritate*. Acesta exprimă atitudinea subiectului față de fiecare termen (evaluarea sa) și se calculează după formula :

$$P = \frac{\text{Nr. cuvinte pozitive} - \text{Nr. cuvinte negative}}{\text{Nr. total de cuvinte asociate}}$$

Indicele de polaritate (P) variază între -1 și 1. Există o interpretare pentru fiecare dintre intervalele de valoare ale acestui indice (vezi De Rosa, 1995, p. 107).

2. *Indicele de neutralitate*. Semnifică importanța termenilor neutri asociați. Formula de calcul este :

$$N = \frac{\text{Nr. cuvinte neutre} - (\text{Nr. cuvinte pozitive} + \text{Nr. cuvinte negative})}{\text{Nr. total de cuvinte asociate}}$$

Indicele de neutralitate are același interval de variație ca și cel de polaritate, de la -1 la 1. Datele se pot prelucra statistic într-o manieră similară celor provenite din alte metode asociative. În plus, indicii permit realizarea unor comparații între loturile de subiecți.

Avantajele metodei

- Primul avantaj este marea „informativitate” a acestei metode, capacitatea ei de a determina, prin atractivitatea și varietatea sarcinilor, obținerea unui volum mare de informații.
- Metoda oferă posibilitatea surprinderii naturii relațiilor dintre elemente.
- Permite subiectului, prin atribuirea polarității, să facă o serie de aprecieri la adresa elementelor asociate, aspect care aduce un plus de originalitate metodei.

Dezavantajele metodei

- Cel mai mare dezavantaj este cel al duratei mari de realizare a sarcinii. Sigur, comparând cu o probă de testare psihologică sau cu un chestionar-omnibus, această durată nu mai este mare, însă, în situația noastră, comparația se face cu metodele în discuție.
- Apar o serie de neclarități în legătură cu operația de atribuire a valorilor pozitive, negative sau neutre. Aceste valori ar trebui să se refere la aspecte mai precise și sensul lor să fie prevăzut, în mod expres, în consemn.

2.4. Schemele cognitive de bază (SCB)

Christian Guimelli și Michel-Louis Rouquette (1992, 1994) au creat, după analiza mai multor conținuturi ale RS, un model psihologic, numit SCB (scheme cognitive de bază). Autorii au pornit de la o serie de axiome. Prima dintre ele stipulează existența unui vocabular (lexic) finit, cuprinzând cuvintele unei limbi, notat cu V . Elementele acestuia, numite *cogneme*, sunt desemnate cu litere A, B, \dots până la X , astfel încât să putem scrie o relație de tipul: $V = [A, B, \dots, X]$. Operațional, cognemele sunt „termeni izolați din chestionarele noastre”. Elementele de mai sus nu sunt suficiente unei funcționalități cognitive, fiind necesară stabilirea unor relații între ele. A doua axiomă consideră că există un număr finit de *conectori* binari, notați cu C , capabili să stabilească relații între cogneme: $C = [c_1, \dots, c_z]$. Activitatea cognitivă se derulează din momentul în care subiectul asociază un cognem A de unul B , prin intermediul unui conector c . Sintetic, relația se reprezintă astfel: **A c B**.

Autorii fac distincție între două clase: de *cunoștințe*, pe de o parte, și de *evenimente*, pe de altă parte, ambele desemnând ansamblul mai vast al cognițiilor. Conectorii (c) leagă cunoștințele între ele, în timp ce *hiperconectorii*, un tip special de operatori de limbaj, notați k , stabilesc relații mai complexe între evenimente. Se construiesc, astfel, subansambluri de tipul **c k c**. Prin urmare, un ansamblu de conectori (cel puțin doi) și de hiperconectori (cel puțin unul) formează o *schemă cognitivă de bază* (Guimelli, 1994, p. 153).

Modelul SCB cuprinde un număr finit de conectori (28) și un număr, limitat la cinci, de hiperconectori. În afară de aceștia, mai există un conector NUL, reprezentând lipsa oricărei relații între două cogneme. Hiperconectorii sunt: *lexic*, *vecinătate*, *practică*, *compoziție* și *atribuire*. Putem oferi, ca exemplu, schema *vecinătate*, ce cuprinde conectorii TEG, TES și COL. Așadar, TEG trimite la un cognem care include (A face parte din B , A este un exemplu de B , *câine TEG mamifer*), TES trimite la un cognem inclus (A are ca exemplu cazul particular B , A include B , *mamifer TES pisică*), COL trimite la un alt cognem al aceleiași cognem incluzător (A aparține aceleiași clase generale ca și B , *câine COL pisică*).

Funcționarea modelului

Michel-Louis Rouquette (1994, pp. 165-166) susține o modalitate asociativă de funcționare a modelului SCB. Prin *procesul asociativ*, unui cuvânt sau unei expresii i se atașează un alt cuvânt sau expresie, în funcție de *schema cognitivă* aleasă de subiect. Varianta cea mai adecvată punerii în evidență a procesului este de a oferi subiectului o temă de asociație liberă, în scopul evidențierii diverselor scheme, etapelor și modului de utilizare a lor. Astfel, cel mai bine e să se considere subiectul ca „expert în propria lui producție” și să i se ceară, după emisia lingvistică, să categorizeze, pe baza listei de expresii standardizate corespunzătoare diferiților

conectori, această producție. Așa s-au identificat o serie de etape ale procesului asociativ, care traduc în fapt capacitatea subiectului de „activare a schemelor cognitive de bază”.

Spre exemplu, într-un triplet **A c B**, A este item inductor și B element indus. Procesul asociativ se desfășoară astfel: 1. Alegerea unei scheme cognitive; 2. Alegerea unui conector „c” care determină sublexicul; 3. Alegerea lui B din sublexic. Un exemplu concret oferă Rouquette, în legătură cu profesia de *infirmieră* :

Infirmieră: 1. **SCB practică**, 2. **Conectorul** „UTI” → 3. **Sublexic**: seringă, canulă, sondă, tub de dren, 3. Alegerea „seringă”. Se reia procesul, subiectul spunând „canulă”, „sondă” etc.

Utilizarea SCB în studiul conținutului RS

Christian Guimelli (1994) a studiat, prin această metodă, RS ale profesiei de infirmieră. Cercetarea a avut ca scop explorarea cunoștințelor declarative ale individului, schimbarea de stare a RS. Aceste aspecte au fost puse în evidență, cu ajutorul SCB, prin seturi de răspunsuri sensibil diferite în funcție de anumite variabile. El a constatat că practicile din mediul spitalicesc au fost progresiv schimbate, un anumit număr de infirmiere asimilând o serie de „practici noi”, grupate sub denumirea de „rol propriu”. Acestea se impuneau progresiv și celorlalte colege de breaslă. Noile obișnuințe nu erau în contradicție cu rolul prescris de medic, ci complementare. În unele spitale au prins aceste practici, dar în altele nu. Subiecții care le utilizau se caracterizau prin programe de răspunsuri (scheme) diferite în comparație cu ceilalți. Prin urmare, profilul frecvenței cu care schemele cognitive erau mobilizate trebuia să fie diferit în cazul celor două grupuri. Dintre toate schemele, una singură manifesta legătură directă cu acțiunea: *practică*. Folosirea noilor practici avea drept consecință mobilizarea mai intensă a acestui tip de conectori, fără a se înregistra diferențe între grupuri la celelalte tipuri de scheme. Rezultatele experimentale au confirmat ipoteza. Ele au arătat că există o diferență semnificativă în cazul schemelor *practică* între subiecți, adică infirmiere care au acceptat „rolul propriu” și altele care nu l-au acceptat încă (Christian Guimelli 1994, pp. 171-198).

Avantajele metodei

- Modelul SCB permite o abordare de pe poziții cognitive a RS. Interpretarea discursului subiecților capătă noi dimensiuni prin distincția făcută de Rouquette (1994, pp. 167-168) între subiectul *optimal* și cel *efectiv*. Primul este idealul de gândire corectă, de raționalitate perfectă, în timp ce al doilea este subiectul obișnuit, care gândește deseori într-o manieră contextualizată, din cauza unor factori de natură internă sau externă, care îi perturbă judecata. SCB, consideră autorii lui, oferă cercetătorului posibilitatea să înțeleagă „alterările de

raționalitate” din cadrul discursului, acele distorsiuni inerente ale realității, cu valoare adaptativă. Un exemplu concludent este cel al *schemei străine*. Într-o cercetare realizată de Mamontoff asupra țiganilor (1996, pp. 65-73), se arată cum pot funcționa judecăți contrare în mintea subiecților: deși legea de clan interzice furtul între țigani, unii țigani fură de la alții. Această atitudine este argumentată, țiganii acceptând coexistența mentală a ambelor judecăți. Tot prin modelul SCB se pot explica și *schemele de negare*, ca ansambluri cognitive ce mențin integritatea RS, radicalismul elementelor centrale și resping contradicția, informația discordantă (vezi, pentru detalii, Rouquette și Guimelli, 1995, p. 34).

- Schemele cognitive de bază permit o determinare mai precisă a legăturii întreținute de un element al RS cu altul (prin stabilirea cognemului corespunzător).
- Modelul SCB face posibilă realizarea unor comparații pertinente, mai exacte, între conținuturi sau RS diverse.

Dezavantajele metodei

- Dezavantajul major al acestui sistem provine din construcția ansamblului relațional. Autorii lui nu oferă suficiente informații cu privire la modalitatea prin care au ajuns la elaborarea modelului (de ce, spre exemplu, s-au limitat la 28+1 conectori?). Pe de altă parte, trebuie să admitem că neajunsurile sunt comune cu cele ale tuturor sistemelor formale, fundamentate axiomatic și apoi suprapuse unor realități investigate.
- Aplicarea este dificilă, în unele situații experimentale subiecții sunt nevoiți să consulte listele de conectori, sarcină destul de complexă. De asemenea, identificarea de către cercetători a relațiilor dintre asocieri, pe baza conectorilor sistemului, nu este chiar o treabă ușoară.

În ansamblu, modelul SCB apare ca un fapt nou și deosebit pentru teoria RS. El este ceea ce s-ar putea numi „o pistă”, o direcție recentă și productivă în domeniu.

3. Abordarea plurimetodologică

În principiu, metodele asociative oferă un set de informații cantitative cu privire la conținutul RS, însă, din perspectivă calitativă, ele trebuie completate cu alte operații, tehnici, metode, cum ar fi: verificarea capacității organizatorice a unor termeni prin constituirea „categoriilor semantice” în jurul acestora (Verges, 1992), analize de conținut ale ansamblurilor lexicale furnizate de interviuri, chestionare cu întrebări deschise, scale de evaluare, comparări ale termenilor-perechi, analize ale relațiilor semantice dintre diverse asociații etc.

Un model de lucru

Un bun exemplu de abordare plurimetodologică, sugerează Abric (1994, p. 80), este cercetarea întreprinsă de Grize, Verges și Silem în 1987. Am mai amintit, deja, acest studiu asupra „noilor tehnologii”. Autorii au structurat astfel etapele culegerii datelor :

I. Două întrebări deschise :

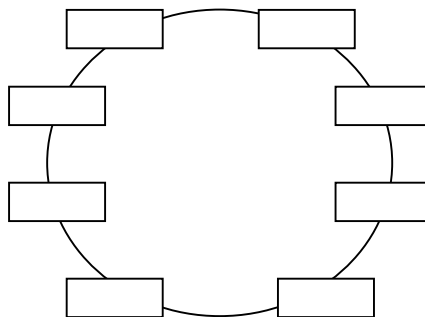
- *Noile tehnologii, recent introduse în întreprinderea dvs., v-au schimbat munca ? Puteți să-mi vorbiți despre această problemă ?*
- *Cum vă imaginați felul în care dezvoltarea acestor noi tehnici va modifica viitorul economic al întreprinderii ?*

Întrebările, care solicită răspunsuri libere din partea subiecților, au menirea de a aduce informații cu privire la două probleme majore, ridicate de noile tehnologii, și anume : consecințele introducerii lor asupra oamenilor și consecințele asupra întreprinderii.

II. *Două sarcini de evocare* (asociere liberă), prin folosirea termenilor inductori „muncă” și „tehnologii noi”. Consemnul pentru cele două activități a fost deja prezentat pe parcursul acestui material la metoda asocierii libere.

III. *Două sarcini specifice* : una de stabilire a legăturilor între cuvintele date de cercetător pe o listă, iar a doua de grupare a unor itemi lexicali (altă listă), pe baza criteriilor alese liber de subiect. Pentru prima sarcină, se oferea o listă de șapte cuvinte : *tehnici noi, muncă, rentabilitate, șomaj, formare, mobilitate, autonomie*. Activitatea subiectului decurgea în două faze :

- Subiectul trebuia să așeze cuvintele date în casetele de mai jos și să stabilească legături între aceste cuvinte (nu mai mult de 12 relații). Dacă aprecia că era cazul, putea să mai adauge un cuvânt în caseta rămasă goală :

- Subiectul trebuia să explice relațiile trasate la activitatea anterioară.

Pentru sarcina a doua, subiectul primea cealaltă listă de termeni, 15 la număr : *beneficiu, slujbă, formare, negociere* etc. Termenii trebuiau grupați în patru categorii, în funcție de relațiile considerate de subiect ca existente între ei (pentru detalii suplimentare vezi Grize, Verges și Silem, 1987, pp. 58-61).

Câteva reguli privind abordarea plurimetodologică

- Să se respecte, în cazul cercetării RS cu mai multe instrumente, regulile de elaborare și prezentare specifice fiecărei tehnici.
- Asociația liberă, dacă aceasta face parte, alături de alte metode, din fazele cercetării, să fie așezată prima, pentru a nu se „altera” acuratețea ei în contact cu materialul altor instrumente. Acestea ar furniza, implicit, subiectului informații despre temă (un chestionar, spre exemplu).
- Sarcinile să fie clar explicate subiectului, consemnul să fie pre-testat.
- Sarcinile să fie așezate, pe cât posibil, *de la simplu la complex* (pentru familiarizarea subiectului cu obiectul RS și tipul de activitate), *de la nestructurat la structurat* (pentru a nu favoriza o categorizare precoce a subiectului).
- Să se specifice foarte clar, în consemn, faptul că subiectul nu are voie să se întoarcă, după ce a terminat de completat itemii propuși, la primele sarcini și nici să sară peste vreuna, urmând a o rezolva ulterior. Această precauție apare ca necesară când, spre exemplu, folosim ca primă sarcină asocierea liberă și, apoi, un chestionar la care subiecții trebuie să răspundă prin notare pe scale. Dacă chestionarul reflectă conținutul RS (identificat printr-o cercetare anterioară), atunci subiectul va fi tentat să „împrumute” termeni de aici pentru a furniza o listă mai lungă de asociații.

Desigur, multe dintre problemele ridicate de abordarea plurimetodologică ar putea fi soluționate prin decalarea temporală a fazelor cercetării, însă această modalitate poate fi sursa altor erori, generate de evoluția în timp a RS.

Interpretarea trebuie, de asemenea, să țină cont de natura și limitele tuturor metodelor implicate și să armonizeze, într-un ansamblu unitar și coerent, toate conținuturile informaționale furnizate de acestea.

Bibliografie

- Abric, J.-Cl., 1994, „*Méthodologie de recueil des représentations sociales*” in *Pratiques sociales et Représentations*, J.-Cl. Abric (ed.), Paris : P.U.F.
- De Rosa, A.S., 1988, „Sur l’usage des associations libres dans l’étude des représentations sociales de la maladie mentale”, *Connexions*, 51.

- De Rosa, A.S., 1995, „Le «réseau d'associations» comme méthode d'étude dans la recherche sur les représentations sociales : structure, contenus et polarité du champ sémantique”, *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 28.
- Doise, W., Clémence, A., Lorenzi-Cioldi, F., 1992, *Représentations sociales et analyses de données*, Grenoble : PUG.
- Grize, J.B., Verges, P., Silem, A., 1987, *Les salariés face aux nouvelles technologies. Vers une approche sociologique des représentations sociales*, CNRS, Paris.
- Guimelli, Ch., 1994, „Transformation des représentations sociales, pratiques nouvelles et schèmes cognitifs de base”, in *Structures et transformations des représentations sociales*, Ch. Guimelli (ed.), Paris : Delachaux et Niestlé.
- Hume, D. (trad. 1987), *Cercetare asupra intelectului omenesc* (trad. rom. după „An Enquiry concerning Human Understanding” din vol. *An Enquiry concerning Human Understanding and concerning the Principles of Morals*, Oxford : L.A. Selby-Brigge, 1894, București : Ed. Științifică și Enciclopedică.
- Jodelet, D., 1989, „Représentations sociales : un domaine en expansion”, in *Les représentations sociales*, D. Jodelet (ed.), Paris : P.U.F.
- Laplanche, J., Pontalis, J-B., 1994, *Vocabularul psihanalizei*, București : Humanitas.
- Mamontoff, A.-M., 1996, „Transformation de la représentation de l'identité et schèmes étranges : le cas des gitans”, *Les Cahiers Internationaux de Psychologie sociale*, 29.
- Neculau, A., Curelaru, M., 1998, „Reprezentarea socială a sărăciei – impactul apartenenței sociale și al implicării asupra relației de ajutor”, *Psihologia Socială*, 2.
- Pereira de Sá, C., De Oliveira Souto, S., Möller, R.C., 1996, „La représentation sociale de la science par des consommateurs et par des non-consommateurs de la vulgarisation scientifique”, *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 29.
- Rouquette, M-L., 1994, „Une classe de modèles pour l'analyse des relations entre cognemes”, in *Structures et transformations des représentations sociales*, Ch. Guimelli (ed.), Paris : Delachaux et Niestlé.
- Rouquette, M-L., Guimelli, C. (1995), „Les canevas de raisonnement consécutifs à la mise en cause d'une représentation sociale : essai de formalisation et étude expérimentale”, *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 28.
- Verges, P., 1992, „L'évocation de l'argent : une méthode pour la définition du noyau central d'une représentation”, *Bulletin de psychologie*, 405.

Proceduri cu timp de reacție în studiul eului

– considerații teoretice –

Rezumat: Studiul este o trecere în revistă a unor cercetări din domeniul eului și o discuție teoretică privind impactul metodelor cu timpi de reacție în acest domeniu. Sunt evidențiate unele tehnici reactive, menționate unele paradigme teoretice, dar studiul nu intră în detalii. Această trecere în revistă se dorește a fi o impulsționare a cercetătorilor în a folosi timpii de reacție ca variabile dependente în studiul eului.

Timpul de reacție a devenit o variabilă dependentă atât de obișnuită în experimentele psihologice din zilele noastre, încât pare să domine alte tipuri de variabile psihologice, folosite cu succes decenii de-a rândul. Surprinzător însă este faptul că nu același lucru se poate spune despre cercetările ce au ca obiect de studiu eul. În acest caz, cercetătorii par să prefere mai mult alte tehnici de cercetare cum ar fi reamintirea, recunoașterea, autodescrierile etc.

Sunt cel puțin trei motive pentru care metodele ce folosesc timpi de reacție ar putea fi extrem de folositoare în ceea ce privește studiul eului. În primul rând, aceste tehnici pot fi folosite cu succes în studierea atât a conținutului, cât și a proceselor reprezentărilor mentale; în prezent, metodele folosite preponderent se axează mai mult pe studiul conținutului decât pe cel al proceselor și reprezentărilor mentale (de exemplu, transformările pe care le suferă acestea). Iar studiul acestor procese este extrem de important întrucât diverși psihologi au arătat că, adesea, reprezentările mentale au o natură dublă: ele sunt simultan și conținuturi, și procese.

În al doilea rând, așa cum arăta Pachella în 1974 (apud. Wyer și Srull, 1984, pag. 45): „Singura proprietate a evenimentelor mentale ce poate fi studiată direct, în organismul intact, **în timp** ce evenimentele se desfășoară, este **durata** lor”. Iar această constatare, consider eu, reprezintă un argument demn de luat în seamă, care ar trebui să determine creșterea interesului pentru introducerea metodelor cu timp de reacție în studiul reprezentărilor mentale ce sunt incluse în conceptul de sine.

1. Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași.

Un al treilea motiv important ar fi acela că măsurătorile timpilor de reacție sunt cele mai potrivite pentru identificarea și analizarea etapelor sau stadiilor în care se desfășoară diferite procese cognitive.

Până în prezent, timpul de reacție a fost variabila dependentă predilectă în studiile legate de memoria umană. Între sistemul mnezic și eu există o suprapunere importantă. Imaginați-vă ce ar fi unul fără celălalt ; cum ar fi eul unei persoane fără memorie sau cum ar fi memoria unei persoane fără identitate personală ! Această suprapunere se regăsește și în faptul că cele mai multe abordări teoretice ale eului văd în acesta o organizare de cunoștințe în cadrul memoriei (Greenwald, 1980 ; McGuire și McGuire, 1981 ; Kihlstrom și Cantor, 1984 ; Klein și Loftus, 1993 etc. pentru a menționa doar câteva dintre ele). Desigur, chiar dacă toate aceste teorii au văzut eul ca pe o organizare de cunoștințe în memorie, teoriile diferă între ele în ceea ce privește modul în care este realizată această organizare și cum sunt procesate aceste cunoștințe.

Eul, fără a ține cont de memorie, este aproape imposibil de imaginat. Abordând o poziție oarecum extremă, putem afirma că eul nu este altceva decât memorie și – de aceea – studiind memoria unei persoane vom putea studia conceptul de sine al acesteia. Iată de ce se pare că metodele folosite în studiul memoriei par a fi cele mai potrivite și pentru studierea eului. Mai mult, transformările produse în timp în cadrul teoriilor despre eu se reflectă în cele ale teoriilor despre sistemul mnezic. Spre exemplu, abordarea narativă a eului este reflectată și în abordările recente privind memoria umană, ce nu mai consideră sistemul mnezic a fi un „substantiv” (un sistem de stocare stabil și fix), ci mai degrabă un „verb” (un sistem flexibil, activ, reconstructiv).

Scopul considerațiilor teoretice ce urmează este acela de a prezenta câteva din avantajele și limitele metodelor cu timpi de reacție folosite în studiul eului, în special cele care își propun să evidențieze structura sau procesele acestor reprezentări mentale ce formează conceptul de sine. Datorită unor limitări, doar unele tipuri de metode și doar unele abordări teoretice vor fi discutate în lucrarea de față.

Pare surprinzător că am inclus tehnicile cu timpi de reacție în categoria celor ce se bazează pe memorie. Dar am procedat în acest fel pentru că, în studiul eului, aceste metode au fost folosite fie pentru a stabili organizarea cunoștințelor despre sine în memorie, fie pentru a investiga procesele în care aceste cunoștințe din memoria persoanei sunt implicate.

În ultimii 20 de ani, cercetătorii din domeniul eului și-au schimbat perspectiva teoretică asupra acestui concept. Dacă inițial eul era considerat a fi o structură stabilă, generalizată și nediferențiată, în prezent acesta este considerat a fi o entitate flexibilă, un fenomen multifacțat ce include în sine imagini, scheme, concepte, prototipuri, scopuri sau sarcini (Markus și Wurf, 1987). Organizarea acestor elemente a fost văzută în termeni de ierarhii, rețele, spații sau scheme, iar pentru a demonstra acest lucru au fost propuse diverse metode.

Avantajul major al procedeelelor cu timpi de reacție este că acestea pot explica sau identifica nu numai conținutul informațiilor stocate în memorie, ci și structura și procesele care se produc. A explica sau a stabili structura și organizarea conceptului

de sine este foarte important, pentru că aceste componente structurale pot avea efecte diferite asupra indivizilor cu un conținut similar al reprezentărilor de sine. Spre exemplu, oameni cu același conținut al cunoștințelor despre propria persoană pot avea nivele diferite ale stimei de sine din cauza diferențelor privind interconexiunea dintre informațiile pozitive și cele negative (Showers, 1995).

Un dezavantaj important al procedeelelor ce folosesc timpii de reacție este acela că tehnica este una reactivă și că oamenilor le sunt furnizate dinainte modalitățile de răspuns pentru un anumit stimul. De aceea, o astfel de metodă nu poate fi folosită cu succes în studierea conceptelor de sine emise spontan. Dar acest fapt nu elimină complet posibilitatea folosirii tehnicilor cu timp de reacție în studiul informațiilor emise spontan. Bazându-ne pe presupunerea că conceptele de sine relevante vor fi generate mult mai rapid decât cele mai puțin relevante pentru individ (din cauza presupusei accesibilități mai ridicate a acestor informații în memorie), am putea folosi timpii de reacție mășurați atunci când o persoană generează spontan informații despre sine pentru a stabili care din acele informații sunt relevante sau nu pentru acel individ.

Chiar cu aceste limitări, timpii de reacție pot fi folosiți cu succes în stabilirea structurii conceptului de sine, deoarece astfel de tehnici permit să distingem între acele trăsături sau atribute ce sunt centrale eului față de cele ce sunt periferice (Kihlstrom și Cantor, 1984) sau între acele aspecte care sunt cronic accesibile în memorie față de cele ce nu sunt astfel. Spre exemplu, Markus (1977) a găsit că oamenii ce sunt *schematici* referitor la o anumită trăsătură (ceea ce înseamnă că aceasta este percepută ca fiind *importantă*, cât și *caracteristică* pentru individul respectiv) vor avea timp de reacție semnificativ mai scurți atunci când se evaluează pe sine după acea trăsătură, decât indivizii ce nu sunt schematici. Acest rezultat a fost explicat prin aceea că trăsăturile autodefinitorii și importante sunt puternic accesibile în memorie și centrale conceptului de sine.

Uneori ar fi utilă folosirea timpului de reacție împreună cu alte metode pentru a analiza conceptul de sine emis spontan. Chiar dacă oamenii afirmă ceva despre ei înșiși, ei pot face aceasta din diferite motive. Iată de ce măsurarea timpului de reacție, pe lângă înregistrarea propriu-zisă a informațiilor referitoare la propria persoană, poate ajuta la identificarea acelor caracteristici ce sunt mai apropiate de conceptul de sine și eliminarea celor ce pot apărea accidental sau care nu sunt importante.

Până în prezent, tehnicile cu timp de reacție au avut cel mai mare succes în stabilirea diferitelor structuri ale cunoștințelor despre sine și în explicarea diferitelor proprietăți ale acestora. Există câteva paradigme teoretice ce oferă putere procedeelelor cu timp de reacție. Una dintre aceste paradigme este în mod special importantă și ea s-a dovedit de succes în testarea diferitelor modele teoretice privind organizarea cunoștințelor despre sine. Această teorie importantă este *paradigma facilitării sarcinii*. Conform cu aceasta, atunci când se efectuează două sarcini succesive, dacă în procesul efectuării primei sarcini vor fi folosite informații ce au legătură cu cea de-a doua sarcină, atunci timpul necesar efectuării celei de-a doua sarcini va fi semnificativ mai mic decât dacă acele informații nu ar fi fost activate (Klein și Loftus, 1993).

Această paradigmă poate fi văzută ca o extindere a *principiului specificității codării*, propus de Tulving și Thompson în 1979. Ei au afirmat că performanța memoriei este cea mai bună atunci când condițiile de la reamintire sunt similare cu cele de la memorare sau codificare.

Într-o serie de experimente, folosind aproape exclusiv timpi de reacție, precum și paradigma menționată anterior, Klein și Loftus (1993) au testat validitatea diferitelor modele ce au fost propuse și care se refereau la modul în care sunt structurate reprezentările mentale despre propria persoană. Ei au găsit că oamenii stochează informațiile generale despre sine independent de informațiile comportamentale. Dovada acestui rezultat a fost faptul că – de-a lungul mai multor experimente – performanța la a doua sarcină succesivă nu a fost facilitată de activarea unor amintiri autobiografice specifice (informații comportamentale), ci mai degrabă de cunoștințe reprezentate sub formă de trăsături abstracte, generale (Klein și Loftus, 1993).

Ei au mai găsit că această „disociere” între informația despre sine generalizată (ex. trăsături) și cea comportamentală, specifică, este cauzată de cantitatea vastă de informații pe care cineva o posedă despre propria persoană. Rezultatul este concordant cu distincția structurală între informația episodică și cea semantică (Tulving, 1989).

O altă serie de cercetări asupra conceptului de sine, folosind aproape exclusiv timpi de reacție, a fost cea realizată de Markus și colegii săi despre eurile posibile. Conform acestei teorii, eurile posibile sunt componente personalizate, orientate spre viitor ale conceptului de sine al oricărei persoane. În 1986, Markus și Ruvolo au arătat cum aceste euri posibile pot influența performanța la o sarcină. După ce au utilizat o sarcină de imagerie mentală (care se presupunea că activează în memoria de lucru diferite euri posibile), cercetătorii au folosit ulterior două măsurători ale timpului de reacție, latența și persistența în sarcină. Dacă primul tip de măsurătoare (latența) este una des întâlnită în tehnicile cu timpi de reacție, cel de-al doilea tip este rar folosit și are avantaje de necontestat.

Ruvolo și Markus (1986) au utilizat latența răspunsurilor autodescriptive pentru a arăta că anumite euri posibile sunt active în memoria subiecților și că ele au cauzat accesibilitatea mai mare a unor informații relevante despre sine. Persistența, cea de-a doua formă de timpi de reacție utilizată, a folosit aici pentru a arăta cum accesibilitatea informațiilor despre sine cu caracter negativ sau pozitiv poate influența performanța reală a subiecților.

Acest ultim tip de timp de reacție, rar utilizat de psihologii preocupați de studiul eului, are avantajul major de a fi un bun indicator al influenței comportamentale a reprezentărilor mentale. Ca un exemplu anecdotic privind folosirea unei astfel de tehnici (persistența într-o sarcină) este un studiu realizat de Bargh, Chen și Burrows (1996, trimis spre publicare), care a arătat că simpla activare a stereotipului „bătrân/tânăr” în memoria subiecților a fost suficientă pentru a le influența acestora comportamentul. Astfel, subiecții cărora le-a fost activat conceptul „bătrân” au mers după experiment, pe un hol din clădirea universității, mai încet decât cei cărora li s-a activat conceptul „tânăr”.

În finalul scurtei treceri în revistă privind folosirea timpilor de reacție în cercetările despre eu aş dori să fac unele precizări personale. Până acum¹, psihologii au utilizat rar astfel de metode în acest domeniu, cu toată „tăria” teoriilor și principiilor ce stau la baza lor. Spre exemplu, nu am văzut ca paradigma factorilor aditivi (descrisă de Wyer și Srull, 1984) să fi fost folosită în studiile despre conceptul de sine, iar această paradigmă este una foarte puternică în discriminarea într-un anume efect a influenței unui factor de influența altor factori posibili.

Să luăm în considerație, spre exemplu, procedeul cu timp de reacție folosit de Markus și Ruvolo (1986) în care ei au măsurat latența răspunsurilor autodescriptive. Putem noi ști sigur că rezultatele obținute sunt cauzate numai de activarea unei anume cunoștințe despre propria persoană în memorie? Ce se poate spune despre influența dispoziției subiecților din acel moment? Pot fi obținute aceleași rezultate doar prin manipularea dispoziției subiecților? Ei bine, răspunsul la o astfel de problemă poate fi dat folosind metoda factorilor aditivi, dar nimeni nu pare să o fi făcut până în prezent.

Aceeași paradigmă (a factorilor aditivi) mai poate fi folosită, în general, pentru a stabili stadiile distincte pe parcursul procesării informației. În cazul cercetării lui Markus și Ruvolo (1986) nu știm dacă eurile posibile mediază răspunsurile în mod direct sau ele afectează dispoziția subiectului care apoi influențează comportamentul.

Însă utilizând metoda factorilor aditivi putem discrimina ușor între efectele ce ar putea fi cauzate de dispoziția subiectului și acelea provocate de activarea eurilor posibile. Am putea, spre exemplu, folosi o condiție experimentală în care – în timp ce efectuează a doua sarcină (oferă răspunsuri autodescriptive) – subiecții vor asculta muzică care le poate induce o bună dispoziție sau o proastă dispoziție. A fost demonstrat până acum că muzica poate fi folosită cu succes în influențarea dispoziției de moment a subiecților (Esses și Zanna, 1995). Folosind această condiție experimentală am putea compara rezultatele obținute cu cele ale unui grup de control (ce nu ascultă nici un fel de muzică).

Astfel, chiar dacă e posibil să obținem diferențe privind valoarea absolută a timpilor de reacție (spre exemplu, aceștia ar putea fi mai scurți pentru subiecții cu bună dispoziție și mai lungi pentru cei aflați într-o dispoziție proastă), ceea ce este mai important este *patternul* rezultatelor. Astfel, dacă același *pattern* va fi obținut în ambele condiții experimentale (cu muzică/fără muzică), aceasta înseamnă că eurile posibile vor influența direct răspunsurile subiecților pentru cuvintele relevante pentru propria persoană.

În fine, mai avem de-a face cu un stereotip privind metodele cu timp de reacție, care face ca uneori ele să fie ignorate ca o posibilă variabilă dependentă.

De cele mai multe ori, cercetătorii văd timpii de reacție ca pe niște timpi foarte, foarte scurți, de ordinul milisecundelor și care arată cum acționează oamenii fără control voluntar. Ei par să ignore că timp de reacție înseamnă *orice durată* a unui comportament.

1. Desigur, precizările mele sunt limitate de volumul literaturii de specialitate cunoscută personal.

De aceea, uneori este interesant să studiem persistența într-o activitate și să considerăm aceasta ca timp de reacție (la fel ca în studiul lui Markus și Ruvolo, 1986), precum și durata oricărui comportament ulterior (așa cum au făcut Bargh și colegii săi).

Astfel, putem extinde această durată la unități mai mari de timp (zile, luni și – de ce nu? – ani) mai ales atunci când folosim timpul de reacție în studierea eului narativ (de exemplu, studiul jurnalelor personale). Desigur, prin extinderea înregistrării timpilor de reacție pierdem ceva din acuratețe și din atribuirea corectă a cauzelor comportamentului, dar – cel puțin în cazul studierii eului narativ – această metodă se poate dovedi valoroasă.

Există un număr mare de metode disponibile pentru studiul eului. Fiecare are avantajele și dezavantajele sale. De aceea este important pentru psihologi să dezvolte teorii care să aibă implicații pentru mai mult de o singură variabilă dependentă. În acest fel, folosind mai multe metode de înregistrare a rezultatelor, cercetătorii pot să ofere „tărie” teoriilor lor.

Spre exemplu, combinând timpii de reacție cu alte metode folosite în studiul memoriei persoanei, putem influența semnificativ teoriile despre eu.

Bibliografie

- Bargh, J.A., Chen M. și Burrows, L., 1996, *Automaticity of Social Behavior : Direct Effects of Trait Construct and Stereotype Activation on Action*. Manuscris.
- Esses, V.M. și Zanna, M.P. (1995), „Mood and Expression of ethnic Stereotypes”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 1052-1068 ;
- Kihlstrom, J.F. și Cantor, N. (1984), „Mental Representations of the Self”, in L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, vol.17 (pp. 2-40). New York : Academic Press.
- Klein, S.B. și Loftus, J. (1993), „The Mental Representation of Trait and Autobiographical Knowledge about the Self”, in T.K. Srull și R.S. Wyer (Eds.), *Advances in Social Cognition*, vol. 5. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Markus, H.R. și Ruvolo, A. (1989), „Possible Selves. Personalized Representations of Goals”, in L. Pervin (Ed.), *Goal concepts in personality and social psychology* (pp. 211- 241). Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Markus, H.R și Wurf, E. (1987), „The Dynamic Self-Concept : A Social Psychological Perspective”, *Ann. Rev. Psychol.* 38, 299-337.
- Showers, C.J. (1995), „The Evaluative Organization of Self-Knowledge : Origins, Processes and Implications for Self-Esteem”, in M.H. Kernis (Ed.), *Efficacy, Agency, and Self-Esteem* (Chapter 5, pp. 101-120), New York : Plenum Press.
- Tulving, E. (1989), „Memory : Performance, Knowledge and Experience”, *European Journal of Cognitive Psychology*, 1, pp. 3-26.
- Wyer, R.S. și Srull, T.K., 1984, *Handbook of Social Cognition*, vol.2, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

Reînnoirea metodei focus-grupului. Dezvoltări recente și noi perspective epistemologice

Introducere

După definiția clasică (Morgan, 1988), *focus-grupul*² desemnează metoda de cercetare socială, de natură calitativă, care consistă în a recruta unul sau mai multe grupuri, de șase până la douăsprezece persoane, în funcție de criteriile omogene, apoi a suscita o discuție deschisă pornind de la teme la studiu pentru ca la sfârșit să se facă analiza pe viu coroborând punctul de vedere al participanților (Morgan și Krueger, 1993).

După ce a cunoscut un declin, focus-grupul este din nou la modă în științele sociale, nu doar în sociologie. Dacă această metodă își păstra doar în acest domeniu dreptul de aplicare, în principal sub forma cercetării-acțiune, relevanța sa metodologică nu era prea convingătoare. A reuni diverse persoane pentru ca acestea să identifice și să analizeze o problemă directă, în vederea remedierii sale printr-o acțiune adecvată, ridică probleme metodologice și practice care de cele mai multe ori rămân fără răspuns. Acestea se referă, de exemplu, la reprezentativitatea grupului, la obiectivitatea analizei produse cu ajutorul acestuia, la puterea cercetătorilor în această „dinamică de grup”.

La o privire de ansamblu rapidă asupra focus-grupului se adaugă noi dezvoltări conferite de metoda intervenției sociologice, creată de sociologul francez Alain Touraine. După expunerea detaliilor tehnice, pentru a-i demonstra virtuțile

-
1. Universitatea din Montréal.
 2. Metoda focus-grupului este foarte utilizată în Statele Unite și Canada în domeniul marketingului social de unde își are originea, la începutul anilor '50. Ea are ca scop cunoașterea reacțiilor consumatorilor și motivul opacității sau a indiferenței lor față de un produs, un film sau o emisiune televizată. Prin urmare în anii '60, demografii au făcut apel la această metodă pentru cercetări în domeniul planingului familial în țările Lumii a Treia. În fine, mai recent, începând din anii '80, antropologia aplicată dezvoltată la UCLA a revenit pentru a evalua eficacitatea programelor de nutriție și îngrijiri de sănătate în America Latină. Articolul are ca țintă focus-grupul care îmbracă aspectul unei dinamici de grup pentru a analiza o problemă socială sau o situație socială conflictuală în vederea suscitării unei acțiuni potrivite pentru a o rezolva.

operaționale, o punte de legătură va fi aruncată între această metodă și noua epistemologie a receptării care cunoaște actualmente un viu succes în științele sociale pe model francez. Intervenția sociologică va fi în cele din urmă ținta diverselor critici care, prin cele mai multe aspecte, le reiau pe cele deja enumerate.

1. Scurtă privire de ansamblu asupra focus-grupului

Fără a dori să stabilim o genealogie exactă a focus-grupului, putem considera că își primește titlurile de noblete în mulțimea „dinamicilor de grup” ale lui Kurt Lewin, proprii psihologiei sociale și care dau strălucirea lor cercetării-acțiune apărute de acest autor. Sub conducerea sa, aceasta trimite la o metodă legată de intrarea în joc a unei acțiuni sau o practică de natură terapeutică care are ca țintă individul, grupul sau organizațiile pradă dificultăților pe care căutăm să le prevenim, neutralizăm sau înfrânăm. Remediile propuse emană dintr-o teorie născută de discuțiile în grup care sunt animate de cercetători capabili să le formuleze cu precizie și să le sublinieze calitățile epistemologice și practice potrivite pentru a depăși dificultățile pe care vrem să le rezolvăm.

Pe scurt, dinamica de grup are în principal funcția de a incita participanții să trăiască în situația de laborator modurile lor obișnuite de comunicare și de a lua cunoștință de modalitățile de a minimiza tensiunile reciproce și a optimiza efectele cooperării lor. Din această perspectivă grupul nu este doar un instrument de observație. El devine fără întârziere un laborator în care se va naște soluția problemei cu care se confruntă grupul în funcție de explicația care va fi produsă de dinamica sa proprie, orientată, e drept, de un animator competent în domeniu. De altfel, acesta din urmă este cel cărui îi revine în mod obligatoriu responsabilitatea de a ghida conceptualizarea fenomenelor trăite în grup. O poate face favorizând emergența sensului pe care grupul însuși o va construi. El poate, de asemenea, formula și comunica propriile sale explicații sub egida teoriilor psihologiei sociale apte să canalizeze acțiunea fiecărui membru al grupului spre rezolvarea problemei sau spre deznodământul situației conflictuale.

Teoria, deși prevede obstacolele sub unghiul specificității individului, grupului sau organizației, este, cu toate acestea, vector de generalitate în măsura în care, capabilă de a le explica, ea își demonstrează utilitatea în rezolvarea dificultăților lor de către alți indivizi, grupuri sau organizații.

Focus-grupul vizează deci, prin definiție, să discearnă colectiv problemele și să încerce să le remedieze printr-o acțiune concretă elaborată de-a lungul analizei. Detaliile tehnice ale acestei metode sunt în mare parte trecute sub tăcere. Indicațiile precise asupra compoziției grupului, derularea discuțiilor și formularea teoriei necesare pentru rezolvarea problemelor sunt lăsate în umbră la Lewin, ca de altfel și în sociologia clinică din care se inspiră (Sévigny, 1977).

Metoda grupului nominal a contribuit la furnizarea lor. După modelul focus-grupului, aceasta se impune ca un demers în mare parte inductiv destinat să

identifice, să analizeze și să rezolve problemele prin modalitatea discuției de grup cu indivizi care au în acest sens o experiență directă și, prin urmare, cunoștințe practice. Metoda face apel la un ansamblu de persoane care, spre deosebire de focus-grup, nu au decât foarte puține schimburi verbale. Acestea sunt difuzate în grup de către animator, care veghează să fie bine orientate spre obiectivul exercițiului : a pune, a analiza, apoi a rezolva problemele oferite spre discutare. Expresia *nominal* dă aici tot sensul său exercițiului.

Participanții la grupul nominal sunt aleși în funcție de diversitatea experiențelor lor și de raporturile pe care le întrețin cu subiectul discuției, cu problema vizată pentru a fi explicată și prin aceasta schimbată. Reprezentativitatea eșantionului este din această privință esențială. Ea reiese de altfel mai puțin din numărul persoanelor în cauză, cât mai ales din calitățile de care fac dovadă privind motivul exercițiului. Numărul participanților variază de la cinci la cincisprezece. Dreptul la cuvânt este egal împărțit între actori. Modul de funcționare și de comunicare este responsabilitatea animatorului, fie că este terapeut sau cercetător după modelul sociologului.

Animatorul deschide discuția asupra unei probleme strâns legate de cea care urmează să fie abordată deschis. Fiecare participant formulează în scris diverse răspunsuri, redactate clar și concis sub formă de enunțuri, în numărul dorit. Animatorul strânge enunțurile cerând fiecăruia să citească unul din ele de pe lista astfel constituită care va fi epuizată după mai multe tururi de masă. Animatorul transcrie enunțurile și le afișează astfel încât ele să devină progresiv proprietatea grupului.

Fiecare participant este apoi invitat să noteze în ordine descrescătoare relevanța a opt enunțuri judecate ca fiind cele mai pertinente față de problema tratată. Animatorul strânge voturile individuale și le comunică grupului, având grijă să păstreze anonimul autorilor lor. Rangurile principalelor enunțuri sunt în cele din urmă stabilite și de aici discuția se poate amorsa în vreme ce dau formă problemei pe care se angajează să o analizeze.

Analiza este în mare măsură orientată de rangul diverselor enunțuri și dă astfel formă problemei conform motivelor și mobilurilor judecate colectiv ca fiind cele mai importante. Explicația capabilă să disece și să rezolve problema poate fi formulată pe această bază de către animator și aprobată de către grupul informat de rangul ierarhic al enunțurilor transcrise de fiecare.

Tehnica grupului nominal se angajează să dea focus-grupului o cizelare a instrucțiunilor, a consemnelor metodologice, care îi lipsea. Totuși, erorile sunt recunoscute chiar de către cei care au conceput-o, A.L. Delbec și A.H. Van de Hen (1975), atunci când este vorba de a aborda problemele de natură socială. Este motivul pentru care metoda lor nu a prea găsit teren de exercițiu în sociologie, de exemplu, cu excepția studiilor care reclamă această formulă în domeniile educației și organizațiilor.

Focus-grupul se relevă din această perspectivă ca o metodă puțin utilizată în sociologie. Intervenția sociologică a lui Alain Touraine este una din metode, și una importantă, deoarece are ca vârf de lance focus-grupul. Este deci momentul de a ne opri pentru a arăta cât și prin ce dă ea focus-grupului bază metodologică, fără ca, în același timp, să se facă vinovată de a-i fi subliniat fragilitatea.

2. Alain Touraine și intervenția sociologică

După acest autor, intervenția sociologică „studiază grupurile de actori care participă sau au participat la aceeași acțiune colectivă... pentru a desprinde și elabora sensul... putem, deci, să o definim nu ca pe un studiu al situației unui grup social, ci ca pe analiza autoanalizei sale” (Touraine et al., 1978, pp. 18-19). Ea este descrisă în alți termeni ca „un proces intensiv și de profunzime în cursul căruia sociologii îndrumă actorii unei dispute către conducerea de către ei înșiși a unei analize a propriei acțiuni. Acest proces implică o serie de etape care constituie istoria cercetării” (Touraine, Dubet și Wiewiorka, 1982, p. 280). Intervenția sociologică este deci o autoanaliză care se bazează pe participarea activă a actorilor sociali angajați într-o dispută colectivă asupra mizelor politice și sociale. Dezbaterile femeilor, studenților, ecologiștilor, muncitorilor, a membrilor *Solidarnosc* din Polonia (Touraine și al., 1978, 1980, 1981, 1982, 1984) sunt în drept să revendice acest titlu, iar intervenția sociologilor în aceste dispute are ca scop de a le face să se deschidă către o mișcare socială. Prin aceasta Alain Touraine înțelege „efortul unui actor colectiv de a cuceri «valorile», orientările culturale ale unei societăți opunându-se acțiunii unui adversar de care îl leagă relații de putere” (Touraine, 1992, p. 276).

Intervenția sociologică se poate aplica și unei acțiuni militante sau unei lupte care are ca scop realizarea unei analize sociologice cu concursul actorilor săi principali. Accentul este pus pe „cercetarea mizelor, analiza contradicțiilor acțiunii și diferențierea între o dispută, un discurs și un curent de opinie” (Touraine, 1978, p. 66), analiza fiind ea însăși propice să alimenteze o dispută și să o convertească într-o mișcare socială. Intervenția sociologică nu se limitează să facă analiza unui discurs politic și a unei organizații militante; în plus, ea face legătura cu disputa ce reprezintă acțiunea care constituie rațiunea lor de a fi.

Această metodă este fondată prin definiție pe participarea actorilor acestei dispute, cel puțin a celor care sunt figurile conducătoare și pe care le convocăm pentru o serie de reuniuni care se pot întinde pe parcursul unui an întreg. Ei vor fi confrunțați cu o echipă de sociologi. Doi dintre ei vor juca rolurile principale de analist (agitator) și de interpret (secretar¹). Acesta din urmă va juca și rol de animator în cursul discuțiilor – el are sarcina de a prezenta participanților subiectul, de a orienta discuția, de a da cuvântul, de a curma divagațiile – în timp ce primul notează diferitele opinii exprimate în cursul dezbaterilor și propune o interpretare sociologică. Dacă aceste roluri le depășesc competențele, alți membri ai echipei le vor lua locul.

În timpul reuniunilor și dezbaterilor, participanții sunt invitați să contureze tabloul istoric al luptei lor și diversele peripecții care au însoțit acțiunile lor colective. Atunci când s-a creat încrederea reciprocă și a apărut necesitatea unei analize, actorii sunt puși față în față cu interlocutori care susțin sau contrazic acțiunea lor. Cei care

1. Vocabularul intervenției sociologice a fost schimbat pe parcursul scrierilor care i s-au consacrat, fie de autorul însuși, fie de către adepții săi.

militează împotriva folosirii energiei nucleare sunt confrunțați cu conducătorii EDF (Electricitatea Franceză), care administrează centralele nucleare. Acești interlocutori reprezintă un punct de vedere contrar celui al militanților. Astfel reuniți ei oferă o imagine de ansamblu asupra problemei nucleare în Franța. Astfel de actori sunt deci încorporați grupului în vederea punerii în evidență a acțiunii militante, de a-i sesiza rezistențele și realizările și de a neutraliza presiunile ideologice și jocul politic pe care o astfel de luptă colectivă nu întârzie să le vehiculeze sau suscite.

Și unii, și ceilalți sunt astfel înclinați să privească lupta lor ca pe o parte și ca pe un produs al unei mișcări a societății, prin intermediul căreia teoria mișcărilor sociale îi ghidează în interpretarea sensului acțiunii lor. La finalul acestei reflecții comune, se formulează o ipoteză care încearcă să explice acțiunea lor colectivă într-un anumit sens sau aceasta din urmă poate marca definitiv o mișcare a societății. Dacă este recunoscut și acceptat de ambele părți, acest sens impus de autoanaliză poate apoi să le alimenteze acțiunea și să le permită să atingă „nivelul cel mai înalt la care el poate să ajungă” (Touraine, 1978, p. 296), acela al mișcării sociale care, sub egida sa, determină societatea să-și orienteze diferit valorile sale culturale înțelese într-un sens larg.

Această fază finală poartă numele de conversiune a grupului și ea depinde de reușita intervenției sociologice. De fapt, dacă sensul este sprijinit de către participanți, înseamnă că valoarea teoriei sociologice care a permis aducerea lui la lumină este verificată pentru a explica acțiunea care face obiectul intervenției sociologice. Această verificare este făcută „la cald” prin acordul actorilor disponibili, prin participarea lor la intervenția sociologică, la măsurarea valorii ei explicative. Așadar, actorii au cuvântul în acest capitol.

Intervenția sociologică se relevă astfel a fi o sociologie permanentă, pentru că explicația acțiunii sociale la a cărei aducere la lumină contribuie își are sursele în focul unei discuții deschise între proprii săi actori. Aceștia din urmă pot profita de aceasta pentru a-și orienta acțiunea lor colectivă către o mișcare socială. Teoria sociologică este astfel potrivită pentru a-și alimenta obiectul de studiu: acțiunea socială vizată la început de intervenția sociologică. Sociologia aduce o explicație care oferă o rațiune pentru acțiunea socială și în același timp contribuie la orientarea ei, atunci când actorii se constituie în ecoul ei.

3. Câteva detalii tehnice în legătură cu intervenția sociologică

3.1. Despre statutul simțului comun

La finalul acestei scurte priviri de ansamblu suntem chemați să ne oprim asupra detaliilor tehnice ale acestei metode. Ea are ca obiect antrenarea participării active a actorilor sociali deoarece față de acțiunea lor ei au, după Touraine, conștiința practică. Aceasta este privită ca fiind „adevărată cunoaștere a acțiunii sociale” (Dubet, 1988, p. 13). Statutul pozitiv atribuit conștiinței practice decurge dintr-o poziție

conform căreia „actorul sociologilor este un actor epistemic în timp ce cuvintele sale se înscriu într-o formă de cunoaștere care îl fac cunoscut” (*ibid.*, p. 2), în același timp în care face cunoscută acțiunea sa. Cu alte cuvinte, acțiunea socială nu este interceptată decât prin intermediul acestei conștiințe a cărei formă este practică, în ceea ce ea relevă din experiența imediată pe care o au din acțiune proprie actorii. Metodologia sociologică este mai mult constrânsă să ia în considerație această conștiință practică care decurge din „cuvintele” actorilor pentru că, de fapt, „este singurul material disponibil” (*ibid.*, p. 13). Materialele de care dispune sociologia pentru a înțelege obiectul său rămân în toate cazurile cuvintele actorilor impregnate în ultima analiză a conștiinței practice a acțiunii sociale.

Dacă această conștiință se constituie într-un intermediar, este clar că sensul cel mai înalt al acțiunii se relevă grație teoriei sociologice „pentru că actorul nu are decât o conștiință limitată (a sensului) acțiunii sale” deoarece „dimensiunile sistemului social sau condițiile acțiunii (...) scapă conștiinței actorilor sociali” (*ibid.*, p. 17).

Pentru a-i clasa, intervenția sociologică propune pe un plan metodologic reunirea actorilor sociali într-un grup care oferă „imaginea mișcării sociale, cu multiplele ei semnificații și configurații mai mult sau mai puțin stabile” (Wieviorka, 1986, p. 160).

3.2. *Despre reprezentativitate*

Alegerea actorilor care participă la intervenția sociologică este făcută în acest sens. Ea se face în funcție de intenția de a reconstitui lupta colectivă la o scară redusă, aceea a grupului, „construit să pornească de la o reprezentare teoretică a luptei cât mai completă și diversificată posibil” sau, cu alte cuvinte, „de la o imagine pe care și-o fac sociologii” (*idem*).

Această „imagine” exploatează în cele mai mici detalii teoria mișcărilor sociale, conform căreia orice luptă colectivă este sortită să se metamorfozeze într-o mișcare socială, prin care trecerea de la societatea industrială la cea post-industrială trebuie să se opună unei puteri tehnocratice și astfel să pună în act idealul democratic (Touraine, 1994). Cei care participă la intervenția sociologică trebuie deci să mascheze calitatea de a fi a actorilor acestei lupte marcate de o miză ale cărei diferite configurații sunt reprezentate de fiecare dintre ei în felul său. Reprezentativitatea grupului ține mai puțin de numărul participanților, decât de calitatea pe care le-o conferă teoria mișcărilor sociale (Wieviorka, 1992).

Intervenția sociologică își datorează în principal interesul acestui aspect. De fapt, ea susține într-o manieră convingătoare că o luptă colectivă poate fi redusă, pe un plan metodologic, la un grup ai cărui participanți sunt înzestrați cu calități teoretice necesare analizei sale. O astfel de metodă ascunde, cu toate acestea, capcane. Plasând accentul pe calitatea lor militantă, ca figură conducătoare, reprezentativitatea participanților în intervenția sociologică tinde să se reducă la un nivel politic. Sub un unghi mai deschis, acești participanți pot fi considerați ca elemente reprezentative ale unei lupte sociale din cauză că ei par a fi șefi de rând sau că mass-media, de exemplu, îi prezintă ca atare. În acest sens, definiția reprezentativității demască,

după noi, probleme grave care pun în cauză metoda intervenției sociologice. Cu toate acestea, ideea unei metode care duce la aplanarea unei dispute sau, mai larg, a unui fapt social – într-un grup a cărui reprezentativitate teoretică ne permite să-l privim ca pe un observator de calitate – merită să fie păstrată și aprofundată.

3.3. Cunoașterea actorilor sociali și conversiunea la explicația sociologică

Intervenția sociologică se bucură și de o altă calitate care recunoaște valoarea conștiinței practice cu care sunt înzestrați actorii sociali. Statutul conferit conștiinței lor practice pare cu toate acestea paradoxal. De fapt, dacă la început ea este privită ca o „adevărată cunoaștere” (vezi „singura cunoaștere adevărată disponibilă”), este în altă parte considerată drept conștiință „limitată” pentru motivul că „dimensiunile sistemului social și condițiile acțiunii” îi scapă.

Dacă dimensiunile sistemului social scapă conștiinței actorilor, nu e din cauză că aceasta este limitată. Din contră, putem avansa ideea că această conștiință practică a actorilor nu este constituită doar din „dimensiunile sistemului social”, ci și din adăugarea la acestea a întregii game de dimensiuni furnizate de acțiune, fie că sunt istorice, psihologice, sociale etc. Toate concură la formarea obiectului acestei conștiințe practice, care, în consecință, nu este cu nimic limitată. Sociologia este cea care prin definiție trebuie să vizeze a o „limita”, adică să o privească din unghiul „dimensiunilor sistemului social și a condițiilor de acțiune”, care trebuie să fie eliberate de conștiința practică pe care o au actorii sociali față de acțiunea lor, acesta fiind însuși obiectul sociologiei.

Intervenția sociologică propune, în cele din urmă, un demers autoanalitic căruia nu-i lipsește îndrăzneala. În compania sociologilor care îi dirijează în această acțiune, actorii sociali sunt îndrumați să dea un sens acțiunii lor colective, și prin această autoanaliză să ia în considerație dimensiunile sale sociale, în același timp depășindu-și conștiința practică. Metoda intervenției sociologice este, cu toate acestea, vag definită pe acest plan și se rezumă la un demers interpretativ al cărui model este prin excelență psihanaliza. Făcând oficiul de interpret, secretarul echipei de sociologi degajează dimensiunile sociale ale acțiunii, interpretând cuvintele actorilor acesteia în lumina teoriei mișcărilor sociale, ceea ce îi pregătește pentru achiziția unei conștiințe practice. El le propune sub forma unei ipoteze lansate ca o provocare actorilor reuniți în grup. Dacă aceasta antrenează conversiunea lor, ipoteza ține loc de explicație sociologică susceptibilă de a gratifica acțiunea lor cu coeficientul care îi lipsește pentru a deveni o mișcare socială.

Dacă, în ciuda criticii al cărei obiect a fost (Amiot, 1982), această metodă nu înlocuiește o relație de consultanță care nu riscă acest nume, „o psihanaliză primitivă”, pentru a spune totul, este forțată totuși să admită că această intervenție sociologică este săracă în ceea ce privește procedeele și regulile metodologice explicite, accentul fiind de obicei pus pe conversiune. Aceasta fiind situația, intervenția sociologică, pentru a nu spune intervenția sociologilor, tinde să se ascundă sub masca conversiunii. Interpretarea la care ea ajunge devine astfel suspectă, o dată

ce valoarea sa nu ține atât de rigoarea procedeeleor și regulilor adoptate, cât de faptul că ipoteza care decurge din aceasta este sau nu sprijinită de grup. Conversiunea spre acceptarea ipotezei poate foarte bine să se nască din simpatia pe care o inspiră sociologii, sau, din contră, din dorința de a pune capăt dezbaterii pentru a scăpa de ei.

Lipsită de indicații precise în ceea ce o privește, interpretarea poate fi sau poate părea o repetare inutilă – sociologic vorbind – a discursului militant al actorilor sociali pentru care intervenția sociologică propune o nouă tribună. În termeni mai moderați, ea ar fi tabloul schematizat al acțiunii sociale, formată prin conștiința practică a actorilor săi în care intervenția sociologică reliefează dimensiunile de ansamblu care fac oficiul de dimensiuni sociale o dată ce acestea îi scapă prin definiție. Invers, interpretarea poate anula conștiința practică a actorilor în beneficiul teoriei mișcărilor sociale în favoarea căreia intervenția sociologică va antrena conversiunea. Din acest unghi, metoda intervenției sociologice ridică probleme pe care este incapabilă de a le rezolva. În realitate, aceste probleme sunt legate de formarea procedeeleor de interpretare în funcție de care explicația sociologică – teoria – ia naștere din conștiința practică pe care actorii o au în legătură cu lupta lor colectivă. Or, această luptă este susceptibilă de a se transforma într-o mișcare socială sub impulsul teoriei care le este împărțită de echipa de cercetători care animă intervenția sociologică.

4. Noi dezvoltări ale metodei intervenției sociologice

Problemele menționate de noi au avut diverse ecouri în ultimele articole ale susținătorilor acestei metode. Chiar autorul său, Alain Touraine, semnalează, ca răspuns la criticile care i-au fost adresate în legătură cu acest subiect: „conversiunea nu se judecă după achiziționarea de către un grup a unei ipoteze prezentate la un moment dat de cercetător. Ceea ce validează ipoteza este capacitatea grupului de a-și orienta experiența trecută, prezentă și viitoare în funcție de ipoteza prezentată” (Touraine, 1984, p. 211).

Totuși, François Dubet s-a angajat să găsească remediul acestor probleme. El recunoaște, ca și Alain Touraine, ca „succesul public al teoriei nu demonstrează cu nimic valoarea sa” (Dubet, 1994, p. 224). Dacă sub aspectul principiilor compoziției grupului, potrivite pentru a-i conferi o valoare reprezentativă, intervenția sociologică „se supune tuturor constrângerilor metodei experimentale”, pe plan analitic ea se delimitează, își arată originalitatea, vizând „construcția unui spațiu verosimil, a unui spațiu în care interpretările cercetătorilor și cele ale actorilor pot să se întâlnească” (Dubet, 1995, p. 119). Cercetătorii și actorii au cu siguranță răgazul să-și „încrucșeze” interpretările pentru a prinde din zbor verosimilitatea, dar rămâne ca interpretarea, deci explicația sociologică, să se supună unor procedee care sunt produsul intervenției sociologilor și care sunt trecute aici sub tăcere. Pe scurt, ce face analistul cu interpretările actorilor lansate în timpul dezbaterilor de grup pentru a aduce la lumină „sensul cel mai înalt” al acțiunii sociale? Fără procedee de analiză riguroase nu putem spera să ajungem de fiecare dată la aceeași interpretare.

Scurtă concluzie

Participarea actorilor este fără îndoială utilă pentru elaborarea teoriei sociologice. Intervenția sociologică în forma focus-grupului este o dovadă elocventă. Totuși, punerea la punct a teoriei nu este doar sarcina sa. Sociologii intervin în discuțiile de grup. Această intervenție se supune sau trebuie să se supună :

- a) scopului de a pune în evidență „dimensiunile sociale” constitutive acțiunii indivizilor ;
- b) regulii producerii unor cunoștințe demonstrabile, a imaginii oricărei teorii științifice ;
- c) rigorii unei cunoașteri care poate fi în mod constant controlată, mai întâi prin persoane formate pentru exigențele sale, apoi printr-un public suficient informat de către deținătorii și realizatorii acestor cunoștințe.

Discuțiile în grup sunt cu certitudine rodnice în final. Ele nu pot totuși să atribuie participanților statutul de sociolog. Discuția rămâne deschisă...

Iată de ce, în ultimul său articol, François Dubet pune în ghilimele cuvântul *regulă* când se referă la intervenția sociologică pe plan analitic și subliniază în nenumărate rânduri că ea dă formă unei demonstrații înțelese în sensul larg al cuvântului (*ibid.*, p. 223).

5. Bucurii și tristeții ale epistemologiei receptării

Valoarea explicativă a teoriei rămâne, deci, subordonată garanției pe care o dă grupul de participanți intervenției sociologice, chiar dacă aceștia nu sunt sociologi titrați. Justețea teoriei este demonstrată dacă este bine primită din partea lor.

În această perspectivă, sociologia franceză vede încolțind în sânul său o epistemologie a receptării (Bouilloud, 1977a) care dorește ca în materie de producere a teoriei sociologice „nu sensul (adică valoarea explicativă) teoriei să fie important, ci ecoul sensului, deoarece sensul nu este pertinent decât prin retroacțiunea pe care o suscită în rândul audienței” (Bouilloud, 1977b, p. 248). Cu alte cuvinte, orice teorie sociologică câștigă greutate în măsura în care este suficient de bine primită pentru a fi aprobată de către participanți în cursul discuțiilor organizate de sociologi, după modelul intervenției sociologice sau al oricărui alt focus-grup. Primirea favorabilă făcută teoriei devine cu această lansare principalul motiv : teoria sociologică găsește credit „nu doar prin caracteristicile producerii sale, nu doar prin valoarea sa în sine, ci prin receptarea sa” (*ibid.*, p. 249). Epistemologia receptării – în mod univoc sensibilă la ecoul teoriei asupra unui public care nu este în mod necesar informat asupra scopului și a regulilor pe care ea trebuie să se plieze – ascunde în pliurile sale cele mai mari pericole și impoturi.

Bibliografie

- Amiot, M., 1982, „L'intervention sociologique, la science et la prophétie”, *Sociologie du travail*, 24, 3, pp. 415-424.
- Bouilloud, J.-P., 1997a, „From an Epistemology of Production to an Epistemology of Reception”, *International Sociology*, 12, 2, pp. 205-216.
- Bouilloud, J.-P., 1977b, *Sociologie et société. Epistémologie de la réception*, Paris : Presses Universitaires de France.
- Delbecq, A. L. & Van de Ven, A. H. (1975), „A group process model for problem identification and program planning”, *Journal of Applied Behavioral Sciences*, 7, 1, pp. 466-492.
- Dubet, F., 1995, „Sociologie du sujet et sociologie de l'expérience”, in F. Dubet și M. Wieviorka (Eds). *Penser le sujet*, Paris : Fayard, pp. 103-121.
- Dubet, F., 1994, *Sociologie de l'expérience*, Paris : Seuil.
- Dubet, F., 1988, *Acteurs sociaux et sociologues*, Paris, École des Hautes Études de Sciences Sociales.
- Lewin, K., 1958, „Group Decisions and Social Change”, in E. E. Maccoby (Ed.), *Readings in Social Psychology*, New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 197-211, text pregătit în 1947 de Lewin pentru prima ediție a cărții.
- Morgan, D. L., 1988, *Focus Groups as qualitative research*, Newbury Park, CA, Sage.
- Morgan, D. L. & Krueger, R. A., 1993, „When to Use Focus Groups and Why”, in D. L. Morgan (Ed.), *Successful Focus Group. Advancing the State of the Art*, Newbury Park, CA, Sage, pp. 3-19.
- Sévigny, R., 1947, „The Clinical Approach in the Social Sciences”, *International Sociology*, 12, 2, pp. 135-150.
- Touraine, A., 1978, *La voix et le regard*, Paris : Seuil.
- Touraine, A., 1984, *Le retour de l'acteur*, Paris : Fayard.
- Touraine, A., 1992, *Critique de la modernité*, Paris : Fayard.
- Touraine, A., 1994, *Qu'est-ce que la démocratie ?*, Paris : Fayard.
- Touraine, A. și al., 1978, *Lutte étudiante*, Paris : Seuil.
- Touraine, A. și al., 1980, *La prophétie antinucléaire*, Paris : Seuil.
- Touraine, A. și al., 1981, *Le Pays contre l'État*, Paris : Seuil.
- Touraine, A. și al., 1978, *Solidarité*, Paris, Fayard.
- Touraine, A., Dubet, F., & Wieviorka, M., 1982, „Une intervention sociologique avec Solidarnosc”, *Sociologie du travail*, 24, 3, pp. 279-292.
- Touraine, A. și al. (1984), *Le mouvement ouvrier*, Paris : Fayard.
- Wieviorka, M. (1992), „Case Studies, History or Sociology?”, in C.C. Ragin & H.S. Becker (Eds.), *What Is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*, New York : Cambridge University Press, pp. 159-172.
- Wieviorka, M. (1986), „L'intervention sociologique” in M. Guillaume (Ed), *L'État des sciences sociales en France*, Paris : La Découverte, pp. 159-161.

III. INTERVIU

„Psihologia socială poate schimba mentalități”

*Interviu cu Willem Doise realizat de către Agatta Drăgulescu,
Geneva, 20 mai 1999*

Willem Doise este din 1972 profesor de psihologie socială la Universitatea din Geneva, Elveția. Interesat de dinamica relațiilor intergrupuri, de dezvoltarea socială a inteligenței și de reprezentările sociale, activitatea sa de cercetare s-a materializat prin publicarea a numeroase articole și cărți. În perioada 1978-1981 a îndeplinit funcția de președinte al Asociației Europene de Psihologie Socială Experimentală. În prezent, cercetările profesorului Willem Doise sunt orientate spre o psihologie socială a Drepturilor Omului, a democrației și a justiției sociale. Dintre cărțile publicate, notăm: *L'articulation psychosociologique et les relations entre groupes* (1976); *Psychologie Sociale Expérimentale* (1978), redactată în colaborare cu J.Cl. Deschamps și G. Mugny, volum tradus și în limba română, apărut la Editura Polirom, Iași; *Expériences entre groupes* (1979); *L'Explication en psychologie sociale* (1982); a coordonat împreună cu A. Palmonari volumul *L'Étude des Représentations Sociales* (1986); *Représentations sociales et analyses des données* (1992) în colaborare cu A. Clemance și F.Lorenzi-Cioldi; *Dissensions et consensus* (1992) lucrare scrisă împreună cu S. Moscovici; *Logiques sociales dans le raisonnement* (1993); *Psychologie sociale et développement cognitif* (1997) în colaborare cu G. Mugny, volum apărut și în limba română la Editura Polirom din Iași.

Agatta Drăgulescu: Într-un interviu acordat profesorului A. Neculau, în februarie 1998, Serge Moscovici spunea că dumneavoastră sunteți de fapt persoana care a dezvoltat învățământul de psihologie socială la Universitatea din Geneva.

Willem Doise: Serge Moscovici cunoaște bine istoria psihologiei sociale la Geneva. Eu am început să predau psihologie socială la Geneva din semestrul de vară 1969, însă nu eram încă profesor. La acea vreme lucram în cercetare la CNRS,

în Franța, și veneam o zi pe săptămână de la Paris ca să predau psihologie socială. Am devenit profesor în 1972, deci doi ani și jumătate mai târziu, dar între timp Serge Moscovici a jucat un rol important pentru că psihologia socială la Geneva în cadrul Școlii de psihologie a început după evenimentele din 1968. Era o insatisfacție, în acea perioadă, în rândul studenților care doreau organizarea unui învățământ de psihologie socială la Geneva, deoarece ei considerau că lipsea o astfel de specializare din cadrul Școlii.

A.D. : Studenții au fost cei care au cerut psihologia socială la Geneva ?

W.D. : Da, așa a fost. Printre liderii mișcării studențești de atunci se numărau un anume Gabriel Mugny și cea care e cunoscută azi sub numele de Anne-Nelly Perret-Clermont. Ei erau foarte activi în cadrul mișcării. În urma revendicărilor studențești s-a creat un nou program de studii, ce a început în 1969 și care cuprindea de această dată și o specializare în psihologie socială. Piaget, cea mai importantă personalitate în psihologia geneveză la acea vreme, l-a contactat pe Serge Moscovici pentru a-l invita să țină cursuri de psihologie socială la Geneva. El îl cunoștea pe Moscovici pentru că lucraseră împreună la un raport UNESCO despre psihologie și Moscovici a redactat atunci partea de psihologie socială. De fapt, Piaget i-a invitat la Geneva pentru cursurile acestea de psihologie socială atât pe Moscovici, cât și pe Claude Flament, care activa la Universitatea din Aix-en-Provence. Cei doi erau deja două personalități cunoscute în psihologie și nu au avut la acea vreme timpul disponibil pentru a veni la Geneva. Astfel că Moscovici m-a propus pe mine, iar Piaget mi-a trimis o scrisoare în Anglia pentru că la acea vreme lucram cu Tajfel, deși eram cercetător la Paris. Exista și atunci posibilitatea de a călători și de a face stagii în alte laboratoare și eu eram la Bristol în acea perioadă. În scrisoare, Piaget mă întreba dacă sunt interesat să țin cursuri de psihologie socială la Universitatea din Geneva. Totuși, o dată cu mine, a venit la Geneva și Claude Flament, care inițial dorise să plece în Algeria, însă din motive pe care nu le cunosc a anulat călătoria sa în această țară. Deci, amândoi am început să predăm psihologia socială la Geneva în vara anului 1969. Flament ținea un curs liber pentru studenții avansați, printre care

se găsea la acea vreme Gabriel Mugny, spre exemplu, în timp ce eu făceam un curs de introducere în psihologia socială. Aceasta a durat până în 1972 (uneori veneam și stăteam chiar și câte 2-3 luni la Geneva ca să lucrez cu normă întreagă), după care am fost numit profesor. Trebuie să menționez că, în perioada 1969-1972, au venit mai mulți profesori la Geneva, care m-au ajutat în predarea cursului, cum ar fi Serge Moscovici, Claudine Herzlich, Claude Flament. Deci, s-ar putea spune că, de fapt, a fost o echipă care a pus bazele psihologiei sociale la Geneva. Însă pentru că eu am fost mereu aici, timp de doi ani și jumătate, Serge are dreptate când zice că am fost persoana cea mai prezentă la Geneva, care a realizat un fel de continuitate, dar, așa cum am menționat deja, au existat mereu o serie de personalități care mi-au oferit sprijinul lor când am avut nevoie.

Trebuie să mai fac o precizare : învățământul acesta de psihologie socială, de care am vorbit până acum, făcea parte din cadrul Școlii de Psihologie, care mai târziu a devenit facultate. Exact în aceeași perioadă, se dezvoltă o specializare în psihologie socială și în cadrul sociologiei. Acolo preda Marissa Zavalloni, care acum lucrează în Québec și care atunci avea statut de profesor invitat. Amintesc și pe Michel Bassand, un tânăr sociolog, care preda și el anumite cursuri de psihologie socială. Din păcate, această specializare din cadrul sociologiei, deși destul de activă la început, s-a redus treptat și astăzi aproape că nu mai există. Îmi amintesc chiar de situații în care Facultatea de Sociologie trimitea studenții la noi pentru a urma cursuri de psihologie socială.

A.D. : Credeți că se poate vorbi de o școală de psihologie socială la Universitatea din Geneva ?

W.D. : Trebuie precizat de la început că înainte, când se vorbea de școala de psihologie de la Geneva, era vorba de școala piagetiană. În ce mă privește pe mine și colaboratorii mei de la acea epocă, Gabriel Mugny, Anne-Nelly Perret-Clermont, Anne Sinclaire, nu puteam spune că eram o școală de psihologie socială. Puțin mai târziu însă, anumite centre universitare care cunoșteau cercetările noastre orientate spre o abordare socială a dezvoltării cognitive (noi introduceam, de fapt, un punct de vedere social în teoria piagetiană) au început să vorbească despre noi și activitatea noastră ca reprezentând școala de psihologie socială de la Geneva. Mai târziu, când grupul de psihologi sociali a devenit mai mare, când Gabriel Mugny a fost numit profesor, iar Fabio Lorenzi-Cioldi conferențiar, când aveam un număr mare de colaboratori, printre care Alain Clemance, am devenit un grup destul de important la nivel european. Din 1978 până în 1981, am fost președintele în exercițiu al Asociației Europene de Psihologie Socială Experimentală, colaborarea mea cu Gabriel Mugny a fost foarte prolifică, de asemenea am făcut multe cercetări cu colegi de la Universitatea din Bologna (Italia), am devenit cunoscuți în Spania și desigur în Franța, unde eram desemnați din ce în ce mai des cu apelativul de *școala de psihologie socială de la Geneva* sau *grupul de la Geneva*.

A.D. : Când se vorbește, în general, de psihologia socială elvețiană, am impresia că toată lumea se gândește în mod special la Universitatea din Geneva, chiar dacă sunt și alte centre de cercetare în Elveția preocupate de acest domeniu. Cred că ar fi interesant dacă ați putea să ne precizați în câteva cuvinte specificitatea și altor universități elvețiene care au un învățământ de psihologie socială.

W.D. : Ah, bineînțeles. Aveți perfectă dreptate. Există și alte persoane care fac psihologie socială în Elveția. Cu puțin timp înainte ca eu să fiu numit la Geneva, Mario von Cranach a primit un post de profesor în psihologie socială la Universitatea din Berna. El avea o specializare în etologie, lucrase cu Konrad Lorenz (ulterior chiar s-a și căsătorit cu fiica acestuia) și a dezvoltat un fel de psihologie socială în jurul noțiunii de acțiune (psihologia acțiunii). Dânsul a elaborat într-o manieră foarte originală și creativă o întregă metodologie mai puțin ortodoxă. Încearca să observe și să explice cum se organizează oamenii atunci când au de realizat diverse sarcini împreună. Spre exemplu, îmi amintesc că aduna mai mulți oameni într-o bucătărie mică ce aparținea departamentului său și apoi îi urmărea cum realizau împreună diferite feluri de mâncare etc. În alte experimente subiecții erau copii care se jucau sau aveau de realizat o anumită sarcină împreună. Această teorie a sa o consider importantă, chiar dacă e mai puțin cunoscută, pentru că o văd la intersecția dintre etologia umană și psihologia socială, chiar dacă e o teorie bazată mult pe metode non-experimentale. Asta era la Berna. Alte centre mai apropiate sunt Lausanne și Neuchâtel. La Lausanne se făcea la început un fel de psihologie socială clinică, dinamică de grup, formarea cadrelor. Acum se află însă la Lausanne Jean-Claude Deschamps, un vechi colaborator al nostru, care e profesor de psihologie socială. Dar de Lausanne ne leagă și alte nume, cum ar fi Alain Clemance, Patricia Roux, care s-a format la Lausanne și care lucrează acum la Geneva. Deci, se poate spune că există numeroase interacțiuni cu psihologia socială din Lausanne și asta pentru că suntem foarte apropiați ca manieră de a vedea lucrurile. Echipa de la Lausanne lucrează mult în domeniul relațiilor inter-grupuri,

identitate socială, totuși trebuie menționat că psihologia socială care se dezvoltă în acest centru universitar este destul de mult interesată de domeniul aplicativ. La Neuchâtel nu se putea spune că se făcea realmente psihologie socială, ci mai curând un fel de psihologie a organizării muncii. La acea vreme era chiar un fel de repartizare a intereselor în psihologie, în sensul că la Geneva ne ocupam de psihologia dezvoltării cognitive, la Lausanne se făcea un fel de psihologie educațională, diferențială și mult mai aplicativă decât cea de la Geneva, iar la Neuchâtel se acorda importanță mai mare psihologiei muncii. La un moment dat în cadrul Facultății de Litere a Universității din Neuchâtel s-a înființat un post de profesor în psihologie, care a fost ocupat de Anne Nelly Perret-Clermont, o veche studentă și colaboratoare de-a noastră. Deci, în fine, se poate spune că influența Genevei în Elveția franceză este destul de puternică, pentru că echipa inițială de la Geneva, din care făceau parte Anne Nelly Perret-Clermont, Gabriel Mugny și Jean-Claude Deschamps (din 1972) este acum răspândită în această parte a Elveției.

Ce mai rămâne? Ah, desigur, Universitatea din Basel, unde se face o psihologie mai curând educațională. Aici, s-a simțit întotdeauna o orientare socială a psihologiei școlare, chiar dacă nu au un post de profesor în psihologie socială. În ce privește Universitatea din Zürich, ei sunt direcționați spre o psihologie socială clinică. Cam asta e distribuția actuală a psihologiei sociale în mediul universitar elvețian.

A.D.: În ultimul timp se vorbește de un învățământ oarecum psihologic și la recent înființata universitate ticineză din Lugano.

W.D.: Da, este însă foarte recent. De puțin timp s-a creat o universitate la

Lugano, de limba italiană, care este foarte deschisă spre restul Elveției. Astfel că, în cadrul acestui centru universitar, deși majoritatea cursurilor se desfășoară în limba italiană, sunt și unele specializări în care se predau cursuri în limbile germană, franceză și engleză. În cadrul acestei universități există o facultate interesată de tot ceea ce ține de comunicare, iar Fabio Lorenzi-Cioldi, care e conferențiar la noi, la Geneva, ține la Lugano un curs de metodologie pentru științele sociale, și poate că în viitor această facultate se va dezvolta și va permite crearea unei specializări în psihologie socială.

A.D.: Se știe că echipa de psihologie socială de la Geneva are relații de colaborare destul de intense cu alte centre universitare europene. Ce ne puteți spune despre proiectele comune pe care le dezvoltați cu alte laboratoare de psihologie socială din Europa?

W.D.: Eu am început să lucrez la Paris, în echipa lui Serge Moscovici, la Maison de Science de l'Homme, care era un centru foarte deschis colaborărilor și care a devenit în scurt timp un laborator european de psihologie socială foarte vizitat. Un alt contact pe care l-am avut în acea vreme a fost cu Henry Tajfel în Anglia. Trebuie să spun că cei doi au constituit principalii promotori ai Asociației Europene de Psihologie Socială Experimentală și că Moscovici a fost primul președinte al acestei asociații. Deci încă de la începutul activității mele am văzut cât de benefice pot fi colaborările cu diverși psihologi sau între diferite echipe și atunci când am fost numit la Geneva am considerat că este foarte importantă menținerea acestor legături, mai ales cu Moscovici și Tajfel și deci implicit cu colaboratorii lor. De altfel, aproape în fiecare lună mergeam pentru câteva zile fie la Paris, fie la

Bristol. M-am gândit că pentru tânăra noastră echipă de la Geneva aceste deschideri erau foarte benefice, atât pentru mine, cât și pentru asistenții mei. Pentru a vă da un exemplu, Gabriel Mugny a făcut teza sa de doctorat la Geneva, dar cu o bursă dată de Serge Moscovici de la Paris.

Deci, încă de la începutul activității mele la Geneva am fost preocupat de a menține și de a dezvolta contacte cu alte laboratoare. Destul de repede eu am avut responsabilități în cadrul Asociației Europene de Psihologie Socială Experimentală și astfel am reușit să intrăm în legătură cu foarte multe alte persoane. Spre exemplu, așa a început colaborarea cu un grup de psihologi italieni printre care Augusto Palmonari și Felicia Carugati. Am semnat chiar un contract de activitate între Facultatea de Științe ale Educației din Bologna (Italia) și secțiunea noastră. Aveam posibilitatea prin acest angajament să facem schimb de profesori și studenți. Cu echipa din Bologna am realizat o serie de cercetări și îmi amintesc de Paola di Paolis, care atunci era studenta lui Palmonari și care și-a făcut toate experimentele pentru teza ei de doctorat – reprezentarea socială a psihologiei – la noi, la Geneva, chiar dacă ulterior din cauza unei incompatibilități între sistemele de evaluare academice a trebuit să-și susțină doctoratul la Paris.

Un alt contact foarte intens l-am avut cu grupul de psihologi sociali de la Universitatea din Aix-en-Provence (Franța), cu care am realizat în special cercetări privind dezvoltarea cognitivă. Un colaborator important a fost Michel Gilly, care își făcuse studiile la Paris și care auzise de orientarea noastră de la Geneva. El a organizat numeroase colocvii, seminarii la care am fost invitați și desigur au fost și câteva studii pe care le-a realizat împreună cu Anne-Nelly Perret-Clermont, care făcea parte din echipa noastră.

O altă colaborare interesantă a fost cu John Rijsman de la Universitatea din Tilburg, Olanda. După cum se vede, noi am căutat mereu deschiderea spre alte centre, deoarece am considerat că nu e bine să ne limităm doar la ceea ce aveam la nivel local. Am susținut mereu că e în interesul echipei noastre de a lucra alături de colegi din alte universități, pentru că eu cred că aceste colaborări ne-au ajutat foarte mult să progresăm, să inovăm. Mulți din doctoranzii sau colaboratorii noștri sunt acum profesori la Universitatea din Lausanne, la Universitatea din Neuchâtel, dar și în alte centre europene cum ar fi Juan Antonio Pérez la Universitatea din Valencia (Spania), Stamos Papastamou la Universitatea din Atena (Grecia), Gabrielle Poeschl la Universitatea din Porto (Portugalia), Fabrizio Butera la Universitatea din Grenoble (Franța).

Poate că ar mai trebui să adaug ceva. Acum se discută tot mai mult de un sistem de evaluare a activității profesorilor în mediul universitar, care poate deveni foarte restrictiv. Anul trecut, de exemplu, am fost numit membru în juriul a cinci candidaturi la doctorat în afara Elveției. A face parte dintr-un juriu de doctorat îți cere aproape o săptămână de lucru. O zi și jumătate pentru a citi lucrarea, apoi trebuie făcut un raport, trebuie pregătită intervenția din cadrul susținerii și asta mai necesită încă o zi și jumătate, deci în total trei zile. În fine, urmează deplasarea în cadrul universității unde se va susține teza și asta înseamnă, cu tot cu călătorie, încă două zile. Cinci susțineri de doctorat necesită o lună de activitate care se depune pentru scopuri ce aparent nu au nici o legătură cu universitatea de care aparții. Dacă autoritățile academice ar face o contabilitate a orelor de lucru și ar vedea că o lună pe an lucrez pentru străinătate, asta

ar putea crea anumite probleme. E drept că până acum nu am avut astfel de neplăceri, însă dacă aş fi întrebat despre activitatea asta a mea, răspunsul pe care l-aş da ar fi următorul : astfel de participări internaţionale permit crearea unor contacte foarte strânse şi dacă vreodată am avea nevoie de ajutor în munca noastră de cercetare, atunci în mod cert colegi din alte centre universitare ar veni în sprijinul nostru.

De fapt, nuanţa pe care vreau să o pun în evidenţă este că astăzi, dacă vrei să prognozezi, nu trebuie să te limitezi doar la ambianţa locală.

A.D. : După Evenimentele din 1989, colaborările ştiinţifice dintre Europa de Est şi Europa de Vest au devenit mult mai apropiate. Consideraţi că această schimbare a influenţat cercetările din cadrul psihologiei sociale ?

W.D. : Eu aş spune că, din păcate, aceste evenimente nu au schimbat psihologia socială care exista deja în Europa Occidentală. Spre exemplu, în Germania, psihologii sociali au studiat mult sentimentul de deprimare relativă, de în Justiţie socială, resimţit de germanii din Est. Aceste cercetări erau conduse însă de psihologi de la universităţile din fosta RFG care de fapt continuau să aplice propriile lor teorii, metodologii. Au existat totuşi câteva cercetări comune cu echipe din Europa de Est chiar înainte de 1989, şi mă refer în primul rând la Polonia, care a fost dintotdeauna o ţară puţin mai deschisă spre Occident decât celelalte, dar au existat colaborări şi cu universităţi din Cehia şi Ungaria. Totuşi, se poate vorbi şi de alte efecte ale deschiderii Estului spre Vest, iar Moscovi, spre exemplu, în introducerea unei cărţi care a apărut în România, nota că a existat în Occident o fascinaţie pentru ideile din Europa de Est, care lipseau în teoriile pe care noi le cream în Vest, cum ar fi de

exemplu ideea culturii colective. Deci noi am vrut dintotdeauna să avem un contact cu ţările din Est şi am investit destul de multă energie în acest sens. Asociaţia Europeană de Psihologie Socială Experimentală a invitat mereu cercetători din Est la manifestările pe care le organiza, însă de cele mai multe ori se întâmpla ca în locul persoanei invitate să vină altcineva, care avea funcţie de conducere în universitatea respectivă şi care de obicei nu vorbea nici franceza, nici engleza. Îmi amintesc chiar de un seminar, la care un coleg bulgar încerca să traducă în engleză expunerea unui invitat rus, însă engleza celui din Bulgaria era foarte greu comprehensibilă şi s-a creat realmente o situaţie dificilă. În fine, am impresia că, în ce priveşte fosta Uniune Sovietică, lucrurile nu s-au prea schimbat, în sensul că, dacă înainte existau ceva bani, acum situaţia economică în care se află această ţară nu mai permite cercetătorilor să se deplaseze la întrunirile noastre din Vest. Ceea ce s-a schimbat în bine însă priveşte ţările foste satelite ale ex-imperiului sovietic, cum ar fi România, Republicile Baltice etc. Cu România am avut şi înainte câteva contacte, limitate însă doar la Universitatea din Bucureşti, unde o cunoşteam pe Tatiana Slama-Cazacu, cu care am ţinut legătura destul de regulat timp de 20 de ani. După 1989, alte centre universitare din România au avut posibilitatea să devină cunoscute, printre care şi echipa de psihologie socială de la Universitatea din Iaşi. De asemenea, implicarea Universităţii din Iaşi şi a celei din Cluj în proiecte coordonate şi sponsorizate de către Comunitatea Europeană a permis stabilirea unor contacte destul de stabile între cercetătorii din România şi cei din diverse echipe europene. Acum, răspunzând direct la întrebarea pe care mi-aţi adresat-o, nu cred că pot să dau un răspuns clar referitor

la situația cercetării din universitățile Europei de Est, pentru că nu cunosc lucrurile în profunzime, însă, în ce privește Vestul, pot spune cu certitudine că cercetătorii de aici au continuat și după 1989 să facă același tip de cercetări ca și înainte.

A.D. : În ce privește psihologia socială actuală mondială, există, după opinia mea, două puncte de referință: unul european și altul nord-american. Care ar fi ideile comune și care ar fi diferențele între cele două orientări?

W.D. : La nivel de reprezentări este foarte adevărat că se vorbește despre o orientare europeană și de una nord-americană. E clar că există o opoziție între cele două direcții, însă cred că aceasta ascunde o realitate mult mai complexă. În mod cert, putem vorbi de o varietate de cercetări și teorii foarte mare atât pe continentul nord-american, cât și pe cel european, însă un punct de vedere pe care l-am apărât întotdeauna este acela că, în final, cercetătorii americani și cei europeni au aceleași preocupări, chiar dacă importanța acordată acestor problematici este diferită. Îmi amintesc astfel, că la un moment dat, în Statele Unite, cei care dețineau puterea în psihologia socială americană erau experimențiștii, ca de exemplu școala lui Festinger sau cea a lui Jones care studia procesele atribuirii. Acești cercetători erau, la acea vreme, reprezentanții psihologiei americane și de aceea mulți europeni au luat contactul cu ei. Un aspect interesant este acela că la originea înființării Asociației Europene de Psihologie Socială Experimentală s-au aflat de fapt aceste școli americane pe care le-am citat mai sus. Deci, una din referințele americane importante este această psihologie socială experimentală, însă nu trebuie uitat că și în Europa se dezvoltă studii de acest gen. Alte direcții interesante în cercetarea

nord-americană erau cele a lui Hovland, Sherif, McGuire, care nu erau foarte strict experimentale și care vizau în special procesele implicate în schimbarea mentalităților, a atitudinilor rasiste – un subiect extrem de important pentru americani. În Europa, lucrurile erau puțin diferite, în sensul că cercetările experimentale efectuate erau puțin mai decontextualizate decât în Statele Unite. Astăzi însă în Europa există școli de psihologie socială experimentală foarte bine apreciate, cum ar fi cea de la Louvain-la-Neuve în Belgia sau cele din diverse centre universitare germane sau olandeze, al căror nivel este competitiv cu cel nord-american. Psihologia socială europeană este mult mai critică, interesată mai direct de problemele societății. Totuși, o astfel de orientare există și în Statele Unite, unde se dezvoltă o psihologie socială critică postmodernă, care abordează diverse tematici, cum ar fi, spre exemplu, analiza discursului și menționez în acest sens studiile lui Gergen, un psiholog foarte cunoscut în acest domeniu. Aș mai aminti și pe Rom Harré, care, deși predă la Universitatea din Oxford și e profesor și la Universitatea din Washington, este mereu foarte critic la adresa psihologiei experimentale americane. Deci, revenind la întrebarea pe care mi-ați adresat-o și anume dacă există diferențe între cele două puncte de vedere, european și nord-american, răspunsul este că da, însă aceste puncte de referință sunt difuzate, sunt făcute cunoscute în lume. Totuși psihologia socială nu se limitează doar la continentul european și cel nord-american și aș vrea, în acest sens, să menționez ca exemplu Australia. Ieri, în cursul pe care l-am avut cu studenții mei din Geneva, am vorbit despre ideologii și relații între grupuri și am ținut să le prezint un manual de cogniție socială, editat recent de Martha

Augustinos și Ian Walker, care sunt profesori în Australia și care vorbesc de ideologie, preluând o serie de concepte și teorii europene, oarecum uitate în ultima vreme. Am impresia că acest proces seamănă puțin cu cultivarea viței-de-vie. Nu știu dacă știți, însă acum ceva ani a fost o maladie a viței-de-vie în Europa și viticultorii au adus plante noi, sănătoase, din Statele Unite, pe care le-au cultivat și astfel au reintrodus vița-de-vie în Europa. Ei bine, cu psihologia socială se întâmplă aproape la fel. Într-un centru universitar se lansează o teorie, care ulterior e preluată și dezvoltată în altă parte, în alt laborator de psihologie, și este foarte posibil ca peste câțiva ani să se revină la aceeași tematică în centrul de proveniență. De fapt, întotdeauna, am încercat să demonstrez că între diversele orientări din psihologia socială există mai curând asemănări decât diferențe.

A.D.: Contribuția dumneavoastră în domeniul psihologiei sociale este foarte cunoscută în întreaga lume și deci și în România și cred că cititorii acestei reviste sunt, fără îndoială, interesați să afle care au fost motivele ce v-au determinat să alegeți psihologia ca profesie?

W.D.: Nu pot să intru în toate detaliile, dar cred că sunt doi factori principali ce țin de contextul originii mele care m-au direcționat spre psihologie. În primul rând, trebuie să spun că provin din Belgia Flamandă, dintr-o familie rurală numeroasă, cu 10 copii, dintre care eu eram cel mai mare. Cum tatăl meu a murit destul de tânăr, eu am început să am în cadrul familiei o serie de responsabilități, trebuia să mă ocup de frații și surorile mele și astfel am început să remarc tot felul de interacțiuni, aspecte sociale care se petreceau în micul grup care constituia familia mea. Astfel, spre exemplu, dacă unul din

frați spunea ceva despre un anumit lucru, eveniment etc., se găsea imediat un altul care să susțină contrariul. Am ajuns astfel să cred că individul uman nu poate exista singur, rupt de contextul său social, de grupul său social. Al doilea factor important a fost originea mea flamandă, astfel că foarte repede am intrat în mijlocul problemelor de naționalism, am cunoscut comunitatea flamandă care lupta pentru drepturile sale. Belgia era la acea vreme divizată de mai multe conflicte: pe de o parte din cauza limbii (flamanda, de fapt olandeza, contra francezei), pe de altă parte din cauza apartenenței religioase (laicii contra creștinilor). Erau tot felul de dispute privind finanțarea școlilor, în sensul că Partidul laicilor susținea finanțarea de către stat numai a școlilor laice, nu și a celor creștine. Tatăl meu era de profesie învățător și deci am cunoscut toate aceste dispute din interior, cum s-ar zice. În anii '60, când am început studiile universitare, lucrurile se mai schimbaseră în Belgia, însă nu total, astfel că atunci când mi-am propus să merg să studiez la Paris, am cerut o bursă la Bruxelles, la Ministerul Învățământului, iar ei m-au întrebat imediat dacă sunt flamand sau francofon, dacă sunt laic sau creștin. Iar eu le-am spus că sunt de origine creștină, însă că trebuie să acordăm importanță și laicității, că sunt flamand, dar că vreau să studiez în Franța. Adevărul e că din cauza originii mele nu îndeplineam cerințele impuse de cei de la Minister. V-am dat acest exemplu pentru a vă demonstra că am fost mereu confruntat cu problemele, cu conflictele sociale. În ce privește bursa, am obținut-o în cele din urmă datorită unui unchi care lucra în administrație. Deci, în cazul meu, faptul că am ales psihologia ca profesie nu s-a datorat unei structuri de personalitate, ci efectiv contextului social în care am

crescut și care mi-a întărit convingerea că problemele, conflictele sociale ne influențează viața, că individul uman nu poate fi studiat și înțeles pe deplin decât în cadrul contextului său social. Din acest motiv am dorit să studiez psihologia socială. Iar în Franța am avut șansa de a cunoaște imediat persoane importante în domeniul psihologiei sociale, cum ar fi Otto Klineberg, un psiholog social american, care la Paris avea statutul de profesor invitat și care făcuse numeroase studii privind rasismul, discriminarea și care deci putea să mă ajute să înțeleg problemele sociale pe care le trăisem în Belgia.

A.D.: Se spune, în general, că fiecare persoană are o anumită referință care îi servește drept model în viață. Referitor la activitatea dumneavoastră profesională, ați putea să ne spuneți dacă au existat personalități care v-au influențat în procesul construirii imaginii dumneavoastră profesionale?

W.D.: Cred că am avut mai multe modele. În primul rând e vorba de Otto Klineberg, care a fost coordonatorul lucrării mele de doctorat la Paris și care mi-a insuflat convingerea că psihologia socială poate spune ceva despre problemele cu care se confruntă societatea și mai ales că poate schimba mentalități, atitudini. Referitor la acest din urmă aspect, eu cred că, de multe ori, se uită că psihologii sociali pot, într-adevăr, schimba anumite mentalități prin cercetările lor. De aceea eu îl consider important pe Otto Klineberg, pentru că studiile sale asupra rasismului au ajutat mult lupta antisegregaționistă în Statele Unite, ajungând să schimbe anumite mentalități chiar la nivelul sistemului juridic american. O altă persoană cu care am avut un contact direct și pe care o consider importantă pentru formarea mea în psihologia socială este Serge Moscovici,

pe care l-am cunoscut prima dată la Paris, în 1962 și pe care l-am revăzut apoi în 1967, după ce mi-am susținut teza de doctorat. Ceea ce m-a fascinat întotdeauna la Serge a fost, fără îndoială, modul în care reușea să îmbine spiritul său foarte filosofic (o adevărată frescă de idei) cu cercetări extrem de experimentale. Asta m-a făcut să cred că avem mereu nevoie de un context social, cultural mai larg în care să ancorăm cercetările noastre experimentale. Henry Tajfel, cu care am avut o fructuoasă colaborare timp de ani de zile, a fost o persoană pe care am stimat-o foarte mult și care mi-a devenit în timp un adevărat prieten. Și el avea o cultură importantă, însă era foarte tenace și se implica profund în cercetările sale experimentale. Spre exemplu, o dată ce a dezvoltat paradigma despre grupul minimal, în 1969, timp de 10 ani de zile a lucrat pe acest subiect. De fapt, la Tajfel m-a impresionat modul în care toată discriminarea pe care a trăit-o în viața sa civilă a studiat-o ulterior în cercetările sale experimentale. Câțiva ani mai târziu (când i-am citit autobiografia) am înțeles că același lucru se întâmplase și cu Moscovici, care a făcut mereu parte dintr-un grup minoritar. Ei bine, când am venit în Geneva, o altă personalitate care m-a fascinat a fost Jean Piaget, care și el reușea să îmbine cercetarea experimentală, foarte riguroasă, cu reflecții epistemologice, filosofice. Îmi amintesc de seminariile sale, în care o oră se prezentau și se discutau în detaliu studii experimentale, iar cealaltă oră se purtau discuții mai curând filosofice pe diverse subiecte, cum ar fi, spre exemplu, ce este cunoașterea? etc. Totuși, revenind la întrebarea dumneavoastră, am impresia că este ceva aprioric în ea în sensul că mai important decât anumite modele e poate colaborarea cu diverse alte persoane. Spun

acest lucru deoarece, în ce privește formarea mea profesională, un rol important l-au avut studenții și desigur colaboratorii și asistenții mei. Încă de la începutul activității mele la Geneva am lucrat cu Gabriel Mugny, Jean-Claude Deschamps, Anne-Nelly Perret-Clermont și cred că discuțiile zilnice pe care le-am avut cu ei m-au marcat în mod inevitabil. E aici în joc o dinamică dublă. Pe de o parte urmăm un model, suntem influențați de o anumită personalitate, însă pe de altă parte și persoanele cu care lucrăm zilnic contribuie la formarea noastră continuă. Aș putea spune că se regăsește aici *efectul tutore*, un concept din psihologia dezvoltării, în care persoana puțin mai bine informată decât ceilalți profită totuși din plin de discuțiile și cunoștințele celorlalți.

A.D. : Pe parcursul carierei dumneavoastră profesionale ați abordat ca subiecte de cercetare relațiile intergrupuri, dezvoltarea socială a inteligenței, reprezentările sociale. În mod cert, toate tematicile prezentate sunt foarte importante pentru dumneavoastră, totuși îndrăznesc să vă întreb pe care dintre aceste domenii l-ați îndrăgit mai mult și din ce motiv ?

W.D. : Toate aceste trei tematici mi-au oferit perspective diverse și m-au pus în contact cu diferite personalități ca Serge Moscovici, Henry Tajfel. În ce-l privește pe Piaget, nu am avut o colaborare directă cu el, însă am învățat psihologia genetică de la studenții săi. Dacă ar fi trebuit să fac o alegere între aceste trei direcții de cercetare, cred că m-aș opri la ceea ce fac acum, adică reprezentările sociale. Însă am impresia că acest sentiment este mai curând un fel de distorsiune, întrucât mi se pare normal ca ceea ce lucrez acum să mă preocupe mult, totuși cred că fiecare domeniu abordat m-a pasionat la vremea lui. Astfel, când am început să lucrez ca

cercetător la CNRS, la Paris, eram foarte interesat de relațiile intergrupuri pentru că era o perioadă în care căutam explicații la problemele de naționalism, rasism, discriminare, chestiuni ce mă marcaseră în vremea în care trăisem în Belgia. Apoi, când am venit la Geneva, prioritățile s-au schimbat și a început să mă intereseze perspectiva introducerii unui punct de vedere social în psihologia dezvoltării cognitive a lui Piaget. În ce privește tematica relațiilor intergrupuri, îl formasem deja pe Deschamps, care a continuat această orientare și eu am pus-o oarecum între paranteze deoarece am început să investesc destul de mult în dezvoltarea socială a inteligenței, pe care o considerăm o problemă importantă și în spiritul timpului. Reprezentările sociale mă preocupă de aproape 10 ani și consider interesant acest domeniu deoarece face o trimitere directă la problemele societale. Pentru toate aceste trei direcții de cercetare am avut mereu colaborări cu colegi din alte universități, cum ar fi cu școala de la Bologna pentru dezvoltarea cognitivă și mă refer în special la Felicia Carugati, apoi pentru relațiile intergrupuri am avut mereu sprijinul lui Tajfel și al asistenților săi, iar în ce privește reprezentările sociale am lucrat cu multe persoane, însă primele cercetări, făcute asupra reprezentării sociale a psihologiei, mă leagă de Italia și anume de Augusto Palmonari. Mi se pare un lucru foarte important să găsești colegi care împărtășesc ideile tale, care te susțin în alegerea făcută și care constituie în cele din urmă un real suport social pentru activitatea pe care o desfășori.

A.D. : Cercetările dumneavoastră actuale sunt orientate spre psihologia socială a justiției, a democrației, a drepturilor omului. Care sunt motivele care v-au determinat să abordați acest domeniu ?

W.D. : Am început să studiez această direcție pentru că nimeni nu o făcea. E un fel de paradox. Psihologia socială sau societală, cum o numesc eu deseori, se derulează mereu într-un univers foarte normativ. Cum bine știm, societatea e plină de reguli, de norme, de valori și implicit de tensiuni. În 1986, am fost invitat la un colocviu privind științele sociale și drepturile omului, în cadrul căruia am fost întrebat care sunt raporturile dintre psihologia socială și drepturile omului. În acel moment am realizat că psihologia socială ignorase acest domeniu. La colocviu am vorbit de cercetările lui Milgram privind supunerea față de autoritate, de judecată morală în teoria lui Piaget și am sperat că plecând de la aceste studii am putea desprinde anumite concluzii. La acel colocviu au participat juriști și politologi din Paris cu care am realizat un proiect de cercetare a drepturilor omului, pentru că efectiv nu se făcuse nimic în acest domeniu. Era la acea vreme și un fel de ecou internațional privind drepturile omului ca urmare a unor mișcări care avuseseră loc în Cehoslovacia. Tot în acea perioadă am fost la Varna, în Bulgaria, unde am prezentat în cadrul unei conferințe ultimul text al lui Tajfel, care pe mine m-a marcat profund, deoarece el considera într-o manieră extrem de pesimistă că în societate nu există decât o dublă morală : cea pentru intragrup, bazată pe cooperare, bunăvoință, și cea pentru outgrup care are ca normă principală discriminarea. Eu cred însă că nu ne putem opri aici, că există și alte norme care reglează societatea. Comunitatea umană e în transformare continuă și eu am impresia că noi creem mereu norme noi. În acest context, văd reprezentările sociale ca pe un instrument important în studiul normativității sociale și implicit al drepturilor omului, care nu sunt altceva

decât norme sociale instituționalizate. Cercetările psihologice asupra drepturilor omului sunt și o cale de schimbare a mentalităților. Îmi amintesc că la începutul studiilor întreprinse în acest domeniu o serie de persoane au spus că abordez o orientare ideologică burgheză. Totuși vedeam importanța care se acordă din ce în ce mai mult drepturilor omului atunci când se făcea referire în special la țările din Europa de Est și m-am gândit că acesta e un domeniu care trebuie realmente studiat și nu neglijat. Nu contest că inițial această „ideologie” a fost burgheză, însă astăzi problematica drepturilor omului se pune la un alt nivel, și anume acela al prezenței ei constante în viața societală, iar în conflictul din Kosovo, spre exemplu, se vede clar importanța acordată acestor drepturi.

A.D. : Împreună cu colaboratorii dumneavoastră ați realizat o cercetare amplă, în 37 de țări, asupra democrației și a drepturilor omului. Care sunt, pe scurt, concluziile acestui studiu ?

W.D. : Într-adevăr, am realizat această cercetare între 1993-1995, iar România se numără și ea printre țările participante. Ca principale concluzii pot spune că se diferențiază două opoziții importante. Una față de țările orientale (în special Japonia și India) și explicația ar fi că aceste țări au fost mai puțin supuse presiunilor normative și culturale occidentale, iar atitudinea lor este destul de sceptică privind respectarea drepturilor omului. Cealaltă mare opoziție apare între țările dezvoltate și țările mai puțin dezvoltate (în special țările africane) în funcție de criteriile Națiunilor Unite (nivel economic, nivel educațional, sistemul sanitar etc.). Rezultatele studiului nostru au demonstrat că țările, cu cât sunt mai dezvoltate, cu atât au mai mare încredere în guvern și în respectarea drepturilor

omului. Aș mai putea adăuga o concluzie importantă și anume că în țările în care au avut loc schimbări recente cum ar fi Bulgaria, Albania, România mentalitatea este asemănătoare țărilor occidentale și anume că respectarea drepturilor omului depinde de guvernul aflat la conducere. Referitor la diferențele dintre Estul și Vestul Europei privind problematica democrației aș cita cercetările făcute de Markova în Cehia, Polonia, Bulgaria, Franța, Anglia și Scoția. Studiile ei demonstrează că în toate țările, fie că sunt din Est sau din Vest, justiția, libertatea sunt considerate ca valorile sociale cele mai importante. Totuși, dacă, înainte de 1989, pentru țările din Est libertatea, care lipsea, era văzută ca valoarea socială cea mai importantă, în țările vestice se acordă o atenție deosebită valorii de egalitate. Astăzi, autoarea constată că datorită problemelor socio-economice care au loc în țările din Estul Europei, drepturile sociale, economice, sunt considerate acum mai importante decât valorile de libertate sau egalitate. Deci, se observă că avem mereu tendința de a accentua acele valori care la un anumit moment dat nu sunt realizate.

A.D. : În finalul discuției noastre, v-aș întreba dacă aveți un mesaj pentru studenții care ar dori să se specializeze în domeniul psihologiei sociale.

W.D. : Nu cred că am un mesaj special a le adresa, sau mai bine spus mesajul meu se află în cursurile, cercetările, articolele și cărțile pe care le-am scris. Totuși e ceva care mă îngrijorează și anume tendința unei specializări foarte timpurii în domeniul psihologiei sociale. Aș cita spre exemplu Universitatea din Lisabona sau cea din Helsinki, unde există o licență în psihologie socială. Pe de o parte asta sună bine, însă pe de alta parte e o tendință pe care aș numi-o periculoasă. Așa cum am

mai spus pe parcursul acestui interviu, toate personalitățile în psihologia socială au sau aveau o cultură bogată, care nu se limita doar la câmpul psihologiei sociale. Moscoviici a făcut istoria științei, Tajfel a studiat la început chimia și ulterior experiența de viață din timpul războiului l-a determinat să se îndrepte spre psihologie. De aceea îmi este oarecum frică de un model în care unui tânăr de 18 ani i se spune că la 22 de ani va avea o licență în psihologie socială și că la 25 de ani va fi doctor în psihologie. Acest stil e oarecum englez sau american și am impresia că totul ne împinge spre a accepta un astfel de model. Și efectiv nu văd care ar fi soluția pentru a evita acest fapt. Deja sistemul universitar a început să funcționeze după acest model, pentru că vedem, cel puțin în Elveția, din ce în ce mai des că se acordă tot mai rar burse pentru tinerii cercetători care au depășit vârsta de 33 de ani, spre exemplu. Eu cred că psihologia socială e înrădăcinată profund în viața comunitară, societală și trebuie văzută ca ceva complex, ca o experiență completă. Nu consider aceste cuvinte ca un mesaj special, ci mai curând le văd ca un adevăr valabil nu doar pentru studenții în psihologie, ci pentru toată lumea în general. Și dacă vorbim de psihologie socială, atunci prima grijă ar trebui să fie aceea de a păstra contactul permanent cu societatea, chiar și când facem cercetări experimentale.

A.D. : E drept că în mediul academic se fac multe cercetări fundamentale.

W.D. : Sigur, însă de fiecare dată trebuie să găsim un liant cu problemele reale din viața socială și în cadrul cercetărilor fundamentale această legătură există, chiar dacă uneori este indirectă. Îmi vin acum în minte cercetările făcute în domeniul atribuirii și desigur că prima remarcă pe care ar face-o cineva referitor la această linie de

cercetare ar fi aceea că ea se ocupă doar de mecanisme cognitive extrem de fundamentale, însă în cele din urmă se poate vedea că și aceste cercetări considerate foarte experimentale au fost marcate de epoca în care s-au dezvoltat. Această idee transpare și din reflecțiile lui Moscovici – mă refer la capitolul său „Era reprezentărilor sociale”, precum și din ultima

carte scrisă de Nicole Dubois și Jean-Leon Beauvois care demonstrează că teoriile și experimentele din domeniul psihologiei sociale depind de orientările care există în societate la un anumit moment dat. Acesta ar fi poate mesajul pentru studenții de la psihologie și anume de a veghea ca cercetările lor să păstreze mereu contactul cu viața reală, cu problemele sociale.

IV. NOTE

Rasiști fără voce

Ființa umană este o creatură socială curioasă. De la primele ore de viață este pregătită să răspundă congenerilor săi. De altminteri, fără ei ar mai putea exista oare ca ființă umană? Să ne închipuim un Robinson Crusoe care n-ar fi cunoscut niciodată un seamăn. El ar fi mai curând o magmă biologică, incapabil să gândească, să vorbească ori să aibă sentimente.

Ființa umană are o nevoie vitală de alții. Totuși, adeseori, schimburile sale cu celălalt au caracteristici bizare. Dați cuiva informații privind o altă persoană sau dați-i aceleași informații, prevenindu-l că va întâlni acea persoană. Evaluarea individului asupra persoanei în cauză va fi mai favorabilă în al doilea caz decât în primul. Anticiparea contactului este suficientă, așadar, pentru a-l concepe pe celălalt într-o lumină mai favorabilă. Acest optimism corespunde unei iluzii adaptative: înainte de a interacționa cu celălalt, ne creăm o dispoziție adecvată, pentru ca interacțiunea să fie cât mai agreabilă.

Cum să explicăm, însă, reacțiile din tabăra de vacanță organizată de Sherif și de colegii săi? Sherif a instalat un grup de copii la extremitatea unui imens domeniu și un alt grup la cealaltă extremitate. Fiecare grup credea că se află singur pe domeniu. În momentul când s-a creat cultura fiecărui grup, când rolurile au fost distribuite și rețelele de prietenie încheiate, Sherif a prevenit fiecare din grupuri de existența celuilalt. Această informație a fost de ajuns pentru a suscita ostilitate față de ceilalți, care nu puteau fi decât rivali.

Cum se face că individul își imaginează viitorul partener ca fiind agreabil în timp ce grupul manifestă agresivitate față de existența altui grup? Dintre explicațiile posibile, vom privilegia cea axată pe căutarea similitudinilor și diferențelor și pe cea axată pe căutarea pozitivității.

Sociabilitatea, despre care am pomenit că o socotim vitală, corespunde unui echilibru între asemănări și deosebiri în raport cu altul. Acest echilibru poate varia de la o situație la alta și de la o cultură la alta. Persoana care a fost desfigurată într-un accident de mașină caută într-o mai mare măsură asemănarea cu alții decât

1,2,3. Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve.

tânăra care-și alege rochia de mireasă. Anumite țări, ce au o cultură colectivă (ca Japonia sau Brazilia) valorizează asemănarea mai mult decât țările individualiste (Statele Unite sau Franța). Această căutare a asemănărilor și diferențelor se conjugă cu o căutare a pozitivității. Nimic nu este mai ușor pentru doi indivizi decât afirmarea diferențelor și asemănărilor: acestea sar în ochi. Pe de altă parte, fiecare va găsi întotdeauna cel puțin o caracteristică ce-l va face superior celuilalt: va fi mai inteligent, mai frumos sau mai onest. Această strategie nu este la fel de facilă în cazul grupurilor. Nu numai că membrii grupului X trebuie să se asemene, deosebindu-se în același timp unii de alții, dar ei trebuie să perceapă deosebirea și asemănările dintre propriul lor grup și o altă entitate Y în așa fel încât ei să posede într-o mai mare măsură caracteristici pozitive decât membrii grupului Y. Dificultatea aceasta va întei căutarea de similitudini și diferențe și va face în așa fel încât aceasta să se rezume la căutarea pozitivității.

Afirmarea unei pozitivități mai mari a grupului de apartenență a fost numită favoritism in-group sau etnocentrism. Acest bias este aproape de neocolit. Am putea crede că el va dispărea atunci când cele două grupuri trebuie să colaboreze și să contribuie, de exemplu, la păstrarea curățeniei. În tabăra de vacanță a lui Sherif, cele două grupuri au colaborat în acțiunea de curățare a unei pajiști, dar fiecare grup estima că a muncit mai mult decât celălalt. Cu alte cuvinte, cooperarea se transforma în competiție.

O altă manifestare a bias-ului de favorizare a in-group-ului constă în folosirea stereotipurilor, aceste credințe mai mult sau mai puțin consensuale despre comportamentele și personalitatea grupurilor. În general, auto-stereotipurile sunt mai pozitive decât hetero-stereotipurile. Dacă un grup se consideră pe sine, de exemplu, „econom”, va aprecia că un out-group este „avar”.

Grupurile sociale sunt în mod fundamental arbitrare. De ce grupurile de băieți alcătuite de Sherif și-au luat nume ca „Pitonii” și „Șerpii cu clopoței”? De ce belgienii și francezii nu se numesc, mai simplu, europeni? De altminteri, Belgia nu există decât de puțin timp și ea nu va mai exista poate peste câțiva ani. O distincție arbitrară nu înseamnă absența diferențelor, căci în interiorul aceluiași grup putem găsi extrem de multe diferențe. A fi considerat alb sau negru este o chestiune arbitrară. Bineînțeles că pigmentarea pielii este diferită, dar de ce i se acordă mai multă importanță decât părului blond sau șaten? Mai mult, anumite culturi nici nu au cuvintele negru și alb. Și care este pragul dintre alb și negru? Să ne amintim în legătură cu aceasta butada lui Papa Doc Duvalier, fostul dictator din Haiti. Chestionat de un jurnalist american asupra procentajului de albi din Haiti, el a răspuns: 98%. Jurnalistului nu i-a venit să creadă, până când dictatorul nu i-a explicat că în Haiti se proceda ca și în Statele Unite: dacă acolo o picătură de sânge negru era de ajuns pentru a considera pe cineva negru, în Haiti o picătură de sânge alb conferea calitatea de alb. Exemplul acesta ar putea să ne stârnească râsul, dar oare astăzi nu este suficient să probezi că ai sânge german pentru a primi naționalitatea germană, chiar dacă ai trăit de generații în fosta Uniune Sovietică?

În ciuda caracterului arbitrar al frontierelor dintre grupuri, asemănările din interiorul grupurilor sunt exagerate, iar diferențele dintre grupuri sunt accentuate. Stereotipurile

reprezintă o modalitate foarte potrivită pentru a realiza această dublă exagerare. Prin definiție, stereotipurile sunt generalizări (francezii sunt șovini și belgienii sunt greoi). Ca atare, ele uniformizează grupurile pe care le descriu. În egală măsură, ele accentuează diferențele, căci cea mai mare parte a membrilor unui grup X sunt considerați într-un anume fel, în timp ce membrii grupului Y primesc o altă caracteristică.

În aceste vremuri de „rectitudine lingvistică” se cuvine să condamnăm stereotipizarea și stereotipurile. Totuși noi nu putem accepta această atitudine. A stereotipiza înseamnă a categoriza, iar categorizarea este indispensabilă pentru procesele gândirii. Stereotipizarea este la fel de necesară interacțiunii sociale pe cât este clișeul literaturii. Dacă știm despre cineva numai că este francez și dacă avem motive să credem că francezii se caracterizează prin șovinism, este ridicol să nu ținem seama de această credință. Desigur, conținutul stereotipizării poate fi de bun-gust sau de prost-gust, iar manifestările sale pot fi mai mult sau mai puțin conștiente: dacă avem un stereotip despre un anumit grup social nu trebuie neapărat să-l exprimăm. Nu spunem întotdeauna tot ceea ce gândim, dar lucrul acesta nu constituie un motiv pentru suprimarea oricărui gând. Trebuie să admitem că a nu avea în cap decât stereotipuri foarte pozitive și valorizante sau foarte negative și denigrante cu privire la un grup echivalează cu a avea prejudecăți pozitive sau negative. Această uniformitate nu reflectă o credință cu privire la caracteristicile distinctive ale unui grup, ci o evaluare a membrilor grupului din punctul de vedere al apartenenței lor sociale.

Accentuarea similitudinilor în interiorul grupurilor și a diferențelor între ele, ca și căutarea pozitivității se realizează prin intermediul unui lucru care este mai pernicios decât stereotipurile. Am menționat deja faptul că grupurile sociale sunt arbitrare. Prin aceasta ele diferă în mod fundamental de obiectele naturale. Oamenii au convingerea că obiectele naturale se diferențiază unele de altele într-o manieră precisă, că ele au esențe diferite. Dacă putem înțelege această atribuire de esență în cazul obiectelor naturale, ea devine cu totul incomprehensibilă dacă obiectele în cauză sunt sociale și deci arbitrare. Or, tocmai o astfel de atribuire fac mulți dintre semenii noștri. Avem tendința de a atribui o esență, cel mai adesea genetică, dar și culturală ori lingvistică, grupurilor sociale. Această esență îndeplinește același rol ca și explicația tautologică a stereotipurilor. Pentru că francezii au o esență diferită de a belgienilor, primii sunt șovini, iar cei din urmă greoi și ei au această esență pentru că unii sunt caracterizați de atributul șovin, iar ceilalți de atributul greoi.

Stereotipurile sunt o chestiune de gust. Esențialismul este o chestiune care ține de rasism. Și chiar cei mai bine intenționați dintre noi sunt mai mult sau mai puțin rasiști. Iată un experiment realizat în Statele Unite, care ilustrează acest „rasism fără voie”. O trăsătură stereotipică a afro-americanilor este agresivitatea. Participanții la experiment au fost selecționați în așa fel încât unii aveau prejudecăți față de negri, iar alții nu. Cu toții vedeau apărând pe ecranul ordinatorului 100 de flash-uri de 80 de ms, care erau de fapt cuvinte. Pentru jumătate din participanți, 80% din cuvinte erau asociate categoriei „Negri” și stereotipului acesteia (de pildă, ghetou, drog, sărăcie); pentru cealaltă jumătate, numai 20% din cuvinte aveau această conotație.

Sarcina participanților consta în a identifica locul de pe ecran unde apăruse fiecare flash. În faza următoare a experimentului, fiecare subiect trebuia să-și formeze o impresie despre un individ cu numele de Donald, de rasă nedeterminată, a cărui descriere se făcea în câteva fraze. Acestea erau ambigue, încât puteau induce la fel de bine ideea că Donald era agresiv, ca și ideea că nu era astfel. Rezultatul cu totul remarcabil al acestui studiu a fost că Donald a apărut mai ostil în condiția 80% decât în condiția 20%, independent de existența sau non-existența prejudecăților participanților. Altfel spus, fără resurse cognitive, nefiind în stare să controleze informația cu care erau bombardați, participanții „fără prejudecăți” nu se puteau împiedica să-și manifeste prejudecățile.

Desigur, modalitățile de manifestare ale prejudecăților au evoluat cu timpul. Atunci când Katz și Braly efectuau primele măsurători ale stereotipurilor, stereotipurile negative ale subiecților albi cu privire la negri erau mai pregnante în cazul răspunsurilor publice decât în cazul răspunsurilor anonime. În epocă, era „de bon ton” să-ți exprimi prejudecățile față de negri. Astăzi, există mai multe teorii asupra formelor moderne ale rasismului. În funcție de autori, prejudecățile ar fi pur și simplu ascunse, ar reapărea în situațiile stresante, ar face obiectul unor justificări mai mult sau mai puțin sofisticate, ar rezulta din sentimente ambivalente sau ar fi inconștiente.

Ce esență mai radicală putem atribui celuilalt decât cea de infra-uman? Apărăm ideea că discriminarea, un comportament bazat pe prejudecăți, înseamnă a-l considera pe celălalt ca infra-uman. Or, care sunt caracteristicile tipic umane? Am pus întrebarea aceasta la mai multe sute de studenți din țări diferite și răspunsurile au fost unanime. Subiecții au înșirat în ordine rațiunea, sentimentele și limbajul; urmau atribute legate de valori, ca onestitatea sau cruzimea. Rațiunea și limbajul corelează în mod foarte semnificativ cu inteligența, de aceea există numeroase studii care demonstrează că discriminăm pe baza inteligenței, rațiunii și a limbii. Propriile noastre cercetări poartă asupra discriminării și a sentimentelor (tandrețe, prietenie, ranchiună, nostalgie etc.). Toate ființele au emoții (bucurie, surpriză, frică, tristețe), chiar și animalele sau sugarii. Numai noi, adulții din grupul nostru, avem sentimente! Afirmația este mai puțin șocantă decât rezultatele de care dispunem. Am putut arăta că subiecților noștri, studenți fără prejudecăți, le lua mai mult timp să categorizeze între belgieni și emoții versus maghrebieni și sentimente decât între belgieni și sentimente versus maghrebieni și emoții. Pe baza altor rezultate putem susține ideea că oamenii neagă posibilitatea celorlalți de a avea sentimente. Cu alte cuvinte, celălalt este incapabil să simtă așa cum simțim noi. În ultimele noastre cercetări, celălalt nu mai este un imigrant, ci un flamand sau un francez pentru subiecții belgieni francofoni sau un peninsular pentru subiecții locuitori ai Insulelor Canare. Mai grav încă, am încercat să manipulăm gradul de amenințare pe care o reprezenta celălalt și ne-am dat seama că amenințarea nu este necesară pentru a nega celuilalt sentimente pe care le rezervăm pentru noi înșine.

Există, prin urmare, un Hitler în străfundul fiecăruia din noi și e mai util să ne dăm seama de aceasta și să o recunoaștem, decât să ne imaginăm cu prefăcută

inocență că suntem deasupra tuturor chestiunilor de acest gen. Rezultatele noastre ce probează negarea sentimentelor ne fac să ne gândim la propaganda nazistă, care își propusese să-i dezumanizeze pe evrei, pe țigani, pe homosexuali etc. A tăgădui celuilalt capacitatea de a avea sentimente echivalează cu a-l dezumaniza. În *Primul ministru*, Anthony Trollope aduce în scenă un tânăr ambițios care se însoară cu o fată de familie bună. Autorul critică sistemul de clase al epocii victoriene. Iată cum își descrie eroul : „Într-un fel, era ceea ce numim un gentleman. Știa să vorbească, ce atitudine să ia într-o situație sau alta, știa să se servească de cuțit și furculiță, știa să se îmbrace și să pășească. Dar nu avea nici cea mai vagă idee despre sentimentele unui gentleman”. Aceste fraze ne sprijină cum nu se poate mai bine în argumentarea noastră : eroul este inteligent și vorbește „cum trebuie”, dar nu are sentimente și, ca atare, nu ne vom mira dacă își va face soția nefericită.

„Ei nu simt ca noi.” Această convingere, cel mai adesea inconștientă, explică faptul că putem privi la televizor, fără să ne sinchisim prea mult, imaginile unui genocid, dar suferim cumplit când cei apropiați sunt implicați într-un accident. Orfanii sau părinții ce și-au pierdut copiii în Rwanda, în Somalia sau în Kosovo vor fi fiind cu siguranță triști, dar, ca orice emoție, tristețea trece repede. Doliul, regretul profund sunt proprietatea noastră. Legătura dintre sentiment, empatie și ceea ce putem numi rasism a fost probată în mod strălucit într-un experiment mai vechi. Scena se petrece la New York. Un trecător ridică de jos un pachet și găsește înăuntru un portofel cu bani și o scrisoare. Această scrisoare arată că portofelul mai fusese pierdut ; el fusese găsit de autorul scrisorii, pierdut din nou o dată cu scrisoarea și regăsit acum de trecătorul de care am pomenit. Ce va face acesta din urmă ? Studiul a arătat că reacția sa depinde de scrisoare. În diferitele condiții ale experimentului, aceasta este scrisă fie de un american, fie de un străin. În plus, scrisoarea exprimă fie bucurie (autorul ei își exprimă bucuria de a putea face un serviciu celui care a pierdut portofelul), fie iritare (autorul se plânge de neglijența proprietarului), fie o stare neutră. Trecătorii au într-o mai mare măsură intenția de a preda portofelul la poliție atunci când scrisoarea a fost redactată de un american decât atunci când autorul este un străin. Din nefericire, acesta este un rezultat clasic. Din punctul nostru de vedere, mai important este impactul tonalității afective a scrisorii. Când autorul este străin tonalitatea nu are nici o influență, dar ea marchează decizia trecătorului când autorul este american !

Ne va fi, de multe ori, imposibil să nu concedem că celălalt poate avea sentimente ; în astfel de cazuri, îi vom nega inteligența. „Asiatcii sunt inteligenți, dar ei nu au aceleași (singurele adevărate) sentimente ca și noi. Dimpotrivă, femeile au sentimente, dar le lipsește inteligența : cunoașteți o singură femeie mare filosof ori mare matematician ?”

Ceea ce este adevărat despre inteligență și despre sentimente este adevărat, de asemenea, despre limba pe care o vorbim. Și acesta nu este câtuși de puțin ultimul banc belgian.

V. RECENZII

Serge Moscovici

Cronica anilor risipiți : povestire autobiografică

Polirom, Iași, 1999

Ca metodă de cercetare, „povestirea autobiografică” se situează la hotarul dintre investigația istorică și cea sociologică, năzuind să dezvăluie resorturile interne ale evoluției unor indivizi concreți, schimbarea socială și a actorilor săi, deși se utilizează tot felul de surse istorice, documente de arhivă etc ; ceea ce interesează e perspectiva „povestitorului”, istoria trăită de actori sociali concreți, interpretarea pe care o dau ei propriei existențe. Biografia personală se plasează pe fundalul unor structuri sociale, schimbarea istorică modelează traiectoriile personale ; o lectură „psihologică” a evenimentelor sociale, o istorie personală a istoriei sociale. Limba engleză dispune de doi termeni pentru a denumi acest act interpretativ. Sociologul american Norman Denzin (1970) distinge între „life history” (istoria relatată de persoană, dar completată cu alte documente – dosare medicale, judiciare etc) și „life story” sau povestirea autobiografică („récit de vie” sau „récit autobiographique”, în franceză).

Povestirea autobiografică, deși istorie trăită și deci fatalmente personală, nu poate ignora însă : a) descendența (grupul familial, moștenirea culturală, continuumul ascendenți-descendenți) ; b) ieșirea din grupul de co-rezidenți (structura mediului de formare, viața în micile colectivități) ; c) ruptura cu izolarea sociologică, separarea de mediul inițial, mobilitățile individuale ; d) recuzarea modelelor, rezultând din diferența de vârstă, sex, status, grup ; e) accesul la modernitate, părăsirea tradițiilor („emergența către heterocultură” numește Jean Poirier acest pas decisiv către conflictul inter-generațional). Povestirea autobiografică urmărește coabitarea și transmisia normelor între generații, împărtășirea valorilor între bunici-părinți-copii ; dar și mediul ca proces de socializare, ca mijloc de control și de formare ; nu ignoră nici participarea la grupuri de co-vârșnici (prieteni, alte tipuri de grupuri) ; investighează și „inversiunea modelelor”, mecanismele prin care schimbarea este preferată continuității, viitorul – trecutului și tinerețea – bătrâneții.

Îndeplinește toate aceste condiții cartea lui Serge Moscovici pentru a o denumi, simplu, povestire autobiografică ? Desigur, nimic nu-i lipsește pentru a deveni un model perfect al genului : o istorie personală plasată în istoria socială a României interbelice, relatarea amplă a vieții în grupul familial și al valorilor promovate de acesta, descriere a contactului psihosocial în care s-a format, analiză sfâșietoare a

conflictului părinte-copil, cronică a eforturilor de părăsire a tradițiilor și de înscriere pe o nouă orbită etc. Dar nu e numai atât. „Povestirea” sa nu e o simplă relatare, istorisire, descriere. Faptele sunt interpretate, citite cu ochiul psihosociologului care este Serge Moscovici. Evitând didacticismul sau evaluarea seacă, utilizând un limbaj accesibil, îl informează pe cititorul nefamiliarizat cu analiza psihologică, îl îmbată cu aerul tare al reflexiei, îl scoate din simpla plăcere a lecturii, tulburându-l, provocându-l, inducându-i neliniști, emoție, confuzie, furie, dereglându-i stereotipurile mentale. Hotărât, povestirea trece dincolo de ceea ce-și propune. Se simte, în tot timpul lecturii, scriitorul care a voit să fie, în tinerețe, Serge Moscovici. Ca unul care am avut aceleași aspirații, am recunoscut imediat vâna romancierului ce ar fi putut deveni, dacă nu ajungea omul de știință atât de cunoscut. Decretez fără ezitare: Serge Moscovici e un *scriitor* de psihologie! N-am mai folosit această etichetă decât în portretul pe care l-am dedicat fostului meu profesor, Vasile Pavelcu. Și el un produs al ariei culturale basarabene, cu un destin la fel de complicat.

În „Introducere” la *Le pacte autobiographique*, Philippe Lejeune identifică mai multe perspective din care poate fi abordată autobiografia: studiu istoric, descriere a unui model de civilizație; studiu psihologic, autoanaliză, act de re-memorare, examinare a exercițiului de construire a personalității; text literar, scriitură poetică și lectură interpretativă. Textul lui Serge Moscovici satisface toate aceste exigențe. De aceea nu ne putem rezuma, în cele ce urmează, la o analiză doar psihosociologică.

Prima constatare ce sare în ochi – adevăr recunoscut și de autor – este aceea că experiențele din anii copilăriei, adolescenței și tinereții au furnizat materialul faptic din care s-au născut unele dintre teoriile și conceptele lansate mai târziu de Serge Moscovici și care au făcut carieră în psihosociologia contemporană. Caracteristicile „minorității active” au fost descoperite, de pildă, prin participarea la mișcările de schimbare declanșate de căderea vechiului regim, prin antrenarea în „curentul maselor”, ca tendință socială dominantă. „*Învățam – mărturisește – să organizăm o mișcare, să participăm la maturizarea unei minorități*”. Viața anarhică, risipa de energie, chiar dezordinea au născut „*fascinația pentru numărul mic*”. Nevoia de a explora psihologia maselor („*fascinația pentru numărul mare*”), a fost și ea declanșată de participarea la fenomenul de coagulare a indivizilor într-o masă („*Când am scris Vârsta mulțimilor, experiența comunistă mi-a servit drept stimulent și fir conducător*”).

Nu am găsit, în aceste amintiri, o formulare explicită a modului în care educația, mentalitățile, practicile culturale se convertesc în reprezentări sociale, dar cred că se poate reconstitui din observațiile asupra condiției marginalului sau a examinării modului în care se cristalizează antisemitismul și rasismul, procesul nașterii ideii că majoritatea indivizilor acționează, în condiții concrete, funcție de *imaginea* lor despre fenomene. Iată o observație deosebit de pătrunzătoare și amară, în același timp, privind educația antisemită a românilor: „*am sfârșit încetul cu încetul prin a crede că nu alunecau spre antisemitism, ci se nășteau antisemiți. Într-atât de normal părea să fii antisemit din tată-n fiu. Într-atât, încât a nu fi antisemit trecea, în ochii*

celorlalți, drept o deficiență din naștere sau un defect de educație". Ideea care „unește”, crede Moscovici, pare să fie invidia, pizma care sfâșie comunitatea și umple sufletul de fiere.

Multe dintre ideile sale (sau „intuițiile”, cum însuși le numește) își găsesc rădăcinile în experiența sa de evreu și român în același timp, de marginal și obiect al invidiei, de tânăr admirat pentru cultura sa și obiect al excluderii, în același timp.

Am încercat să inventariez motivele principale pe care le impune, printr-o lectură liberă, fără preocuparea de a găsi scheme cognitive fondatoare. Iată, schițez motivul persistent al sărăciei, al fricii de sărăcie (constatare : acum câțiva ani Serge Moscovici a inițiat o cercetare europeană privind reprezentarea socială a sărăciei). Consecința marginalizării („*trăiam... la marginea unei societăți al cărei sens ne lăsa indiferenți și care nu ne dorea*”) a fost izolarea autoacceptată, nașterea unui curios complex de inferioritate, frica (de bătaie, hărțuială, terorizare), umilirea, asumarea comportamentului de supunere, resemnarea. Tânărul Serge Moscovici trăia la marginea vieții, sociale și familiale. O societate care nu ne dorea naștea, constată, un complex al persecuției greu de învins, ca și neîncrederea în legi. Iar contextul (războiul!) l-a învățat că „*lașitatea, fiică a bunului-simț, este foarte răspândită*”. Bunul-simț, trăsătură a poporului român, cu care ne mândrim atâta.

Deși individ aflat pe margine, viitorul psihosociolog observă cu acuitate, examinează critic defecțiunile societății românești de atunci : corupția („*orice se putea cumpăra și vinde*”), birocrăția, cultul inculturii, utilizarea sloganului în viața publică. Parcă nimic nu s-a schimbat, constatăm noi astăzi. Cât de actuale sunt observațiile privind modul în care funcționa propaganda fascistă : „*amalgamând religia, poezia, folclorul, transformând miturile într-o pârgărie a puterii...*”. Etapa a doua, propaganda comunistă, continuată și astăzi de unele forțe politice, recurge la aceleași strategeme : mitul poporului întemeietor, pavăză la răscruce de civilizație, născând oameni providențiali etc. Țara, crede povestitorul, era fracturată, cuprinsă într-un război civil nimicitor, care o sfâșia și-i frâna evoluția. Motivul „războiului civil” revine mereu, cu obstinație. Când am întâlnit această sintagmă întâia oară am fost cuprins de mirare. Nu aceasta era imaginea mea despre România interbelică. Apoi, încetul cu încetul, am înțeles. Și am mai constatat, amar, că „războiul” contra poporului de rând a continuat în numele altei ideologii și nu s-a încheiat încă.

Povestirea lui Serge Moscovici nu e opera unui resentimentar, efectul acumulării unei obide continue. Dimpotrivă, întâlnim (multe!) pagini luminoase, închinată prieteniei, „cultului culturii”, elogiului comportamentului activ. Elogiul lecturii, înșiruirea surselor de formare (Balzac, Maupassant, Giraudoux, Cocteau, Gide, Valéry, Proust, Roger Martin du Gard) și a impresiilor lăsate de cărțile autorilor francezi, discuțiile nesfârșite cu prietenii asupra acestora fixează momente hotărâtoare în evoluția unui tânăr cultivat. Am parcurs, în adolescență, această etapă a prieteniei, rezultată din interesul pentru cărți și autori, ca să înțeleg perfect satisfăcător sentimentul de împlinire și insatisfacție a trăirii declanșate de această etapă a dezvoltării. E „boala” benefică a anilor formării, căreia nu i te poți sustrage

dacă există resorturi interioare. Toți prietenii mei din tinerețe scriau și năzuiau să publice, toți aveau o „operă” la care lucrau în secret, așa cum, cu peste o jumătate de veac în urmă, Serge Moscovici proiectase romanul-fluviu *Marea Roșie*. Boala l-a luat în stăpânire și i-a marcat întreaga viață, iar omul de știință nu se sfiește să mărturisească: „*Mi-au trebuit ani ca să învăț că nu poți fi în același timp și om de carte, și om de acțiune; eu sunt fericit doar în ipostaza de nomad, de om care citește, scrie, caută*”. Fericită structură! dar câți psihosociologi din Europa îi seamănă? Speța e pe cale de dispariție dacă nu a și sucombat. Oare câți făcători de experimente au citit cartea lui Moscovici? Câți dintre ei ar putea scrie paginile de un lirism copleșitor pe care ni le oferă compatriotul nostru? Câți, pătrunși de importanța fabricării „designului experimental”, ar putea mărturisi: „*pe când aveam doisprezece ani sau pe aproape, am descoperit ceva care avea să aibă o mare importanță pentru întreaga mea viață: deveneam un povestitor*”. Arta de povestitor se vedește, se înțelege, în frază, în scriitură. Dar mai ales în tehnica nespusului, a suspendării: explică multe, dar lasă premeditat tăceri, ambiguități bine temperate.

Marginalizat, respins, izolat, tânărul Moscovici avea toate motivele să refuze, mai târziu, ideea de patrie. Dar, chiar atunci când descrie abuzurile antisemite, pogromurile și deportările din România tinereții sale, el folosește sintagma „țara mea”. Și ce sentiment stenic induce cititorului român referirea la lecturile lui Sadoveanu (citat alături de Walter Scott și Zola), la piesele de teatru ale lui Caragiale („un precursor al lui Ionescu”) sau la poemele patriotice ale lui Alecsandri („ale căror refrene ritmate nu le-am uitat”)!

Militant de stânga, membru al partidului comunist, în tinerețe, Serge Moscovici descoperă, din interior, mecanismele funcționării acestei mașinării inumane. Și nu ezită s-o demonteze. Visător, încrezător, tânărul activ descoperă cum, după armistițiul, „*comunismul devenise o armată, aproape o Biserică*”. Adio romantism, totul trebuia să se conformeze circumstanțelor, realismului clipei. Apelul la „*emoția manifestațiilor de masă*”, la noi recrutări („*din răspuțeri*”), la „*smulgerea azeziunii*”, la „*intimidarea șovăitorilor și a potrivnicilor*”, la hărțuiri de stradă și destabilizarea guvernelor – acestea erau căile prin care „*acționau comuniștii în toate direcțiile*”. Multe pasaje relatează despre adunările în care oratori proști, când se poticneau, recurgeau la „*Trăiască Stalin*” (viitorul psihosociolog nu pierde ocazia: „*Nu eram singurul care se amuza, unii se încruntau ca să nu izbucnească în râs*”), despre formarea noilor elite, a „*tineretului de aur al regimului*”, care-și confecționa noile pedigree-uri. Se construia „*Omul nou*” care trebuia să fie superior moral celorlalți, să studieze mai mult, să ridice conștiința celorlalți, să-și asume sarcinile murdare ale istoriei! Ce a ajuns acest proiect, cum au evoluat oamenii noi atinși de „*mirosul puterii și al dictaturii*” știm cu toții. Serge Moscovici a intuit încă de atunci. El îi numește pe aceștia „*broaște țestoase ale revoluției*”. Puțini rezistau persuasiunii „*forțelor obscure, rupându-se de tentația intrigilor și a conformismului, care se insinua până în străfundul sufletelor*”, descoperirea este amară: „*Atunci am întrevăzut eu sensul înscenărilor și al justificărilor care regizau lumea conducătorilor. Și*

tot atunci am văzut cum lucea în ei omeneasca, mult prea omeneasca lăcomie de onoruri și privilegii”.

Nu mă pot abține să nu comentez și un alt pasaj, referitor la o temă care domină și astăzi psihologia socială: schimbarea. Pentru comuniștii dogmatici, „*să-l schimbăm pe om*” însemna a-l transforma pe individ până să-l „preschimbi în stalinist”. Totul subordonat atingerii țelului suprem: cucerirea totală a puterii. Nimic nu trebuia neglijat: nici „*limbajul sec*” și nici „*atitudinea lipsită de flacără*” (citește: conformistă) la „*comuniștii pur sînge*”. Ar mai fi, poate, de amintit și deziluzia celor care așteptau Armata Roșie, cea „*înconjurată de un nimb de glorie*”, aducătoare a fericirii tuturor. În câteva luni însă, „*primitivismul, lipsurile, cenușiul au devenit starea noastră de spirit*”. Oare nu la fel s-au petrecut lucrurile și după Revoluția din '89? De ce se repetă istoria?

Am consultat pe mai mulți confrați care au citit cartea lui Serge Moscovici paralel cu mine. Toți au remarcat eleganța stilului, scriitura de calitate, „clasică”, rafinată. Poate că mult se datorează, în cazul versiunii românești și traducătorului, doamna Magda Jeanrenaud. Dar ce text a avut la dispoziție!

Adrian Neculau

Vincent Yzerbyt, Georges Schadron
Connaître et juger autrui – une introduction
à la cognition sociale

Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 1996

Vincent Yzerbyt și Georges Schadron, două nume consacrate în psihologia socială, reunesc, într-o manieră optimistă, cercetările realizate în decursul a peste cincizeci de ani în domeniul judecabilității sociale și a percepției sociale, în lucrarea *Connaître et juger autrui – une introduction à la cognition sociale*. Cunoașterea celuilalt presupune judecata socială și percepția socială a celuilalt, procese care susțin nevoia omului de a rămâne într-o lume previzibilă și controlabilă pentru a-și putea adapta comportamentul, pentru a acționa.

Judecata socială insistă pe perspectiva alterității, pentru că adevărata judecată nu se realizează decât asupra celorlalți, transformând diferențele în inegalitate și egalitatea în identitate. Judecata celuilalt servește, în principal, la a comunica cu celălalt, la a-l înțelege pentru a prevedea sensul acțiunii acestuia. Omul perceput de cei doi autori nu poate să nu judece, pentru că fără judecată el nu ar putea să-i înțeleagă pe ceilalți, și în consecință nu ar putea acționa.

Perspectiva oferită de autori impresionează prin cantitatea de informații pe care observatorul social trebuie să o prelucreze simultan și prin diversitatea operațiilor pe care le realizează pentru a da sens evenimentelor și a prevedea acțiunile celorlalți. Prelucrarea informațiilor presupune realizarea simultană a unui număr mare de sarcini, desfășurate la niveluri diferite, prin care se analizează ținta, situația socială, sensul și semnificația comportamentului interlocutorului, surprinderea sensului situației și comportamentului din perspectiva interlocutorului etc. Această complexitate a procesului perceptiv a determinat pe autorii acestui volum să renunțe la metaforele clasice („cercetător al consistenței”, „om de știință naiv”, „avar cognitiv”, „tactician motivat”), care subliniază limitele, și să compare observatorul social cu „jongleurul chinez” (care învârte un mare număr de farfurii pe bețe) sau cu „omul-orchestra”, sugerând extraordinarele-i abilități și capacități de prelucrare a informațiilor.

Pentru a putea naviga printre toate aceste dificultăți, autorii volumului de față încearcă să ne ofere „hărți” de înțelegere, „cartograme” de orientare și acțiune în situațiile sociale care, de cele mai multe ori, ne oferă vagi elemente asupra tipului

de înțelegere și a modului de „lecturare” cel mai pertinent al realității sociale. Astfel, termenul „social” indică faptul că percepția este influențată de diverși factori emnamente sociali : grupul de apartenență al observatorului și țintei de judecat, rolurile și situațiile sociale în care cei doi sunt plasați, regulile situației de judecat etc. ; dar percepția este „socială” nu numai prin obiect, ci mai ales prin procese și finalități.

Primul capitol ne introduce în percepția socială a grupurilor din perspectiva teoriilor individualiste și colective clasice până la recente teorii inspirate din lucrările lui Sherif și Tajfel, în scopul evidențierii factorilor care determină deteriorarea sau ameliorarea relațiilor dintre membrii diferitelor grupuri sociale. Progresele realizate în surprinderea și înțelegerea mecanismelor intergrupale sugerează că o rivalitate și o minimă discriminare pare să fie inevitabilă în toate situațiile în care sunt prezente mai multe grupuri, cu atât mai mult atunci când intră în joc și stima de sine. Eforturile cercetătorilor de a descoperi o listă de condiții, care să permită realizarea unui contact deschis, au evidențiat că menținerea și generalizarea efectelor climatului pozitiv este mult mai dificilă decât ameliorarea și descurajarea unui conflict.

Capitolul al doilea surprinde diversele strategii pe care observatorii sociali le adoptă în evaluarea cauzelor comportamentelor celorlalți, demers ce își are originile în activitatea lui Heider asupra atribuirilor cauzale. Înțelegerea, controlul și prevederea comportamentelor celorlalți depășește cadrul unei simple probleme de logică datorită complexității situației sociale, care joacă un rol esențial în modelarea comportamentului, și a multitudinii proceselor implicate în percepția socială. În această mulțime de informații pe care observatorul social trebuie să le selecteze și să le prelucreze rapid în funcție de scop, ideea care se desprinde este aceea că el este mai puțin limitat decât s-a putut crede, iar diversele erori decurg nu din limitarea capacităților sale, ci din posibilitățile sale de a ține cont de parametrii sociali ai situației, cât și din înțelegerea mecanismelor de funcționare socială a celuiilalt.

Capitolul al III-lea surprinde stereotipurile în ipostaza lor de reprezentări cognitive sau structuri de cunoaștere care asociază atribute cognitive unui grup, perspectivă teoretică dominantă în percepția socială. Susținătorii cogniției sociale consideră că stereotipurile sunt „prescurtări” cognitive, constituind un mijloc de compensare a resurselor intelectuale limitate ale observatorului social care trebuie să facă față rapid unei cantități enorme de informații.

Cadrul teoretic al judecabilității sociale este conturat în capitolul IV. Judecata socială implică percepția socială a celuiilalt, procesul de tratare a informației punând în joc nu numai capacitățile perceptive ale observatorului, dar mai ales credințele, așteptările, teoriile sale. Modelele de elaborare ale judecății sociale sunt multiple, iar dimensiunea socială a situației de judecat creează un cadru de constrângeri, nu numai de ordin normativ, dar și informațional, în care observatorii sociali se pot crede sau nu în măsură de a judeca pe celălalt.

În ultimul capitol, autorii propun prezentarea percepției sociale într-un ansamblu coerent, care completează expunerile capitolului precedent, din perspectiva

pragmatismului și pertinentei, apropiind modelul cognitiv de modelul motivațional al judecabilității sociale. Autorii subliniază dimensiunea explicativă a stereotipurilor, dar mai ales conturează perspectiva dinamică, în care ele oferă informații noi, dau un sens informațiilor disponibile și influențează modul în care sunt rezolvate contradicțiile, stereotipurile constituindu-se în adevărate teorii sociale. Punând în discuție un nou model al categorizării sociale, acest capitol încearcă să prezinte avantajele perspectivelor psihologiei cognitive și ale modelelor centrate pe identitatea socială pentru a redeschide o problemă centrală: care este originea stereotipurilor și la ce servesc ele?

Autorii oferă lectorilor o panoramă completă asupra judecății sociale, o sursă de informații și reflexii care vor deschide noi piste de cercetare în domeniul cogniției sociale.

Camelia Puzdriac

Gilles Ferréol (ed.)

Cetățenie și integrare socială

Presses Universitaires du Septentrion, Poitiers, 1998

Concomitent semnării în numărul trecut al revistei noastre a apariției cărții *Integration, lien social et citoyenneté* sub coordonarea profesorului Gilles Ferréol, apare acum în limba română un volum ce cuprinde o selecție incluzând cele mai importante articole din punctul de vedere al psihologiei sociale. Selecția textelor și postfața poartă semnătura a două nume consacrate și recunoscute pentru interesul și contribuțiile pe care le-au adus în psihosociologie: prof. Septimiu Chelcea, care contribuie de această dată și cu sprijinul acordat pentru apariția cărții, și prof. Adrian Neculau, care a contribuit la apariția a numeroase articole și volume în acest domeniu. Textele selectate cuprind teme mai generale, discuții, controverse și problematizări ce au ca factor comun comunitatea și problemele ei.

Într-un prim articol, Gilles Ferréol readuce în atenție conceptele fundamentale ale lui Durkheim aplicate la realitatea franceză contemporană, cu deosebire din domeniul educativ. Începând cu o trecere în revistă a principalilor teoreticieni, accentuând asupra ideilor lui Durkheim și a felului în care acestea au fost primite, a criticilor și a exegezelor, autorul lămurește câteva din conceptele de bază utilizate de Durkheim citând câteva din ideile și luările de poziție ale unor autori din diferite țări. Între conceptele avute în vedere se află cele de integrare și solidaritate, fapt social și cauzalitate, trecând apoi către rolul școlii în procesul socializării privit din perspectivă sociologică, alunecând spre probleme etice și relații de putere.

După această intrare în atmosferă, sub titlul „Dezbateri și controverse”, sunt discutate aspecte contemporane acute care privesc ideea de comunitate și de relații între membrii acestei comunități. Una din acestea este cea a etnicității, problemă care apare din ce în ce mai frecvent mai ales în societățile multiculturale în care melanjul culturilor, al etniilor și al raselor duce la eterogenizare și la o mozaicare a culturii globale. Este necesară, într-o anumită măsură, „topirea” culturii de origine în aliajul național și renunțarea într-o anumită măsură la individualitatea etnică. Această renunțare nu poate fi însă totală, cu atât mai mult cu cât în ciuda normelor legale, în fapt, nu toate etniile au același statut și aceeași putere. Unii din reprezentanții acestor etnii sunt supuși într-o mai mare măsură presiunilor la asimilare culturală, la care nu pot răspunde decât prin rezistență sau anumite forme de

„dizidență” nu întotdeauna constructive. Astfel granița între diferențiere și discriminare este foarte subțire, și, așa cum afirmă Michel Giraud, „discriminarea creează identitatea”. Pentru individ, identitatea „nu este un dat care îl definește constant și invariabil”, ea se construiește în raport cu alteritatea față de care în mod paradoxal își construiește o frontieră. Alteritatea, fie că este de rang egal sau dominantă, este o entitate ce trebuie să rămână distinctă prin orice mijloace, prin adoptarea unor strategii de identificare ce uimesc prin subtilitate, inventivitate, dar și prin caracterul tranșant. Chiar și cei care aparțin grupurilor dominante dovedesc o vigilență deosebită în conservarea diferențelor și mai ales a distanțelor. Excluderea și xenofobia sunt ingrediente obișnuite în relațiile interetnice chiar și într-o țară cu pretenții multiculturală cum este Franța, unde, ca și în alte țări la fel de „metisate”, republicanismul și egalitarismul rămân la nivel de ideal, sau se confundă în mod dramatic cu naționalismul, pentru manifestările cărui oferă justificări ideologice.

Robert Deliege provoacă o discuție asupra ideii relativismului cultural, care-și găsește adesea expresia în naționalism sau politică de apartheid, în apariția diverselor practici ce duc la formarea unor nuclee și a unor sfere închise din punct de vedere cultural. Această traiectorie este efectul unei evoluții sau al unei involuții către un nou „tribalism” sau colonialism întârziat. Dezavuată o dată cu distrugerea ultimei frontiere simbol - zidul Berlinului -, ideea unificării și universalismului promovată de comuniști („Proletari din toate țările, uniți-vă!”) lasă locul celei multiculturală. Deși se dorește un avatar al democrației, ea devine, în mod paradoxal, o piedică și un pericol pentru democrație din cauza discursurilor naționaliste și a disputelor politice acerbe.

Culturile tind la o separare în entități închise, rupte de contextul internațional, atemporale, care-și revendică din ce în ce mai zgomotos identitatea. Acceptarea identității devine echivalentă cu acceptarea etnocentrismului. Antropologia și etnologia glisează între căutarea unor universalii culturale și demonstrarea caracterului singular al diferitelor culturi zise „primitive”, considerate ca exemple a ceea ce au fost în germene culturile și civilizațiile contemporane. Autorul exemplifică aceste tendințe pe modele culturale aproape antagonice: modelul indian și cel american.

Thierry Maclet lansează o interogație asupra republicanismului ca ideal francez, care ar putea la fel de bine să fie și o excepție. „Ideal universalist” într-o societate multiculturală și eterogenă, cu probleme etnice din cele mai diverse, începând cu imigranții est-europeni și sfârșind cu cei din fostele colonii franceze, ideea de republică rămâne doar o teorie raționalizantă a realității social-politice, de care se îndepărtează tot mai mult, în condițiile în care „națiune”, „republică”, „cultură”, „etnie” au devenit concepte distincte sau reciproc exclusive. Universalism fragmentat, libertate, egalitate, fraternitate, nu mai constituie fațete ale aceluiași ideal, ci elemente contradictorii care îl subîntind.

Alain Pierot pune problema multiculturalismului ca limbaj și realitate concretă, dar și ca acoperire, ca o mască zâmbitoare ce ascunde expresia crispată a societății franceze aflate în criză identitară, nehotărâtă între multiculturalism, liberalism și

comunitarism, între care etica tradițională, cutumele și valorile istorice încearcă să-și găsească un loc.

Volumul se încheie cu prezentarea unui studiu de caz asupra reprezentărilor interetnice într-un cartier cosmopolit al Parisului, Belleville. Patrick Simon aruncă o privire în „vecinătate”, încercând să surprindă imaginea reflectată în ochiul alterității. Acest cartier, sumă de vecinătăți, adună în timp urmele unui destin asumat, vechi conflicte actualizate, suprapuse pe noi imagini și schimbări de decor și de context. Atmosfera de cartier, de periferie, de „entre-ville”, este cea care dă formă și sens identității rezidenților și care împiedică izbucnirea unor conflicte posibil explozive între diferite grupuri etnice. Necesitatea de a fi împreună, de a împărți un spațiu comun, și nu oricare, ci acela care se află la granița între oraș și periferie, a participa voit sau nu la viața cartierului din care fac parte, toate acestea dau locuitorilor o grilă normativă după care se desfășoară negocierile în relațiile sociale. Aceste relații nu sunt de schimb, ci mai curând de împrumut, nu este vorba de o asimilare, ci o recunoaștere a locului distinct pe care îl ocupă fiecare, a rolului său, a abilităților, unicității și noutății, dar și a defectelor lor, o coabitare între membrii grupurilor sociale luați ca indivizi, a grupurilor în ansamblu și a imaginilor pe care celelalte grupuri le au despre acestea.

Meritul acestui volum este de fi ridicat un semn de întrebare și a readuce în atenție delicata problemă a minorităților, imigranților, a cetățeanului, a comunității și a crizei pe care o traversează în plan ideologic și practic, și aceasta nu doar în țările foste comuniste, ci și în cele cu tradiție democratică și multiculturală. O dovadă în plus că aparențele înșală.

Mihaela Boza

Saadi Lahlou

Penser manger

Presses Universitaires de France, Paris, 1997

Lucrarea lui Saadi Lahlou, *Penser manger*, merită pe drept cuvânt calificativul de „provocatoare” și aceasta pornind chiar de la titlu : o alăturare intraductibilă a două verbe la infinit, a gândi – a mânca. Sensul în limba română ar suna cam așa : „gândind mâncarea”, expresie care dacă a câștigat ceva în corectitudine gramaticală rămâne la fel de obscură în ceea ce privește conținutul. Care ar putea fi legătura între această funcție fundamentată biologic, primitivă, și gândire ? Și mai ales care ar putea fi legătura acestora cu psihologia socială ? Fiindcă volumul de față este de fapt o prelucrare a tezei de doctorat a autorului, teză susținută în cadrul unuia dintre nucleele europene ale științelor umane, EHESS (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales) din Paris, instituție unde autorul este și cercetător asociat.

Cu aceste întrebări în minte cititorul deschide volumul, fiind așteptat de noi surprize. După o scurtă introducere din partea coordonatorului tezei de doctorat, Serge Moscovici, încheiată sugestiv printr-o invitație generală adresată cercetătorilor din psihologia socială de a scrie lucrări similare acesteia, urmează prezentarea capitolelor. Departate de standardele rezumatelor lucrărilor din revistele de specialitate, Saadi Lahlou se situează mai degrabă în tradiția romanelor de la începutul secolului. Conținutul capitolului este anunțat printr-o serie de fraze debutând prin „În care...”, propunând o retorică complet neobișnuită pentru o lucrare științifică. Nu dorim să lipsim cititorul potențial de un exemplu sugestiv (introducerea la capitolul 6) :

„În care sunt descrise câteva experimente spectaculoase care arată persistența gândirii magice la occidentalii instruiți.

În care se propune o nouă teorie a magiei alimentare.

În care se arată care pot fi consecințele concrete ale funcționării reprezentationale”.

Atât prin formă, cât și prin conținut, textul sugerează reacția unui literat care, prea mult timp încătușat de rigorile stilului științific, profită de această apariție editorială pentru a-și dezvălui calitățile de scriitor. Iar anecdotele sau ilustrațiile care colorează textul vor tocmai să marcheze această desprindere de modelul clasic.

O dată cu lectura primelor capitole, cititorul este din nou intrigat de originalitatea temei alese, reprezentarea socială a alimentației (pe o populație franceză), temă ce poate părea frivolă în ochii unui neavizat. Și totuși autorul ne convinge în mod irezistibil de semnificația acestui subiect, atât în plan psihologic (simbolismul

alimentației, al oralității, a fost descris magistral încă de către Freud), cât și economic (să nu uităm faptul că unele dintre anchetele organizate în cadrul acestei cercetări au fost conduse și în scopul elaborării unor strategii de marketing). Miza economică este subliniată încă din introducerea lucrării : într-o societate în care piața de produse alimentare este caracterizată prin abundență (există circa 100 000 de sortimente diferite înregistrate), comportamentul alimentar este determinat în primul rând la nivel simbolic și nu fiziologic.

Din punct de vedere al planului de cercetare, lucrarea are mai degrabă un caracter descriptiv. Abordând în premieră un subiect atât de generos, autorul își propune o amplă evaluare a principalelor caracteristici ale modului în care populația franceză urbană gândește alimentația, cu diferitele sale aspecte. Sunt identificate de exemplu mai multe grupe de răspunsuri la întrebarea „Ce înseamnă a mânca bine ? ”, mai multe structuri de „programe” de acțiune precum și această mai sus menționată „magie alimentară”. Pentru a da doar o ilustrare a acestei sintagme provocatoare voi descrie pe scurt un experiment al lui Rozin și Nemeroff, citat de autor : două grupe de subiecți au fost solicitate să evalueze pe diferite scale o populație primitivă fictivă, „chandorianii”. Ambele grupuri știau că chandorianii vânează mistreți și broaște țestoase, dar în timp ce primul grup știa că ei mănâncă broaștele țestoase și vând colții mistreților, ceilalți știau că mistreții sunt mâncați, iar de la țestoase se păstrează doar carapacea. Evaluarea personalității chandorianilor a urmat, oarecum surprinzător, caracteristicile alimentului mâncat : primul grup i-a descris mai flegmatici, mai pașnici, mai longevivi, în timp ce al doilea grup i-a văzut a fi mai agresivi, bârboși și alergători rapizi.

Unii s-ar putea însă întreba care este valoarea științifică a volumului, dincolo de originalitatea temei, în condițiile în care orientarea generală a cercetării este descriptivă ? Prezentarea nonconformistă nu trebuie să ne inducă în eroare. Avem în fața noastră un autentic demers de cercetare, condus după toate rigorile științei. Anchetele au fost efectuate pe loturi complet neobișnuite pentru o cercetare în psihologie socială : mii de subiecți, eșantioane reprezentative la nivelul populației franceze urbane. Și aceasta în condițiile în care majoritatea întrebărilor au fost deschise, analiza lor furnizând în final peste 2 500 de variabile. Prelucrarea numerică nu este prezentată detaliat, din motive editoriale, dar complexitatea ei răzbate din text pentru cititorul avizat. Originalitatea demersului este oferită și de considerațiile de ordin pur teoretic din capitolele finale, considerații referitoare la natura reprezentărilor sociale și mai ales la modul lor de expresie. Noțiunea de „trofism” al reprezentării, caracteristică, ce exprimă modificarea acesteia prin utilizarea diferențiată a anumitor aspecte, este binevenită, propunând o viziune dinamică, vie, asupra reprezentării sociale, în opoziție cu unele perspective statice.

În concluzie, putem afirma că lucrarea lui Saadi Lahlou are ce oferi atât cercetătorului în științe socioumane, cât și cititorului nespecialist. Oferind descrierea detaliată a manierei de a gândi alimentația a unui popor renumit pentru spiritul său gastronomic, ea are în ea ceva dintr-o inițiere magică.

David C. Rubin (ed.)

Autobiographical Memory

Cambridge University Press, Cambridge, 1986

Deși este o apariție mai veche, vă supunem atenției volumul *Autobiographical Memory* editat sub îngrijirea lui David C. Rubin și apărut în Anglia în 1986, volum care reunește contribuțiile celor mai importanți cercetări de limbă engleză ai acestui domeniu.

Scopul acestui volum este de a reuni și de a integra cercetările contemporane în domeniul memoriei autobiografice. Luat în întregime, volumul este văzut de către autori ca un *tutorial* și un *cadru teoretic* în care sunt prezentate și pot fi înțelese actualele accepțiuni ale conceptului de memorie autobiografică.

Prima parte a volumului este reprezentată de o amplă introducere (cap. 1), realizată de David C. Rubin, în care sunt prezentate tendințele și temele principale contemporane în studierea memoriei autobiografice așa cum sunt ele abordate și analizate în diferite capitole ale volumului.

În cea de a doua parte a lucrării, se precizează cadrul de referință în studierea memoriei autobiografice. Robinson (cap. 2) schițează principalele repere istorice în studierea memoriei autobiografice, Brewer (cap. 3) plasează studierea memoriei autobiografice în cadrul studiului memoriei în general, iar Linton (cap. 4) realizează o trecere în revistă a metodologiei generale de studiere a memoriei.

Partea a treia a volumului este dedicată prezentării diferitelor abordări care explorează organizarea generală a memoriei autobiografice (cap. 5 – Ulric Neisser, „Locul structurii în memoria autobiografică” ; cap. 6 – Craig R. Barclay, „Schematizarea în memoria autobiografică” ; cap. 7 – Brian J. Reiser, „Procesul căutării strategice a amintirilor” ; cap. 8 – Joseph M. Fitzgerald, „Memoria autobiografică : perspectiva psihologiei dezvoltării”). Pe de o parte, sunt prezentate abordări care se străduiesc să clarifice această organizare și teorii care largesc sensul acesteia din perspectiva criticii literare a autobiografiilor, psihologiei sociale, teoriilor personalității și teoriilor dezvoltării. Pe de altă parte, sunt prezentate abordări ale clasificărilor în domeniul memoriei autobiografice care sunt folosite pentru a încerca definirea nebulosului termen de *schemă* în suficiente detalii pentru a permite înțelegerea acestuia.

Partea a patra a volumului este destinată analizei organizării temporale a memoriei autobiografice. Cele două capitole ale acestei părți (cap. 9 – Brown, Shevell și Rips, „Memoria publică și contextul ei personal” ; cap. 10 – John A. Robinson, „Sistemul

temporal de referință și memoria autobiografică”) argumentează faptul că nu numai timpul organizează memoria autobiografică (fapt demonstrat de numeroase studii), dar și memoria autobiografică organizează timpul.

În partea a cincea a lucrării, analiza este focalizată asupra distribuției temporale a amintirilor autobiografice. Analiza colecțiilor de amintiri evocate de subiecți de aceeași vârstă arată că acestea sunt similare ca distribuție temporală. Autorii celor două capitole (cap. 11 – Wetzler și Sweeney, „Amnezia copilăriei : o demonstrație empirică” ; cap. 12 – Rubin, Wetzler și Nebes, „Memoria autobiografică de-a lungul vieții”) analizează din punct de vedere cantitativ și calitativ două fenomene care apar din analiza unor colecții de amintiri obținute prin evocare liberă : *amnezia copilăriei și curba reminiscenței*.

Partea a șasea a volumului reunește trei capitole într-o secțiune destinată diagnosticului clinic al deficitului în memoria autobiografică (cap. 13 – Baddeley și Wilson, „Amnezia, memoria autobiografică și cofabularea” ; cap. 14 – Butters și Cermak, „Un studiu de caz al uitării informațiilor autobiografice : implicații pentru studiul amneziei retrograde” ; cap. 15 – Crovitz, „Pierderea și recuperarea memoriei autobiografice după leziuni cerebrale”). Sistematizând și analizând descrierile detaliate ale comportamentului unui mare număr de indivizi, sunt argumentate, într-o manieră convingătoare, rolul funcțional al amintirilor autobiografice și statutul teoretic al memoriei autobiografice.

Pentru toți cei interesați de studierea memoriei, volumul *Autobiographical Memory* reprezintă un punct de plecare în descrierea și înțelegerea memoriei autobiografice. Volumul prezentat rămâne o lucrare de referință, deși din momentul editării lui (1986) și până în prezent, cercetările în acest domeniu au continuat, înregistrând noi rezultate. Mai mult, prin multiplele legături care se realizează, în diverse capitole, între memoria autobiografică și diferite aspecte ale *eului* („soi”, „self”), lucrarea este de un real folos pentru cei interesați de studiul acestuia, mai ales elementele legate de aspectele sociale ale *eului*.

Ticu Constantin

**François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman,
Jean-Claude Kaufmann**

***Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul
de producere a datelor, interviul comprehensiv***

Polirom, Iași, 1998

Considerăm ca foarte inspirată ideea de a reuni trei cărți în una singură, căci despre trei cărți e vorba în volumul apărut la Editura Polirom (Colecția Sociologie, coord. Liviu Antonesei și Elisabeta Stănciulescu), sub numele *Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*.

Prima parte a volumului este o încercare a lui François de Singly¹ de a soluționa câteva aspecte ale construcției și utilizării chestionarului: producerea cifrelor, obiectivitatea datelor, rolul statisticii, regulile de exploatare etc. Demersul lui este menit să răspundă la două probleme ridicate de acest subiect: ce importanță au cifrele în investigația socială când sunt produse corect și cum se poate concepe, elabora și exploata un chestionar. Fără îndoială, construcția unui chestionar, contrar opiniei curente, nu este o întreprindere facilă, consideră autorul, cu toate că astăzi acest instrument de cercetare este folosit, într-o măsură mai mare sau mai mică, în toate domeniile vieții sociale.

Deși sub incidența rutinei, „abordarea determinantilor sociali este esențială” pentru desfășurarea întregii cercetări. Aceasta deoarece, consideră autorul, factorii sociali (vârsta, sexul, poziția socială, capitalul de școlaritate) sunt vectori ai conduitelor și reprezentărilor noastre. O serie de reguli cu referire la elaborarea chestionarului sunt, ulterior, enunțate și explicate. Se au în vedere tipurile întrebărilor (de fapt sau de opinie, închise sau deschise) cu avantajele și dezavantajele utilizării lor, precum și regulile pentru „limitarea impunerii unor problematici” sau pentru evitarea favorizării expresiei personale. Sunt semnalate erorile frecvente, ca și modalitățile de evitare a lor.

Un ultim capitol este consacrat exploatării chestionarului. Deși se consideră banală introducerea unor date în tablele și, ulterior, selectarea lor în conformitate cu

1. *L'Enquête et ses méthodes: le questionnaire*, François de Singly (profesor la Universitatea Paris-V Sorbona, director al Centrului de Sociologia Familiei), Nathan, 1992.

anumite criterii, cititorul va fi surprins să constate că autorul stabilește nu mai puțin de șapte reguli privitoare la această operație. Dacă la acestea mai adăugăm și subcapitolul privitor la redactarea raportului de anchetă, care încheie partea întâi, avem o imagine aproape completă și, credem noi, atrăgătoare a acestei realizări metodologice.

Partea a doua a volumului poartă semnătura lui Alain Blanchet și Anne Gotman¹, care surprind aspecte metodologice ale felului în care se pregătește și se realizează interviul din cadrul unei anchete. O scurtă istorie a interviului, ca tehnică fundamentală de producere a datelor, introduce cititorul în universul marilor anchete sociale de la sfârșitul sec. XIX și prima jumătate a sec. XX, pentru ca, mai apoi, autorii să abordeze condițiile de validitate ale acestei metode. Ce este un interviu? Un *fapt de vorbire*, răspund cei doi, o *interacțiune socială* în care se schimbă informații verbale. Dar interviul este și o *improvizație*, deoarece anchetatorul încearcă adaptarea la o situație nouă și, implicit, un *itinerar*, un produs al interacțiunii sociale.

Întreg capitolul al doilea tratează pregătirea anchetei prin interviu și oportunitatea alegerii acestei metode (de ce interviul și nu chestionarul?). Conceperea anchetei, stabilirea eșantionului, a modalităților de acces la cei intervievați, precum și planul de interviu, sunt teme abordate în această secțiune care oferă cititorului posibilitatea clarificării rolurilor asumate de operatorii de teren și a respondenților, ca și eventualele strategii de acțiune.

Realizarea interviului, consideră autorii, este etapa centrală a anchetei bazate pe această metodă. Se arată, în acest al treilea capitol, rolul important al controlului asupra parametrilor situației de interviu (mediul, programarea temporală, „scena”, distribuția actorilor, rolul comunicării), precum și modalitățile de acțiune ale anchetatorilor, adică strategiile de ascultare și de intervenție în discuție (contrazicerea, consemnul și relansarea). Așa cum era de așteptat, finalul este consacrat analizei discursurilor subiecților, adică a rezultatelor interviurilor. Diferitele tipuri de analize (per interviu, tematică, propozițională și a relațiilor prin opoziție) sunt exemplificate și argumentate de autori dintr-o perspectivă mai largă.

Lucrarea lui Jean-Claude Kaufmann² despre interviul comprehensiv, partea a treia a volumului, este o sumă de reflecții ale unui practician asupra acestei tehnici de cercetare inspirată din antropologie.

Cititorul este captivat, încă de la primul capitol, de stilul liber, plăcut și polemic al autorului. O afirmație de tipul „sociologia dă impresia că devine mai științifică”, nu face decât să ridice un semn de întrebare (adică cum?) și, credem noi, să fie o momeală care vrea să prindă cititorul cu prejudecăți: nu știm că aproape orice lucrare metodologică are o manieră seacă, rece, de prezentare a faptelor? Ei bine,

-
1. *L'Enquête et ses méthodes : l'entretien*, Alain Blanchet (profesor la Universitatea Paris-XIII Villetaneuse) și Anne Gotman (cercetător sociolog la CNRS), Nathan, 1992.
 2. *L'Entretien compréhensif*, Jean-Claude Kaufmann (cercetător la CNRS, CERSOF, Universitatea Paris-V Sorbona, director al Centrului de Sociologia Familiei), Nathan, 1996.

textul semnat de Kaufmann contrazice din plin această „regulă”. Și, revenind la afirmația de mai sus, ea trebuie plasată în contextul discuției: „hărțuită între expertiză specializată și teorie abstractă, sociologia a găsit o a treia cale: industrializarea producerii de date”. Fenomenul apare firesc, dacă ne gândim la „foamea de date” a epocii noastre, consecință paradoxală a potopului de date deja existent. Concluzia este evidentă: dispunem de date care cer tot mai multe date. Dar care este legătura cu interviul comprehensiv? Kaufmann răspunde prin paradigma „artizanului intelectual” a lui Wright Mills: cercetătorul modern este robul instrumentului său de anchetă, „metodologismul” înscriindu-se perfect în interiorul procesului tot mai accentuat de birocratizare informațională a societății. „Obsesiei” tehnicii de cercetare și „tiraniei” datelor li se opune modelul „artizanului intelectual” promovat de Mills și descris astfel de Kaufmann: „Artizanul intelectual este cercetătorul care știe să stăpânească și să personalizeze, într-un proiect concret de cercetare, instrumentele reprezentate de metodă și teorie. El este simultan om de teren, metodolog și teoretician și nu acceptă să se lase dominat nici de teren, nici de metodă, nici de teorie”. În cazul nostru, consideră autorul, interviul comprehensiv este instrumentul ideal al „artizanului”.

Esența metodei constă în răsturnarea obiectului sociologic. Tratarea obiectivă a faptului social (Durkheim), „ruptura epistemologică”, intenționează provocarea unei disocieri între cunoașterea științifică și percepția subiectivă a individului. În raport cu construcția obiectului sociologic, tehnica interviului comprehensiv propune „o ruptură progresivă”, un acord parțial cu simțul comun. Abordarea, specifică metodelor calitative, are meritul de a fi o deschidere, propunând o reconstrucție epistemică, dar și dezavantajul mare al subiectivității. Va rămâne cititorului sarcina de a judeca modul lui Kaufmann de „a gândi” știința, dacă va parcurge conținutul acestei cărți care descrie, în detaliu, întreaga tehnică a interviului comprehensiv, de la începerea lucrului până la finalizarea activității.

Reunirea într-un singur volum a celor trei lucrări are meritul de a oferi potențialilor interesați, în special studenți de la științele sociale, un ghid metodologic, adecvat activității lor de seminar, dintr-o perspectivă pluralistă. Cu o prefață interesantă, semnată de Elisabeta Stănciulescu, care a coordonat și traducerea textelor, volumul invită la o lectură activă, de genul „cu creionul în mână”, și umple, prin apariția sa pe piață, un gol în literatura de specialitate românească, consecință a anilor vitregi de dinainte de '89.

Mihai Curelaru

Mircea Vulcănescu

Școala sociologică a lui Dimitrie Gusti

Editura Eminescu, București, 1998

Intenția cărții lui Mircea Vulcănescu, *Școala sociologică a lui Dimitrie Gusti*, apărută inițial în 1937 și reeditată în 1998, la Editura Eminescu, nu este să povestescă o viață, ci „să înțelegem un învățământ”. Însă cum acest lucru ar însemna să privim activitatea lui Dimitrie Gusti într-un mod incomplet, Vulcănescu ne propune o viziune sintetică, cuprinzătoare asupra a ceea ce Profesorul său a realizat.

Astfel, scrie filosoful Școlii sociologice, „dacă Dimitrie Gusti a fost, rând pe rând, publicist, conferențiar, președinte al Institutului Social Român, director al «Arhivei pentru știința și reforma socială», director al Casei Culturii Poporului, academician și vicepreședinte al Academiei, președinte al Casei Autonome a Monopolurilor, președinte al Oficiului Național al Cooperăției, președinte al Societății de Radiodifuziune, decan al Facultății de Litere, ministru de Instrucție, director general al Fundației Culturale Regale «Principele Carol» și autor de cărți didactice, nu numai că a fost înainte de orice – și a rămas înainte de orice – profesor”.

Această listă de activități uimește prin diversitate. Dimitrie Gusti reprezintă, înainte de toate, profesorul de vocație, un model ideal de profesor. El întruchipează pe deplin cele două funcții ale profesorului, în genere, pe care Vulcănescu, elevul său, le identificase în debutul monografiei: cea creatoare și cea conservatoare.

A face „școală” reprezintă la D. Gusti spirit inovator, depășirea cadrelor obișnuite ale învățământului universitar (curs, seminar) și inventarea, formarea unor cadre noi. Echipa-școală pe care Gusti a realizat-o cu studenții săi și apoi cu specialiști din diverse domenii se dovedește a fi un spațiu în care intențiile lui sintetice dobândesc consistență. El își propune formarea co-echipierilor cu deprinderea de a lucra împreună, cooperarea specialiștilor pentru înțelegerea întregului social, critica în comun a fiecărei interpretări propuse asupra fenomenului studiat. Când planul primei cercetări monografice a fost dus la bun sfârșit de către studenții săi în primăvara anului 1925 (plan realizat ca o aplicație a sistemului de cercetare la realitatea socială), echipa lui Gusti a pornit spre Goicea-Mare din județul Dolj. Intenția lor era de a „reconstitui chipul autentic al românului de astăzi” prin observații direct realizate asupra „așezărilor, portului, credințelor, obiceiurilor, îndeletnicirilor, nădejdlor și ostenețelor oamenilor de la țară”. Pe baza acestui plan vor urma alte cercetări care, dezvoltându-se, vor interesa tot mai mulți studenți și cercetători.

Înclinația lui Gusti de a analiza și de a întreprinde acțiuni de intervenție, de reformare a realității sociale, este prezentă în toate domeniile în care s-a manifestat : în spațiul academic, în concepția sa teoretică, în activitatea sa didactică la curs și seminar, în cercetarea vieții sociale și culturale a României.

Idealul cultural al lui D. Gusti constă în cunoașterea științifică a realității sociale care „este singura temelie serioasă a politicii sociale”. Gusti se apleacă asupra realității românești pentru a o preface în funcție de un ideal universal de umanitate. Modul în care dorește să realizeze acest lucru este deosebit, el căutând să-i descopere cauzele, mecanismele ce-i stau la bază, s-o reformeze într-un mod empiric, concret, recurgând la date obiective și utilizând metode științifice de analiză.

Această realitate socială este însă dificil de surprins, nu poate fi studiată de un singur specialist, ci este nevoie de „echipe” alcătuite de specialiști din domenii diferite. Ceea ce deosebește cercetările profesorului Gusti de cercetările realizate anterior de alții, observă Vulcănescu care trăise împreună cu Profesorul entuziasmul primei expediții de cercetare monografică, este sistemul de cercetare propriu caracterizat printr-o nomenclatură proprie și printr-un mod deosebit de cercetare, colectivă, în echipă. Ideea de „echipă” își are originea și explicația în dorința Profesorului de a introduce în fiecare monografie un număr cât mai mare de puncte de vedere și de stabilire a unui număr cât mai mare de corelații.

Acțiunea culturală inițiată de Gusti își propunea să educe valori și mentalități, să răspândească modele de acțiune și stiluri comportamentale adecvate realității românești. Este în fapt un demers de intervenție psihosocială la care au fost chemați să contribuie specialiști din cât mai diverse domenii. Iar spiritul său întreprinzător nu putea să nu provoace antrenări și aderări la proiectele sale urieșești. În plus, seismele vieții culturale și sociale ale României în care a trăit sunt privite ca tot atâtea prilejuri de analiză a realității sociale și de găsire de soluții. Astfel, în 1923, când izbucnește greva studentească, povestește Vulcănescu, Dimitrie Gusti găsește cel dintâi prilej să folosească lucrările seminarului la rezolvarea problemelor sociale de imediată actualitate. Ia naștere, în acest fel, cu ajutorul studenților, „Programul studentesc”, apoi „Oficiul Universitar” și „Cooperativa Studentească”.

Acestea sunt doar câteva aspecte spicuite din cartea lui Mircea Vulcănescu închinată profesorului său. Monografia lui tratează în mod sistematic toate cele trei laturi ale activității acestuia (organizarea cercetării sociale, a vieții universitare și a vieții culturale).

Dincolo de această viziune sistematică se ascunde admirația discipolului pentru cel care, dorind mai presus de orice să se mântuiască prin cultură, nu a încetat niciodată să creadă în neconținută încercare a ființei umane de a se depăși pe ea însăși, de a-și găsi forma desăvârșită de manifestare.

Anca Miron

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4
P.O. Box 266, 6600, Iași • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111 ;
(032) 217440 (difuzare); E-mail : polirom@mail.dntis.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;
Tel. : (01) 3138978 E-mail : polirom@dnt.ro

Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iași
Calea Chișinăului nr. 32
Tel. : (032) 230323; Fax : (032) 230485
